

ItK

3

Tudalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TUDALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1994

Jollók János: Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében
(Az epigrammák)

Fenyő István: Eötvös József és Szalay László ifjúkori eszmei orientációjához

Mémeth G. Béla: Petőfi – Ady – József Attila?

*

Üskés Gábor: A meditációíró Rákóczi

*

Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan *Werther*-fordítása

*

zemle

*

da Kálmán (1913–1994) (Tarnai Andor)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1994. XCVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kőszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

a Szemle rovat szerkesztője,
technikai szerkesztő

<i>Bollók János: Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében (Az epigrammák)</i>	299
<i>Fenyő István: Eötvös József és Szalay László ifjúkori eszmei orientációjához</i>	329
<i>Németh G. Béla: Petőfi – Ady – József Attila?</i>	359

Kisebbségi közlemények

<i>P. Várhelyi Judit: Szenci Molnár Albert aenigmái</i>	365
<i>Dömötör Ákos-Kerényi Ferenc: A János vitéz egyetemes mesemotívumairól</i>	375
<i>Várhelyi Ilona: Az akadémiai titkár Arany János keze-nyoma a Finn Irodalmi Társaság archívumában</i>	380

Műhely

<i>Tüskés Gábor: A meditációíró Rákóczi</i>	382
---	-----

Textológia

<i>Dörög Tibor: Czákó Zsigmond Szent László és kora című drámájának szöveg hagyományai</i>	402
--	-----

Adattár

<i>Gergye László: Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordí-tása</i>	411
--	-----

Szemle

<i>Vadász Géza: Janus Pannonius epigrammái (Török László)</i>	420
<i>Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn (Ritoókné Szalay Ágnes)</i>	429
<i>Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Prosaica (Szabó András)</i>	431
<i>Arany János: „Tisztelt Író társ!” (Péter László)</i>	433
<i>Csányi László: Babits átváltozásai (Kelevész Ágnes)</i>	435
<i>Lőrinczy Huba: „...személyiségnek lenni a legtöbb...” (Fried István)</i>	438

Krónika

Benda Kálmán (1913–1994) (Tarnai Andor)	443
--	-----

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11–13.

ASZTRÁLIS MISZTIKA ÉS ASZTROLÓGIA JANUS PANNONIUS
KÖLTÉSZETÉBEN

(Az epigrammák)

Janusnak azok az epigrammái, amelyek valamilyen módon az asztrológiához kapcsolódnak, tipológiailag három, egymástól jól elkülönülő csoportra oszthatók:

- (a) epitaphiumok;
- (b) saját születésének időpontját meghatározó epigrammák;
- (c) tisztán asztrológiai tárgyú vagy az asztrológia hatását közvetlenül tükröző epigrammák.

Mint a felosztásból is kiderül, az első két csoport darabjai – igaz, más-más okból – csak közvetve állnak kapcsolatban az asztrológiával. Az asztrális vonatkozású epitaphiumok eszmei háttéréül szolgáló világkép valójában az asztrális misztika egyik fajtája; hogy mégis az asztrológia tárgykörébe tartozóknak ítéljük őket, annak oka az, hogy az asztrális misztikának bennük megjelenő változatát kezdettől fogva a legszorosabb szálak fűzték az asztrológiához. A második csoportba tartozó versek jelentősége asztrológiai szempontból csupán annyi, hogy a belőlük nyert információ-mozaikokat összerakva, kísérletet tehetünk annak megállapítására: mi volt Janus születésének pontos dátuma és időpontja, s ennek alapján hipotetikusan felállíthatjuk költőnk horoszkópját, pontosabban azt a horoszkópot, amelyet ő maga – ha egyáltalán próbálkozott ilyesmivel – a sajátjának vallott, vallhatott. Ez irányú vállalkozásunk korántsem öncélú: a horoszkóp ismeretében ugyanis egészen más megvilágításba kerülhetnek, sőt más értelmet nyerhetnek a költőnek egyes, eddig szó szerint vett és minden további nélkül érthetőnek vélt megnyilatkozásai.

(a) Az epitaphiumok

A szám szerint huszonhat epitaphiumból nyolc az, amelyik az asztrális misztika hatásáról tanúskodik; az ilyen tárgyú epigrammáknak tehát ha nem is döntő többsége, mindenesetre jelentős hányada. Ezeknek a fiktív sírverseknek asztrálmisztikai tárgyú megnyilatkozásai többnyire roppant egyszerű sémát mutatnak, melynek lényege összefoglalható abban, hogy: „X. Y. teste itt nyugszik, lelke viszont, miután erényes életet élt, visszatért oda, ahonnan egykor eltávozott: a csillagok közé”. Így Andreolának, V. Miklós pápa és Fülöp kardinális anyjának – akinek halálát Janus három epigrammában is megörökítette – *membra solum repetunt, spiritus astra tenet* (II 2, 4); *mens... sidereas, qua venerat, ivit ad arces* (I 385, 12). Hajszála ugyanez a gondolat ismétlődik Francesco Barbaro és Ettore Sacrato sírversében: *iaceat licet sub hoc marmore corpus, ...superis mens vivit in astris* (Ábel 121. 60, 5–6), illetve: *aetheriis animam... redderet astris* (II 5, 5), és Janus anyja, Barbara, szintén *in arce poli* könyörög a még életben levő és a földön őérte imádkozó fiáért (II 1, 6). Andreolát *morum probitas... sacra modestia vitae* (I 385, 9),

Ettore Sacratót *virtus*-a, *fides*-e, *iustitia*-ja (II 5, 2. 3. 4. 9), Barbarát *vitae merita* (II 1, 1) érdemesítették arra, hogy holta után lelke a csillagok közé emelkedjék.

Csak ezeket az epitaphiumokat olvasva természetesen arra is gondolhatnánk, hogy esetükben csupán annak a keresztény felfogással is megegyező és az Ószövetségtől sem teljesen idegen¹ elképzelésnek költői megfogalmazásáról van szó, mely szerint a lélek, ha üdvözl, a halál után „az égi hazába tér meg”, ahonnan a születéskor elszármazott. Éppen ezért az eszmei háttér tisztázása szempontjából kulcsfontosságúnak kell tekintenünk a Leonello-epitaphiumot, mely kétségtelenné teszi, hogy az az üdvtan, mely ezeknek az epigrammáknak gondolati alapjául szolgál, elsődlegesen nem keresztény fogantatású. Egyértelműen kiderül ez az epigramma első négy sorából:

Principis hic artus Leonelli terra recepit,
ast animam reducem lacteus orbis habet;
huc illam *pietas*, huc *Virgo Astraea* levavit,
huc cum Pierio docta *Minerva* choro. (I 233, 1–4)

Leonello lelke tehát *pietas*-ának, valamint a *Virgo Astraea*, azaz Diké–*Iustitia* és *Minerva* áldásos közreműködésének köszönhetően valójában nem az égbe, hanem az égbe, egészen pontosan a *lacteus orbis*-ra, a Tejútra tért vissza.

Aligha van szükség ördögös filológiai bravúrra annak tisztázásához, hogy a lélek ilyenfajta halál utáni létezésére vonatkozó elképzelés honnan származik. Az eredetileg Cicero *De re publicá*ját lezáró, grandiózus álombeli látomás – Platón pamphyliai Erje túlvilágról szóló beszámolójának Kr. e. 1. századi, modernizált változata² –, mely *Somnium Scipionis* címen már az ókorban függetlenedett az államelméleti mű egészétől és önálló életet kezdett el élni,³ nemcsak Macrobiusnak volt kedvenc olvasmánya, hanem a középkori szerzők⁴ és a humanisták is⁵ előszeretettel forgatták, s Guarino iskolájának kötelező olvasmányai közé tartozott.⁶ Ebben az álomba merült Cornelius Scipiónak Scipio Africanus – örökbefogadása révén nagyapja –, aki már halott, *de excelso et pleno stellarum, claro quodam loco* (II 11) többek között ezt e felvilágosítást adja a derék polgár lelkének halál utáni sorsáról: *omnibus, qui patriam conservaverint, adiuverint, auxerint, certum esse in coelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur* (III 13). Majd kevéssel később immár nem Africanus, hanem Aemilius Paulus, Scipio vér szerinti apja, aki a kerettörténet szerint időközben találkozott a fiával és átvette a beszélgetés fonalát, így

¹ Például a végítéletre vonatkozó prófécia Dániel könyvében: „*Qui autem docti fuerint, fulgebunt quasi splendor firmamenti, et qui ad iustitiam erudiunt multos, quasi stellae in perpetuas aeternitates*”. (12, 3). Az Ószövetség egyébként határozottan elutasította az asztrológiát; ennek talán legegységelműbb megfogalmazása Manasse (4 Kir. 21,3 sk.; 2 Krón. 33) és Josias története. Összefoglalóan: Lynn THORNDYKE, *Astronomy According to the Jews*. Isis, XXIX 1938. 69.sk.

² Pierre BOYANCÉ, *Études sur le Songe de Scipion*. Paris, 1936.

³ Karl MRAS, 'Macrobius' Kommentator zu Ciceros *Somnium*. SbAdW 1933. 1–57.

⁴ Paul Martin SCHEDLER, *Die Philosophie des Macrobius und ihr Einfluß auf die Wissenschaft des christlichen Mittelalters*. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 13. Münster, i. W. 1916.

⁵ Theodor ZIELINSKI, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig–Berlin, 1929⁴. 170–230.

⁶ HUSZTI József, *Janus Pannonius*. 19–20.

buzdítja az ő és a nagyapja példájának követésére megilletődött gyermekét: Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides – erat enim is splendidissimo candore inter flammis circus elucens –, quem vos, ut a Graïs accepistis, orbem lacteum nuncupatis (III 16).

A *pietas* és a *iustitia* (= *Virgo Astraea*) egymás melletti kiemelésével, valamint azzal, hogy néven nevezi a *lacteus orbis*-t mint az üdvözült lelkek halál utáni tartózkodási helyét, fogalmazás módban a Leonello-epigramma áll legközelebb a tulajdonképpeni forráshoz, de ugyanez az elképzelés volt az ihletője a többi, szóban forgó epigrammának is. Nem mond ennek ellent önmagában az, hogy a másik négy versben csak általánosságban esik szó a csillagokról (*astris*) és az égboltról (*polo*), hiszen éppen a Leonello-epitaphium utolsó sorában fordul elő a *polus* szó a *lacteus orbis* félreérthetetlen szinonimájaként (*hac etiam summo fulgeret ipse polo*: I 233, 8), és az sem, hogy sem Andreola, sem Barbara nem voltak közéleti személyiségek, még ha főpapok születtek is tőlük. Mert egyrészt igaz ugyan: Africanus beszédéből mintha az következne, hogy az általa vázolt és az öneki osztályrészült jutott kiváltságos helyzet csak az államférfiakat és a hadvezéreket illeti meg, másrészt azonban Aemilius Paulus szavaiból kiderül, hogy Africanus kijelentése csak részigazságot tartalmaz: a *pietas* fogalmába ugyanis nemcsak a hazával és a polgártársakkal szembeni kötelezettségek maradéktalan teljesítése tartozik bele, hanem legalább ennyire szerves tartozéka ennek az istenfélelem, a szülőkkal, a gyermekekkel és általában a hozzátartozókkal való gondos törődés is,⁷ bár kétségtelen, hogy míg az előbbi a *maxima*, az utóbbit ő is csak a *magna* jelzővel illeti, vagyis elismeri, hogy a *pietas*-on belül, annak értékét illetően, léteznek fokozatbeli különbségek.

Talán éppen Aemilius beszédének ez – a *pietas* különböző megnyilvánulási formáinak értékfokozatbeli különbségét taglaló – része adta Janusnak az ötletet annak a hyperbolikus, hamisítatlanul humanista szellemiségű epitaphium-képletnek a kidolgozásához, mely Hunyadi János sírversében (I 13) nyerte el végleges formáját, hogy tudniillik a halottnak nemcsak a lelke, hanem teste is az égbe szállt.

Az ötlet kialakulása és formálódása jól nyomon követhető Janus epigrammaiban. Már az 1450-ben írt Leonello-epitaphiumban megjelenik – egyelőre még csak *modus irreálisban fogalmazva* –, hogy ha a testi ügyesség és a szépség számítana a halálban, a hercegnek nemcsak a lelke, hanem a teste is a Tejút csillagai között tündökölnék:

Quodsi dexteritas, nitidae si gratia formae
corporeum pariter tollere posset onus,
qua solum nunc parte sui tellure resedit,
hac etiam summo fulgeret ipse polo. (I 233, 5–8)

Négy évvel később azután, 1454-ben, Alfonso nápolyi király epitaphiumának írásakor a Kréta szigetéhez fűződő Zeus-mítoszok egyik változatában sikerül megtalálni azt a mitológiai párhuzamot, mely igazolni látszik ennek lehetőségét. E szerint a mítoszvariáns szerint Zeus minden esztendőben újjászületik a Dikté

⁷ Andreas SPIRA, *Pietas*. Keline Pauly IV. 1979. 847.

hegynek mindig ugyanabban a barlangjában, irtózatos villámlás és felhőszakadás közepette, s minden évben meghal és eltemetik.⁸

Si Iovis ossa iacent Dictaeo condita busto,
Alfonsi hic regis condita membra iacent;
Iuppiter aethereas sin possidet integer arces,
integer Alfonsus sidera summa tenet. (I 231)

Az epigramma szándékolt homályossága és kétértelműsége abban rejlik, hogy a költő látszólag el is hiszi, meg nem is hiszi el, amit a „hazudni szerető” krétaiak Zeus állítólagos sírjáról mesélnek. Elhiszi, hogy az istent eltemették, de nem hiszi el, hogy az a sírjában nyugszik, hanem ehelyett – a krétaiak állításának részleges elfogadása mellett, azzal egyidejűleg – hitelesnek ismeri el azt a Homérostól és Hésiodostól kialakított és a köztudatban meggyökerezett Zeus-képet is, mely szerint a főisten *integer* állapotban, testi-lelki valójában – a homárosi istenek ebből a szempontból is antropomorfak! – uralkodik az égben az istenek, az emberek és a világ felett. Mindebből természetesen Janus számára Alfonso relációjában az következik, hogy akárcsak Zeusról, Alfonsóról úgyszintén elképzelhető, hogy egyrészt eltemették, másrészt azonban halála és sírja csak látszólagos, mert anélkül hogy teste a lelkétől különvált volna, ő is – hasonlóan a főistenhez – *integer* állapotban került a csillagok közé. Ez a párhuzam abból a szempontból is roppant kapóra jött Janusnak, hogy a görög-római mitológia – paradox módon – egyedül a *rex hominumque deumque* esetében emlékezik meg egyáltalán valamely isten haláláról és eltemetéséről. Ha az istenek királyának lehetett ez a sorsa, miért ne juthatna osztályrészül ugyanez a földi királyoknak is?

Az Alfonso-epitaphiumban ez a lehetőség már nem irreális, de még mindig óvatosan, feltételes módon, megszorítóan ellentétes mondat formájában nyer megfogalmazást. A nápolyi király sírversét azonban gondolatilag már csak egy lépés választja el a nándorfehérvári hērőszétől, annak nyílt és állító formában történő kimondásától, hogy a törökverő hős Belgrádnál a halált is legyőzte és élve szállt a csillagok közé.

Pannoniae murus, Turcorum terror is armis,
si qua Ioannes hac tegetetur humo;
sed sub Belgrado mundi superavit ut hostem,
morte simul domita sidera vivus adit.
Multi laurigeris Capitolia celsa triumphis
conscendere duces, solus at iste polum. (I 13)

Hogy az epitaphium mélystruktúrájában az Alfonso-epigramma Zeus-párhuzama él és hat tovább, annak legalább két áruló jele van Janus szóhasználatában. Az 1458-ban írt *Comprecatióban* (I 2), miután a török ellen induló Mátyás érdekében a görög-római mitológiának a harchoz csak valamelyest is értő és hadra fogható istenét igyekezett mozgósítani, merész váltással a következőképpen zárja le a könyörgést:

⁸ KALLIM Zeus himn. 8; ANTONIUS LIBERALIS, Transf. cong. 19.

Quodsi lenta iuvant residis vos otia vitae,
 solum *siderea* mittite *ab arce* patrem:
 sufficit ille suo custos in praelia nato,
 ille modo *in coelo missile fulmen* habet. (I 2, 9–12)

A *missile fulmen* Iuppiter attribútuma és fegyvere, amellyel rettegésben tartja: terret nemcsak az embereket, hanem az isteneket is;⁹ az epitaphium első sorában sem véletlenül alkalmazza tehát a költő Hunyadi Jánosra éppen a *terror* metonímiát.

De mi érdemesítette ilyen, az egyéb derék embereket is felülmúló megtiszteltetésre Alfonsót és Hunyadiat? Alfonso de Aragoniát eleve az, hogy király volt, s mint minden uralkodó, akit a humanisták dicséretre méltónak találtak, államférfiúi nagyságában minimum az ókori Augustussal vetekedett. Ilyennek ábrázolta Janus a másik Leonello-epitaphiumában már a ferrarai herceget is:

...quo scepra tenente quietem
 omnis tranquilla populus sub pace tenebat,
 et vetus astrifero remearat ab aethere Virgo.

.....
 ...toto qui praesul in orbe
 scecula per Latias diffuderat aurea terras.
 (Ábel 98. 2–4, ill. 5–6)

Hunyadi János nem volt ugyan király, mégis fölülmulta mindkettőjüket, mert ő a (keresztény) világ ellenségét (*mundi hostem*) győzte le, nem pedig egy nemzetét vagy városállamét. Kitüntető megtiszteltetését tehát halálában Alfonso de Aragonia és Hunyadi János is ama rendkívüli tetteinek köszönhette, amelyeket életében véghez vitt; ők a szó szoros értelmében véve az állam *rectores et conservatores* (Somn. Scip. III 13), a *pietas maxima* (Somn. Scip. III 16) megtestesítői voltak.

Az Alfonso- és a Hunyadi-epitaphium eszméi hátterének megnyugtató magyarázatához azonban logikailag még mindig hiányzik egy láncszem, nevezetesen annak megválaszolása: Janus milyen megfontolás alapján érezhette magát feljogosítva arra, hogy mitológiai párhuzamot alkalmazzon rétorikai enthymémaként. Nos, ennek indítékát ismét csak a *Somnium Scipionis*-ban találhatjuk meg. A lélek lényegét és természetét feltáró revelációjával ugyanis Aemilius Paulus nem kisebb dolgot akar emlékezetébe vésní fiának, mint azt, hogy: *Deum te igitur scito esse* (VIII 26). Ilyen alapon – legalábbis a humanista költő logikája szerint – az istenek világa az emberi világ képmása, de oly módon, hogy mindkét világnak azonosak a törvényszerűségei: ami tehát az istenek királyának esetében igaz, miért ne lehetne igaz földi királyok, s még inkább egy világtörténelmi jelentőségű tettet véghezvivő egyéniség – amilyen Hunyadi János volt – esetében is?

Az itt elemzett epitaphiumoknak a lélek halál utáni sorsára vonatkozó felfogását illetően Cicero *Somnium Scipionis*-át jelölhetjük meg tehát legfőbb inspiráló forrásként. Bár e költői látomás forráskritikai részletkérdéseinek tisztázása meg lehetősen bonyolult probléma, mely több vonatkozásban mindmáig megoldásra vár,¹⁰ annyi azonban ennek ellenére is bizonyosnak látszik, hogy Cicero gondolat-

⁹ Például Verg. Aen. I 229–230: *qui res hominumque deumque/aeternis regis imperiis et fulmine terras*.

¹⁰ Karl BÜCHNER, *Somnium Scipionis*. Quellen, Gestalt, Sinn. Wiesbaden, 1976; J. BOLLÓK, *Vergil and Cicero*. Acta Ant. Hung. XXX 1982–1984. 211–227.

menetére a sztoikus Poseidónios volt a legnagyobb hatással: Cicero közvetlenül tőle vette át a csillagok konstellációjától függő nagy világév (*magnus annus*) és az ehhez kapcsolódó ekpyrósis ideáját, továbbá az arról szóló tanítást, hogy a lélek tűz-természetű, és lényegét tekintve azzal az aetheri tűzzel azonos, mely az egész kosmost áthatja és fönntartja, s amelynek legtisztább megjelenési formája a csillagok.¹¹

Augustinus Poseidónioszt a *De civitate Dei*-ben fő-fő asztrológusként jellemezte – *multum astrologiae deditus... philosophus astrologus... fatalium siderum assertor* (V 5)... *magnus astrologus idemque philosophus* (V 6) –, holott valójában egyetlen speciálisan asztrológiai tárgyú művet sem írt, és az, hogy a bolygók hatással vannak a klimatikus viszonyokra és az emberi sorsra, közvetlenül kimondva a *Somnium Scipionis*ban is mindössze egy helyen található: *Deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille, fulgor qui dicitur Iovis, tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis* (IV 17).¹² Augustinus azonban ennek ellenére sem járt túl távol az igazságtól.

Poseidónios tanai ugyanis e vonatkozásban csak sztoikus elődeiéinek árnyaltabb és csiszoltabb újrafogalmazásai voltak,¹³ a sztoikus filozófiát pedig kezdettől fogva elválaszthatatlan, szerves kapcsolat fűzte az asztrológiához.¹⁴ A sztoikusok panteisztikus világképe, a kosmost összetartó *σμπάνθεια τῶν ὄλων*-ról vallott felfogása, a *εἰμωρμένη*-elméletben kifejtett fatalizmusa, a jóslás lehetőségének megalapozottságát valló álláspontja tökéletesen egybeesett az asztrológia világképével. Nem véletlen tehát, hogy már jóval Poseidónios előtt, a sztoa alapítójának és korai képviselőinek töredékeiben találkozunk olyan megnyilatkozásokkal, amelyek az asztrológiának nemcsak ismeretéről, hanem elfogadásáról is tanúskodnak. Zénón a csillagokat a kosmos részeinek tekintette, melyeknek anyagát az aetheri tűz alkotja (SVF I fr. 161); Kleanthés szerint a Nap a kosmos vezérlő ereje: *τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου* (SVF I 499. fr.);¹⁵ a csillagok élőlények (SVF I 504 fr.); az ekpyrósis a csillagok hatásának következménye (SVF I 510. fr.); Chrysippos egyik töredékében teljes komolysággal értekezik arról, hogy az az ember, aki a Szírius alatt született, nem fulladhat a tengerbe (SVF II 623. fr.). Ez utóbbi tisztán asztrológiai természetű kérdés, mely a csillagoknak és csillagképeknek asztrológiai rendszertanával függ össze, miszerint a Szírius a *χερσαία*, azaz a „szárazföldi” csillagok kategóriájába tartozik.

Nem túlzás tehát, ha Janus epitaphiumainak asztrális misztikáját az asztrológia hatásának keretében tárgyaljuk.

(b) Saját születésének időpontját meghatározó epigrammák

Janus tizenhat esztendősen korában, midőn tizenhetedik születésnapja közeledt, három epigrammában is (I 107, I 208, I 232) megpróbálta versbe szedni születésének időpontját. Ezek közül kettőben nem sikerült igazán megvalósítania célkitűzését, mindkettőben csak hozzávetőleges pontossággal tudta közölni az

¹¹ P. BOYANCÉ, *La religion astrale de Platon à Cicéron*. REG XV 1952. 312–349.

¹² Az istenneveket a bolygók mellett még Ptolemaios is genitivusban használja. A kérdés történetére: Wilhelm und Hans GUNDEL, *Planeten*. PWRE XX 1950. 2029.

¹³ Karl REINHARDT, *Poseidonios*. PWRE XXII 1953. 558–826. Kül. Astrophysik 684.sk. és Mantik 792.sk.

¹⁴ Franz BOLL–Carl BEZOLD–Wilhelm GUNDEL, *Sternglaube und Sterndeutung*. Leipzig–Berlin, 1931 (1966). 77. Martin P. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion*.² II. München, 1961. 257.sk.

¹⁵ Hasonló elképzelés Cicerónál: *sol dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio* (Somn. Scip. IV 2)

olvasóval, mikor köszönt be a számára oly fontos – mert az ifjúkorba való átlépést jelentő¹⁶ – nagy nap, a dátum precíz meghatározásával egyelőre adós maradt:

septimus accedet, cum flava cucurrerit aestas,
mitior et Phoebum devehet Erigone (I 332, 3–4),

illetve:

septimus incipiet Septembres ante Kalendas,
si modo producent tres mihi fila deae. (I 107, 3–4)

Ezek tulajdonképpen elvetélt kísérleteknek tekinthetők, amelyek a mi szempontunkból is majdhogynem érdektelenek, bár a nappála hajlásszögének és az Erigoné csillagképnek együttes említése annyit önmagában is jelez, hogy Guarino alumnusa ekkor már rendelkezett asztronómiai ismeretekkel.

Annál sikerültebb és sokatmondóbb viszont a harmadik epigramma:

Sextus hic et decimus vitae mihi ducitur annus,
si verum nato rettulit ipsa parens;
septimus incipiet, *medio cum ardebit Olympo*
mensis ab Augusti tertia fine dies. (I 208)

A négy soros kis versike nemcsak – és nem is elsősorban – abból a szempontból figyelemre méltó, hogy ebben már sikerült a dátum pontos körülírása – ami eleve nem lebecsülendő költői teljesítmény –, hanem főként a *medio... ardebit Olympo* kifejezés okán.

Az *Olympus* = 'égbolt' metonímiát az aranykori latin költők is használták ugyan, igazán azonban nem jellemző nyelvezetükre; pontosabban: jóformán annak függvényében alkalmazzák, hogy melyikük mekkora affinitást mutat az asztrológiához. Horatius életművében, aki nem hitt az asztrológiában,¹⁷ egyetlenegyszer találkozunk vele,¹⁸ de a Vergiliuséban is – aki viszont teljesen másként viszonyult a kor új divatjához¹⁹ – mindössze nyolcszor.²⁰ Nem véletlen tehát, hogy ennek a metonímiának arányait tekintve a legnagyobb számú előfordulása Manilius *Astronomicájából* regisztrálható, aki összesen huszonegyszer alkalmazza,²¹ így például: 1,634: *consurgens Helice medium praecidit Olympum*; 3,255: *medio quod currit Pheobus Olympo*; 3,421: *solstitium summo peragit cum Phoebus Olympo*. A '*medius Olympus*' = 'az ég közepe, a Nap délpontja' szókapcsolatnak a Maniliuséval funkcionálisan megegyező használata egy – tágabb értelemben véve – szintén asztronómiai tárgyú versben legalábbis felkeltheti a gyanút, hogy írója

¹⁶ Janus számára ez a nap – legalábbis jelképesen – a *toga virilis* felöltését jelenthette. A Guarino iskola szellemiségére: HUSZTI J., *Janus Pannonius*. 14–24.

¹⁷ BOLLÓK J., *Horatius és az asztrológia*. Antik Tanulmányok, XXXVIII 1994. 72–80.

¹⁸ Egyetlen előfordulása Horatiusnál: Carm. I 12,5. Dominicus BO, *Lexicon Horatianum* II. Hildesheim 1966. 111.

¹⁹ A IV. ecloga asztrális hátterére: F. BOLL, *Sulla quarta ecloga di Virgilio*. Bologna, 1923. Az Aen. XI 259: *triste Minervae sidus*-a azonos az egyiptomi Neith-tel, a Kos egyik paranatellonjával: W. GUNDEL, *Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos*. Abhand. Akad. München., N. F. XII 1936. 244 és 247. A Holddal kapcsolatos részekre (főként a Georg. I 335.sk): Franz CUMONT, *Les présages lunaires de Virgile et les „Selenodromia“*. I, Antiqu. Class. II 1933. 259.

²⁰ Előfordulásai Vergiliusnál: Ecl. VI 86; Aen. I 374; IX 84; X 216. H. MERGUET, *Lexikon zu Vergilius*. Leipzig, 1912. 475.

²¹ G. P. GOOLD, *Manilius Astronomica*. London, 1977. 381.

ismerte és felhasználta a császárkori poéta tankölteményét. (Az 'Olympus' = 'égbolt' metonímia jelenik meg egyébként az egyik Vitéz Jánosról írt epigrammában is, melyben Janus a leégett házsort újjáépíttető nagybátyjának azt kívánja, hogy érdemeiért *aeternum vivat Olympo* [I 395,5], tudniillik holta után a csillagos égen, miként az előző fejezetben elemzett epitaphiumok címzettjei.)

A szóhasználatnál is elgondolkodtatóbb azonban a mondat tartalma, mert eszerint Janus a napot nem éjféltől éjfélig, hanem déltől délig számítja. Ez a számítási módszer természetesen eltér – és akkor is eltért – a mindennapi gyakorlatétól, pontosan megfelel viszont az asztronómia és az asztrológia számítási módszerének. (Itt jegyezzük meg, hogy a csillagászati nap ma is déltől délig tart.)

Felvetődik a kérdés, mi volt a célja ezzel Janusnak: csupán csak asztronómiai műveltségét akarta megcsillogtatni – hiszen anyjától ilyesmit aligha hallhatott –, vagy pedig az a szándék vezérelte, hogy az epigrammába ne csak születésének naptári dátumát, hanem az óráját is belefoglalja? Bármilyen volt is szubjektíve a szándéka, akár nagy asztronómiai precizitásával, akár túl sokat markolásával nekünk, olvasóinak mindenképpen feladta a rejtvényt arra vonatkozóan, hogy mikorra tegyük születésének naptár szerinti dátumát: ha ugyanis dél és éjfé között született, akkor ez a dátum augusztus 29., ha viszont éjfé és dél között, akkor augusztus 30. – magától értetődően a Julianus naptár szerint. Hogy tehát ebben a kérdésben állást foglalhassunk, ahhoz ismernünk kellene születésének óráját. Ez a kívánság azonban első pillantásra nemhogy merésznek, hanem egyenesen lehetetlennek tűnhet, hiszen születése nap szerinti – mint kiderült – korántsem egyértelmű dátumára is ez az epigramma a kizárólagos forrásunk.²² Az adott körülmények között jószerivel egyetlen módon nyílnék lehetőség a probléma megoldására: ha sikerülne meghatározni születési horoszkópját; annak adataiból nemcsak óra, hanem szinte perc pontossággal megállapítható volna többek között születésének időpontja is. Vagyis a horoszkóp alapján egyszerre két kérdésre kaphatnánk választ: egyrészt Janus születésének naptári dátumára, másrészt arra, hogy a *medio Olympo* metonímia az epigrammában csupán a csillagászati nap kezdetét jelöli-e, vagy egyben a születés óráját is.

Janusszal kapcsolatban két adatunk van arra vonatkozóan, hogy mit tartott ő maga, és mit tartott a környezete az ő *dominus geniturae*-jának, azaz születése uralkodó bolygójának.

Költőnk valószínűleg szentségtörésnek érezné, ha olvasná, hogy a talán leghangulatosabb erotikus epigrammáját milyen összefüggésben tárgyaljuk. Nagyon elbűvölhette – az általunk közelebből nem ismert – Agnes, akinek a két szemérről írt versikéjében a humanista konvenciók mögül is kiérződik a félig még kamasz ifjú őszinte csodálata és szerelmes rajongása:

Agnes, vita, tuos quoties contemplor ocellos,
sidera me toties bina videre puto;
sidera sed toto longe pulcherrima coelo,
qualia sunt nitido cum Iove nostra Venus,
aut inter fixos stellarum Sirius ignes,
Sirius Arcturo cum coeunte micat. (I 341)

²² HUSZTI J., *Janus Pannonius* 1. és 299.

A párhuzam teljesen egyértelmű: Ágnes szempárja olyan szép, mint a Jupiter és a Venus bolygó, és olyan tüzes, mint a Sirius és az Arcturus fénye a nyári éjszakában. Alapvetően elhibázott és hamis az epigrammának minden olyan értelmezése, mely túlhangsúlyozza a vers erotikus jellegét, nem beszélve az olyan típusú interpretációkról, amelyek – talán a *coeunte*-ből ez esetben teljesen alaptalanul a *coitus* szexuális jelentésére asszociálva – szerelmes ölelésben összefonódónak vélik a Sírúst és az Arcturust, „Venus anyánk”-at (?) pedig „égi helyén” Jupiter „lobogó karjai közt” „tüzel”-tetik.²³ Ezek kivétel nélkül légből kapott fantazmagóriák, amelyek legfeljebb kiöltöiknek tájékozatlanságáról, felületességéről és élénk képzelőerejéről tanúskodnak. A Sírúsnak és az Arcturusnak ugyanis nincs külön kataszteris-mítosza,²⁴ és Venus meg Jupiter egymás iránti sóvár szerelméről sem tud semmit a görög-római mitológia; Erősz fogantatásának az a változata, mely szerint a megszemélyesített Szerelm Zeus és Aphrodité gyermeke,²⁵ inkább csak mitikus köntösbe öltöztetett fogalomértelmezés: erős és hatalmas, mint a főisten, és ellenállhatatlan, mint az anyja.²⁶

A *De Agnete* tehát valójában olyan erotikus epigramma, amelyben egyetlen erotikus célzás sincs: erotikája mindössze annyi, hogy szerelmes vers. Hasonlatainak indítékai merőben asztronómiai, illetve asztrológiai természetűek. Mind a két nagy fényerejű csillag: a Sirius is és az Arcturus is egy-egy csillagkép tagja: az Arcturus az Arctophylaxé, a Sirius – az Órion kutyájának is értelmezett – Canisé.²⁷ Ez a két csillagkép a Rák jegyében – június végén és júliusban – látható együtt az égen,²⁸ amikor is az Arctophylax lenyugvóban, a Canis pedig felkelőben van; ekkor következik be a két csillag „találkozása”. A Jupiter és a Venus viszont nem asztronómiai megfontolásból, hanem azonos asztrológiai alapminőségük miatt kerülhettek egymás mellé. Mint az asztrológiai alapfogalmak tárgyalásánál már kitértünk rá, a Jupiter és a Venus a két „meleg fényű”, „jóindulatú” bolygó, ami pedig szépségüket illeti, közülük az egyik – a Venus – a minden nép képzeletét megragadó Esthajnalcsillaggal azonos. Ilyen szövegkörnyezetben tehát a „*nostra Venus*” = „a mi Venusünk” szókapcsolatnak is leginkább csak asztrológiai jelentést tulajdoníthatunk, amiből viszont az következik, hogy a költő a Venust tartotta születése uralkodó bolygójának.

²³ Ezt a negatív csúcst KARDOS Tibor állította fel, aki az epigramma vonatkozó sorait a következőképpen fordította:

Vénusz anyánk tüzel így égi helyén, lobogó
karjai közt Jupiternek. S így szikrázik az éjben
Arkturuszát ölelő távoli Szírusz is.

In Janus Pannonius versei latinul és magyarul. (Szerk. V. KOVÁCS Sándor) 69.

²⁴ Az Arcturus az Arctophylax egyik csillaga (Aratos 94), Hyginus szerint az övé (III 3), mások szerint a csillagkép térde között: (Eratosth. Kat. 8; Gemin. 3,9), mely fényesebb a többinél. A Sirius – a legnagyobb fényerejű csillag – a Canis csillagkép egyik tagja, Hyginus szerint a csillagkép fején (III 34), mások szerint a nyelvén (Manil. I 623) vagy a szájában (Gemin. 3,14; Ptolem. Synt. 8,1; Arat. 329.sk.). Igaz, egyiptomi hatásra azonosították részint Ozirisszel, részint Izisszel is (France DAUMAS, *Les dieux de l'Égypte*. Paris, 1970. 34. és 98.), de így sincs semmi köze a mitológia Arcturusához.

²⁵ Az Amor ókori értelmezésére: Mythogr. Graec. III 11,18.

²⁶ Ezzel a gondolattal Ovidius játszik előszeretettel: pl. Met. I 461–472. Apollo szerelme Daphne iránt.

²⁷ Hygin. II 35.

²⁸ Az Arctophylax a Halak-ban (febr.–márc.) kel és az Oroszlán csillagképben nyugszik le (júl.–aug.); a Canis a Rák-ban (jún.–júl.) kel és a Skorpió és a Nyilas határán (november) nyugszik le.

A Janus horoszkópjára vonatkozó másik utalás Gianbattista Guarinónak a költőhöz már mint pécsi püspökhöz írt verses epistolájában olvasható. Az egykori ferrarai diáktárs és barát, miután részletesen kitért Janus műveltségére, szépirói és szónoki tehetségére, továbbá arra, hogy püspökként, zászlósúrként milyen erőlyesen, határozottan és sikeresen oltalmazza egyházmegyéjét a török támadások ellen, összegezésként megállapítja:

Credibile est igitur patrem mandasse supremum
ortus Gravidó Mercurioque tuos. (Carm. Append. 1,17–18.)

Battista Guarino úgy tudta tehát, hogy Janus horoszkópjában a két uralkodó bolygó a Mars és a Mercurius volt. Kérdés, mennyire tekinthető forrásértékűnek ez a kijelentése.

A kérdés azért nem költői, mert azok a tulajdonságok, amelyekkel a levél bevezetése Janust felruházza, tipikusan a „marsi”, illetve a „mercuriusi” egyéniségek jellemvonásai; ez a körülmény kétségeket ébreszthet a tekintetben, hogy a Battista-féle horoszkóp nem üres fikció, elegáns írói fogás-e a bevezetés tetszetős lezárására. Nézetünk szerint elsősorban a nyelvi megformálás az, ami ellene szól az efféle értelmezésnek: a mondat állítmánya ugyanis nem *‘credendum est’* = ‘azt kell hinnünk’ –, amit ilyen esetben várhatnánk, és ami egyébként a hexameterbe is jól belesimulna –, hanem *‘credibile est’* = ‘hihető, elhihető’. Nem következtetésről van tehát szó, hanem arról, hogy a levél írója Janus egyénisége és tettei alapján igazolva látja annak a horoszkópnak a megbízhatóságát, amelyet valamilyen forrásból ismer. Ez a forrás pedig minden valószínűség szerint Battista apjának, Guarinónak ferrarai iskolája és konviktusa lehetett.

Látszólag nagy zavarba kerültünk, mert most már nemcsak a születésnap dátuma bizonytalan, hanem a horoszkóp leglényegesebb elemére, a születés uralkodó bolygójára vonatkozóan is két, egymásnak ellentmondó adattal rendelkezünk, ráadásul a két adat vélhetően ugyanabból a körből származik.

Ezek az adatok önmagukban természetesen semmit sem árulnak el arról, hogy milyen megfontolások alapján vált akár az egyik, akár a másik, akár a harmadik Janus uralkodó bolygójává. Hogy ezt esetleg kideríthessük, ahhoz meg kell próbálkoznunk Janus születési horoszkópjának felállításával. Ennek első feltétele, hogy ismerjük a bolygók 1434. augusztus 29-i ekliptikai adatait.

A bolygók helyzete a Nap delelésekor:²⁹

	1434. augusztus 27-én:	1434. szeptember 1-jén:
♄ Saturnus	326,67°	326,38°
♃ Juppiter	152,98°	155,14°
♂ Mars	148,58°	154,95°
☉ Nap	157,49°	163,24°
♀ Venus	180,95°	187,13°
☿ Mercurius	173,06°	181,34°
☾ Hold	72,80°	145,10°

²⁹ Brian TUCKERMAN, *Planetary, Lunar and Solar Positions from A. D. 2 to A. D. 1649 at five-day and ten-day Intervals*. Philadelphia, The American Philosophical Society, 1964.

Az augusztus 29-i helyzetük lineáris interpolációval átszámítva:

♄ Saturnus	326,55°	♊ Vízöntő	26,55°
♃ Juppiter	153,84°	♍ Szűz	3,84°
♂ Mars	151,13°	♍ Szűz	1,13°
☉ Nap	159,79°	♍ Szűz	9,79°
♀ Venus	182,42°	♎ Mérleg	2,42°
☿ Mercurius	176,37°	♍ Szűz	26,37°
♄ Hold	101,72°	♏ Rák	11,72°

Mivel Guarino adatai látszanak olyannak, hogy többet árulnak el a horoszkóp-ról, mint a Janusé, célszerű ennek elemzéséből kiindulnunk. Az első kérdés az, milyen módszerrel határozta meg Guarino az uralkodó bolygókat: az uralkodó bolygó meghatározásának módját illetően ugyanis az egyes asztrológiai irányza-tok más-más nézetet vallottak (és vallanak).³⁰

Elég egy pillantást vetnünk a bolygók háztáblázatára, hogy megállapíthas-suk: a Marsnak és a Mercuriusnak sem a nappali, sem az éjszakai házai nem szomszédosak egymással, azt a módszert tehát, amelyik a horoszkóp házába eső zodiákus-jegyek uralmi viszonyait veszi alapul, nem alkalmazhatta. Hasonló okokból ki kell zárunk a horoszkóppont és az MC együttes figyelembevételének lehetőségét is, mert a Mercurius és a Mars házai csak 30°-ra vannak egymástól. A bolygók ekliptikai adataiból kiderül, hogy nem is a Nap vagy a Hold helyzetét vette tekintetbe, mert akkor mindkét esetben a Mercuriusra esett volna a válasz-tása: a Nap ugyanis a Mercurius házában tartózkodott, és ugyancsak a Mercurius volt az, amelyik a bolygók közül a legközelebb állt ahhoz, hogy kedvező – sextilis – fényszögkapcsolatba kerüljön a saját házában – a Rákban – tartózkodó Holddal. (Nem beszélve arról, hogy ez esetben csak egy lehetett volna az uralkodó bolygó.) Marad tehát szinte egyedüli lehetőségként, hogy a horoszkóppontot, az aszcen-dent vizsgálta abból a szempontból, hogy melyik bolygó házába és melyik határai közé esik. Ezt a meghatározási módszert szem előtt tartva, és annak ismeretében, hogy a Marsot és a Mercuriust tette meg uralkodó bolygónak, Janus aszcendense elvben négy helyen lehetett:

- (1) a Kos 21–25. foka között (Mars háza, Mercurius határai);
- (2) a Skorpió 12–19. foka között (Mars háza, Mercurius határai);
- (3) az Ikrek 19–24. foka között (Mercurius háza, Mars határai);
- (4) a Szűz 22–28. foka között (Mercurius háza, Mars határai).

A négy lehetőség következményeinek számbavétele és mérlegelése után – és ez már félig vizsgálódásunk eredményének megelőlegezése – a negyedik az, amelyet több szempontból is figyelemre méltónak és további elemzésre érdemesnek találtunk, nem utolsó sorban azért, mert lehetőséget nyújt a Janus és a Guarino állítása között mutatkozó ellentmondás feloldására. (A másik nyomos ok, amiért ezt választottuk, majd az *Ad animam suam* elemzésekor fog kiderülni.)

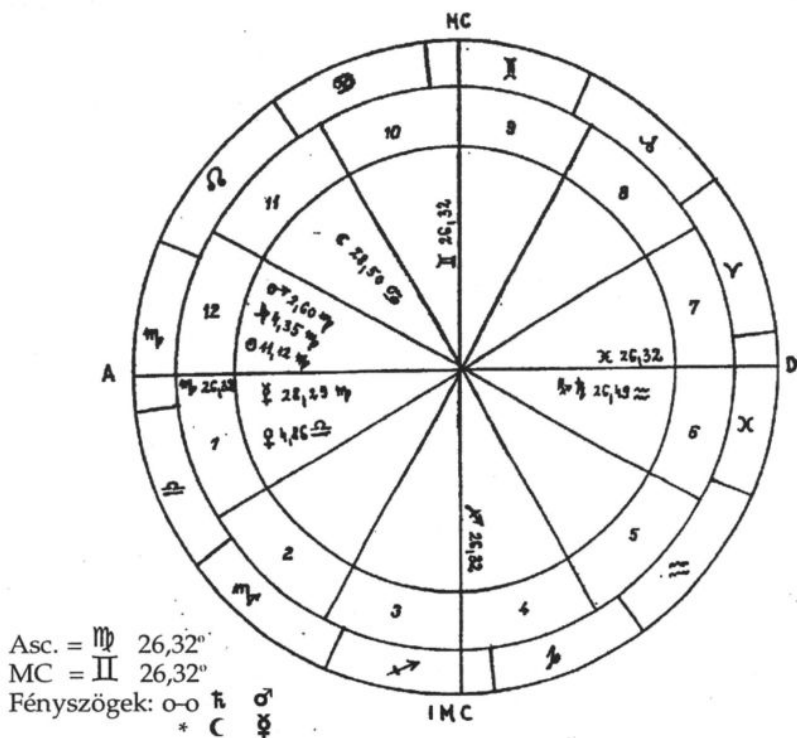
Mielőtt azonban hozzáfognánk ennek a – természetesen hipotetikus – horosz-kópnak a felvázolásához, két dolgot érdemes fontolóra vennünk. (1) Ha az aszcendens a Szűz 22–28. foka közé esett, a Nap az aszcendens helyéül kijelölt szögtartománytól kb. 12–18 fokra állt. Az ekliptikán $360/24 = 15^\circ$ felel meg egy

³⁰ Alphonse BOUCHÉ-LECLERQ, i. m. 420.sk.

órának, vagyis a Nap kb. öt óra múlva érte el a délpontot. Janus – tekintetbe véve családi körülményeit³¹ szinte biztos, hogy nem ismerte születésének perc pontos-ságú időpontját, anyjától viszont értesülhetett annak órájáról; s mivel mi arra a horoszkópra vagyunk kíváncsiak, amelyet ő, illetve a tőle nyert információk alapján a környezete felállíthatott, legcélszerűbb, ha születésének időpontját kerekén 7 órára tesszük. (2) Az előző déltől reggel 7 óráig 19 óra – majdnem egy nap – telt el, ez idő alatt a bolygók ekliptikai helyzete is megváltozott: az eltelt idő függvényében módosítanunk kell tehát a bolygókra vonatkozó adatokat. Vagyis:

♄ Saturnus	326,49° =
♃ Juppiter	154,35° =
♂ Mars	152,60° =
☉ Nap	161,12° =
♀ Venus	184,86° =
☿ Mercurius	178,29° =
♁ Hold	118,50° =

♊ Vízöntő	26,49° =
♍ Szűz	4,35° =
♍ Szűz	2,60° =
♍ Szűz	11,12° =
♏ Mérleg	4,86° =
♍ Szűz	28,29° =
♋ Rák	28,50° =

³¹ A család, függetlenül attól, hogy Janus apja nemes származású volt-e vagy sem, mindenképpen a szerényebbek közé tartozott; nem valószínű, hogy gyermekeik születéséről perc pontosságú feljegyzést vezettek. Huszti J., *Janus Pannonius*, 3–4.

A horoszkóp adataiból levonható következtetések egyikét tulajdonképpen már említettük. Mivel Janus reggel, minden valószínűség szerint hét óra tájban született, születésének helyes naptári dátuma nem augusztus 29, hanem augusztus 30.

A másik következtetésünk az, hogy Janus ugyanazt a horoszkópot tartotta szem előtt, mint Guarino, csak más módszerrel határozta meg az uralkodó bolygókat: ő az aszcendenshez tartozó 1. horoszkópház asztrológiai viszonyaiból indult ki. Ennek a háznak egyik része a Szűz, másik része a Mérleg jegyébe esik; a Szűz a Mercurius, a Mérleg a Venus háza: következésképpen e szerint a módszer szerint a két uralkodó bolygó a *Venus* és a *Mercurius*.

Guarino indítéka verses levelének intenciójából eléggé világos, egyértelmű. Más szempontból ugyan, de legalább ennyire érthető Janus motívuma is: az általa választott meghatározási módszer eredményeként két olyan bolygó lett a *dominus geniturae*-ja, amelyek közül az egyik, a *Venus*: a *Fortuna minor*, a másik, a *Mercurius*, többek között az írói tehetség, a művészetek és tudományok iránti vonzódás és érzék adományozója, ráadásul mind a két bolygó a saját házában tartózkodott, erejük tehát fokozottan érvényesült. De más szempontból is egészen rendkívüli volt Janus horoszkópja, legalábbis Firmicus Maternus szerint, aki a horoszkópok minőségéről így nyilatkozik: *...mediocris est genitura, quae unam stellam in domicilio suo constitutam in principalibus geniturae locis habuit collocatam; mediis etiam felicitibus sublevatur, qui duas stellas in domiciliis suis in oportunis geniturae locis habuerit positas; ultra modum felix ac potens erit, qui tres habuerit; prope ad deorum accedit felicitatem, qui quattuor stellas in domiciliis suis habuerit constitutas. Ultra hunc numerum humani generis substantia non patitur* (Math. II 21). Nos, Janus – horoszkópja és Firmicus Maternus szerint – a legtöbbet kapta a csillagistenektől, amit ember egyáltalán megkaphat: születésekor négy bolygó tartózkodott a saját házában: a *Venus* (Mérleg), a *Mercurius* (Szűz), a *Hold* (Rák) és a *Saturnus* (Vízöntő). Erre attól kezdve, hogy kiderült, feltehetőleg nagyon büszke is volt. A Guarino iskolájában valóban csodagyerekként számon tartott ifjú költő azonban az idő tájt, amikor Ágnes két szép szeméért lelkesedett, aligha figyelt még oda arra, hogy eme négy bolygó egyike, a regresszióban és a Marssal oppozícióban levő *Saturnus* a hatodik horoszkópházának első fokán áll. Ez majd csak az *Ad animam suam* írásakor vált számára lényegessé.

(c) Tisztán asztrológiai tárgyú epigrammák

Mint a *De Agnete*-ből kiderül, Janus már ferrarai korszakában feltételezte és természetesnek vette olvasóközönsége részéről bizonyos asztrológiai alapfogalmak ismeretét; nincs tehát semmi különös abban, hogy néhány epigrammája meg sem igen érthető minimális asztrológiai előképzettség nélkül.

Így például, hogy mennyire súlyos a Bertalannak tett eskü: *superos et sidera testor* (I 210,1) – hogy tudniillik sohasem fogja megadni neki azt a pénzt, amit kölcsönként tőle – csak az érzékelheti igazán, aki tisztában van vele, hogy itt az égiesen nem egyszerűen az Olympus kissé megkopott tekintélyű hatalmasságait, hanem az „igazi” csillagisteneket kell érteni.

Hasonlóképpen asztrológiai ízü mellékértelme van az *Ad Lunam* című epigrammának:

Quid metuis? terraene umbram? magicosne susurros?
A torvo potius, Luna, Leone cave! (I 265)

Tulajdonképpen már a címet sem egyszerű értelmezni. A Luna ugyanis egy-részt női név (ol: Lunella, fr: Lunette), melyhez a tisztaság, a szűziesség képzete társul, tekintettel arra, hogy a Holdat mint istennőt a néphit többnyire Dianával, Apollo szűz leánytestvérével azonosította.³² Ha tehát a vers címzettje egy Luna nevű lány, akkor Janus arra inti: ne a holdfogyatkozástól, ne a varázspraktikáktól féljen, hanem Leótól, akiről egy másik epigrammából (I 120) megtudhatjuk, hogy biszexuális, mindenre képes, fajtalan fickó. Másrészt azonban érthetjük Lunán a Holdat mint az asztrológiának a Nap mellett a másik legjelentősebb bolygóját, amely alapminősége szerint – lévén hideg és nedves³³ – ellentéte a száraz és meleg Napnak. Az Oroszlán jegye a Nap háza: a Holdnak tehát valóban nagy óvatosságra van szüksége ahhoz, hogy sértetlenül, alapminőségének károsodása vagy elvesztése nélkül jusson át ezen az állatövi jegyen; ez több veszélyt tartogat számára, mint fogyatkozásakor a Föld árnyéka, vagy a varázsigék, amelyekkel a boszorkányok a közhiedelem szerint képesek letéríteni pályájáról.³⁴ (Az epigrammában természetesen benne rejlik egy harmadik értelmezés lehetősége is.)

Nem érthető továbbá az asztrológiai világtkép ismeretének hiányában Janus Marshoz intézett, híres béke-fohászának megszólítása sem:

Gradive, quinti clare dominator poli,
spargens coruscas luce sanguinea iubas (I 7,1–2)

Mars ugyanis mint bolygóisten az ötödik szféra ura; onnan árasztja szét kártékony, bajt és háborút okozó, vérszínű sugárzását a kozmoszba.³⁵

A csillagok vészjósló konstellációjában Janus megerősítését látja balsejtelmének (*astra minantur idem*: I, 29,5), melyet az a prodigium értékű esemény váltott ki benne, hogy a vadászaton elejtett szarvast széttépték a farkasok. Meg kell jegyeznünk, hogy Janus életművében ez az egyetlen nyoma az úgynevezett katarché asztrológiának, mely egy adott időpont csillagállásából von le következtetéseket a küszöbön álló eseményeknek – jelen esetben az Egyház belviszályainak – bekövetkeztére és azok kimenetelére vonatkozóan.

Eme epigrammák idézett megnyilatkozásainak hátterében vitathatatlanul az asztrológia áll a maga bonyolult rendszerével, de szerepe csak az előadás színezésére korlátozódik. Központi jelentőségűvé, színező elemből tulajdonképpeni témává válik viszont az asztrológia Janus két epigrammájában. Mindkét vers értelmezése több – és nemcsak asztrológiai természetű – problémát vet fel, amelyekkel, hogy egyáltalán megérthessük őket, az eddigieknél részletesebben kell foglalkoznunk.

Horváth János *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai kódexben* címmel az ItK 78 (1974.) évfolyamában közölte többek között azt a hatsoros, cím nélküli

³² S. LUNAI, *Recherches sur la lune. I. Les auteurs latins. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*. Leiden, 1979. 80–86.

³³ S. LUNAI, i. m. 36.

³⁴ S. LUNAI, i. m. 215–233.

³⁵ L. az Aristotelés rendszerére épülő asztrológiai kosmos-képet: Wilhelm KNAPPICH, *Geschichte der Astrologie*. Frankfurt a. M., 1988. 53.

költeményt, mely a kódex 105. foliójának versóján 7. sorszám alatt szerepel, és amely az ő olvasatában a következőképpen hangzik:

Lumen ad hiberne vigilans, Matthee, lucerne,
dum situlo ethereas queris in orbe vias,
improvisa leves rapuere incendia circos,
nec se deprendi sustinuerit dei.
Quis tam mentitos contenderit omnia vates?
Forsitan hoc Phaeton usserat astra modo.

Az epigrammához magyarázatként egyebek mellett a következő megjegyzést fűzi: A vers „szellemességével valóban Janusra vall. Ugyanis miközben egy vödör víz tükrében vizsgálja egy téli estén az égbolt csillagait egy közelebből nem ismert Máté, hirtelen tűz támad, s a víz tükrében úgy látszik, mintha az ég borult volna lángba. Janus ehhez a megállapításhoz két megjegyzést fűz: az istenek nem engedik kifürkészni titkaikat; a költők találták ki Phaeton meséjét, aki a mítosz szerint a Nap szekerét hajtva lángba borította az eget”. A továbbiakban az epigramma valószínű indítékául szolgáló élményt az asztrológia iránti érdeklődésről közismert Vitéz János nagyváradai udvarával hozta kapcsolatba, s ilyenformán a vers keletkezési helyét Magyarországra lokalizálta. Hozzáfűzte azonban, hogy ez idő tájról semmiféle nagyváradai tűzvész nyoma vagy emléke nem maradt fenn.³⁶

A problémát elsődlegesen nem az okozza, hogy az 1450-es években volt-e Nagyváradon tűzvész vagy sem, nem is az, hogy télen – ráadásul a megfigyelő tevékenységet csak zavaró mécsvilágnál – egy vödör víz tükrében lehet-e vizsgálni az égbolt csillagainak helyzetét vagy sem, hanem az, hogy könnyen belátható: ilyen értelmezés mellett az epigrammának sem szerkezete, sem csattanója nincs. Az expozícióból ugyanis egyidejűleg két konklúzió következne, méghozzá olyanok, amelyeknek semmi közül sincs egymáshoz, sőt kölcsönösen kizárják egymást: hiszen ha Phaethón története a költők koholmánya, költői koholmány az egész politeista istenvilág is. Másrészt: ha a második konklúziót az expozícióból próbáljuk levezetni, ez a *hoc... modo* miatt csak analógiás alapon történhet, akkor viszont mégis léteznek olympusi istenek. Ez a magyarázat egyik logikai buktatója. A másik az, hogy az epigrammában felvázolt alapszituáció és a Phaethón mítosz nem analogonjai egymásnak: Phaethón maga gyújtotta fel az eget, míg Mattheusnak semmi köze sincs az istenek akaratából kitört tűzhez. Az analógiás megfelelést tehát, ha egyáltalán van ilyen, és nem egy félresikerült epigrammáról van szó, más alapokon kell keresnünk.

Mielőtt azonban a Mattheus-epigrammát elhamarkodottan Janus elhibázott próbálkozásai közé sorolnánk, Horváth János szövegolvasatát és értelmezését kell közelebből megvizsgálnunk.

Az epigramma Mattheusa félreérthetetlenül asztrológiai természetű vizsgálódásokat folytat: az *orbis*-on – ennek értelmezéséről később – az isteneknek felfogott bolygók égi pályáit (*ethereas... vias*) kutatja. Ilyen irányú kutatásnak csak akkor van értelme, ha célja a csillagok konstellációjának megállapítása, s ennek alapján horoszkóp felállítása. De mi köze mindehhez a *situlus*-nak? Egy vödör víz nem tükrözheti a teljes égboltot, nem beszélve arról, hogy Mattheus sokkal

³⁶ HORVÁTH JÁNOS, *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai kódexben*. ItK 1974. 612.

okosabban tenné, ha magát az égboltot vizsgálná. Mindez természetesen lehetne Mattheus határtalan bárgyúságának jele is, bár így fogva fel a jelenetet, végképp nem volna értelme Janus konklúziójának.

A kérdés az – és ez Horváth János magyarázatának legneuralgikusabb pontja –, hogy a *situlus* játszott-e, játszhatott-e valamilyen szerepet a horoszkóp-asztrológiában? Ami az ókori értelemben vett – meglehetősen tág jelentéstartalmú *manticá-t* (manteia, techné mantiké) illeti, igen, és ennek módjáról kellően pontos ismeretekkel rendelkezünk.

A *sitis*-szel azonos többől képzett: *situlus*, *situla*, *sitella* az ókori latinban szóbokrot alkot, bár ezek közül a középkor folyamán csupán a *situla* élt tovább.³⁷ A *situlus* jelentése: „vízmerítő vödör”; a grammatikusokon kívül ilyen értelemben ismeri és használja a szót Cato³⁸ és Vitruvius,³⁹ akiknél többször előfordul. Ez a hímnemű forma azonban az ókori szerzőknél sehol sem szerepel a jóslás segédeszközeként, és ez látszólag el is dönthetné a kérdést. A dolog azonban mégsem ennyire egyszerű. A *situlus*-nak a *situla* is lehet szinonimája, ugyancsak „vödör” értelemben,⁴⁰ a *situla*-nak viszont – igaz, nem ebben a jelentésben – van köze a manticához. A *situla* és kicsinyítő képzős változata: a *sitella* ugyanis nemcsak vödröt, hanem boroskupát, illetve olyan korsót is jelölt, mely öblös, de rendkívül szűknyakú volt, és ez a sorsolás egyik segédeszközeként mind a magán-, mind a közéletben, mind a kultikus gyakorlatban fontos szerepet játszott. A *sitellam deferre de aliquo* Cicero nyelvében már kifejezésként él, és a sorsolás egyik fajtáját jelenti. Ezt a sorsolási módot Cicero többek között C. Gracchusszal kapcsolatban,⁴¹ illetve Verresnek a papi tisztségek szétosztásával üzőtt praktikái között említi,⁴² Livius pedig mint a comitia egyik velejárójáról beszél róla.⁴³ Hogy pontosan miként zajlott le az efféle sorsolás, arról Plautus Casinája nyújt szemléletes képet. A szép Casina kezéért vetélkedő két szolga végül uruknak, Lysidamusnak beleegyezésével a szerencsére bízza a döntést. Lysidamus ekkor a következő szavakkal adja ki a parancsot: „*et sitellam huc tecum ecferto cum aqua et sortis*”. A sorsoláshoz tehát *sitella*-ra – ezt ugyanebben a vígjátékban Plautus másutt *situla*-nak nevezi⁴⁴ – vízre és sors táblákra van szükség. A sorsolás ezt követően úgy történik, hogy a korsóba előbb behelyezik a korsó nyakának átmérőjével közel azonos nagyságú sors táblákat, majd színültig megtöltik vízzel. Mivel a korsó nyakának átmérője majdnem akkora, mint a sors táblák, az utóbbiak közül csupán egy kerülhet a víz felszínére, és több jelölt esetén annak kedvez a szerencse, akié a legfelülre kerül. Ezért van jelentősége Olympio számára annak, hogy Chalinus sors táblája *populna* vagy *abiegna*-e, mert a nyárfa könnyebb fajsúlyú a fenyőnél, így nagyobb az esélye annak, hogy az kerüljön a felszínre. Az epigrammában tehát a *situlus*

³⁷ A *situla* a középkorban mértékegységként is használatos volt: DU CANGE, *Glossarium*: „*mensura liquidorum, anamodus*”.

³⁸ CATO, De agr. 10,2: Trullas tres, *situlum* *aquarium* unum, pelvim unam. L. még: 11,3.

³⁹ VITRUVIUS 10 (9), 4: *ferrea catena habens situlos aereos congiales*.

⁴⁰ PLAUTUS, Amph. II 2,39: *si situlam cepero, illi puteo animam omnem intertraxero*.

⁴¹ CICERO, De nat. deor. I 38,106: *Ut igitur Ti. Gracchum videor contionantem in Capitolio de M. Octavio deferentem sitellam*.

⁴² Verres szicíliai helytartósága idején a papi tisztség kisorsolásakor a hármas jelölésből adódó nehézséget úgy oldotta meg, hogy mindhárom sors táblára saját jelöltjének a nevét íratta: CICERO, Verres II 51, 126–127.

⁴³ LIVIUS, XXV 3,16: *sitella allata est, ut sortirentur, ubi Latini suffragium ferrent*. L. még: XLI 18,8.

⁴⁴ Casin. II 4,18; II 6,7: *Adsunt, quae imperavisti, omnia: uxor, sortes, situla et egomet*.

használata, még ha a vele metrikusan ekvivalens *situla* helyett áll is, ilyen értelemben nem lehet helyénvaló, mert semmi kapcsolata sincs a horoszkóp-asztrológiával.

Mielőtt azonban továbbmennénk, mivel Horváth János magyarázatában metonimikusan használt *situlus*-ról, azaz „vödör víz”-ről van szó, még egy lehetőséget meg kell vizsgálnunk, azt, hogy Mattheus nem a *hydromantia* vagy a *hydroscoopia* és a horoszkóp-asztrológia módszereit keveri-e egymással.

A hydromantia módjai közül három: a forrás mellett tartózkodás, a forrás vizében való megmártózás, illetve a víz alá merülés⁴⁵ az epigramma viszonylatában nem jöhet számításba. Távoli párhuzamként megemlíthetjük viszont Augustinus *De civitate Dei*-jének két helyét, továbbá Petronius *Satyricon*-jának egyik töredékét. Augustinus Terentius Varróra hivatkozva azt állítja, hogy Numa Pompilius törvényeinek megalkotásához az istenek segítségét vette igénybe oly módon, hogy: *in aqua videret imagines deorum vel potius ludificationes daemonum, a quibus audiret, quid in sacris constituere aut observari deberet*.⁴⁶ Más helyütt – ugyancsak Terentius Varro alapján – Egeriának, Numa Pompilius feleségének a nevét hozza etimológiai kapcsolatba a hydromantiával: *quod ergo aquam egresserit, id est exportaverit Numa Pompilius, unde hydromantiam faceret, ideo nympham Egeriam dicitur habuisse*.⁴⁷ Az istenek tehát nem spontán, hanem valamilyen mágikus eljárás eredményeként jelentek meg a királynak, s ehhez volt szüksége a külön e célból kimért vízre. Augustinus nem tesz említést róla, az idősebb Plinius viszont tudni véli, hogy az istenek képmásainak ilyenén megidézésére az *ananticis* nevű – közelebbről nem ismert drágakőfajta – a legalkalmasabb varázsszer: *ananticide in hydromantia dicunt evocari imagines deorum*.⁴⁸ Alighanem a hydromantia ezen változatának persziflázsa Petronius *Satyricon*-jának az a jelenete, amelyben a különben meghatározhatatlan szereplő különféle hókuszpókuszok elvégzése után, kinyújtott ujjait zellerrel és hagymával megtisztítva, mogyorószemeket dob a nem vízzel, hanem természetesen borral megtöltött kupába (*nucis cum precatione mersit in vinum*), és annak alapján jövendöl, hogy a mogyorószemek elsüllyednek, vagy a víz felszínén maradnak-e (*et sive in summum redierant, sive subsederant, ex hoc coniecturam ducebat*).⁴⁹

Látni való, hogy a hydromantiának ezek a módszerei afféle varázspraktikák, sokkal inkább a népi mágia, mint a tulajdonképpeni *divinatio* körébe tartoznak, akárcsak a magyar népi hiedelmek közül a boszorkány kiderítése lucaszékkel, vagy a szilveszteri kalácssütés, illetve ólomöntés.⁵⁰ Általában elmondhatjuk tehát, hogy a hydromantiának sincs semmi érintkezési pontja a horoszkóp-asztrológiával.

Mindezt, bármennyire aprólékosnak tűnjék is, előzetesen tisztáznunk kellett ahhoz, hogy kijelenthessük: a *situlus* használata Janus epigrammájában nem lehet helyénvaló: vagy téves olvasatról, vagy szövegromlásról van szó.

A Sevillai kódex írásmódjában a „c” és a „t” nagyon közel áll egymáshoz. (Lásd a mellékelt fotót!) A második sorban például az „ut hic octonos consumpsit”

⁴⁵ Alexander BOEHM, *Hydromantia*. PWRE IX 1914. 79–86.

⁴⁶ AUGUSTINUS, *De civ. Dei* VII 35.

⁴⁷ AUGUSTINUS, *De civ. Dei* VII 35.

⁴⁸ PLINIUS, *Nat. hist.* XXVII 11,192.

⁴⁹ PETRONIUS, *Sat.* 137.

⁵⁰ DÖMÖTÖR Tekla, *Mythical Elements in Hungarian Midwinter Quete Songs*. Acta Ethn. XX 1970. 27–41.

1. ... seros eterna sequenti
 2. ... nos cor. simpser in amore pullos
 3. ... que pignora parua creantur oem
 4. ... illis totidem bellabimus annos
 5. ... latam priam expugnabimus urbem
 6. ... ut remitt. sic exitul oma comple

7. ... hyberne ingulari. yacches lucie
 8. ... sirulo athercal oueru morbe mas
 9. ... ienei. appere nicendia ma
 10. ... de deprendi. sistinere dei
 11. ... mentitos contenderit oia. ma
 12. ... hor phton iurcat aia modo

13. ... masual perma fecit
 14. ... herules gloria digna manu
 15. ... vel aliter
 16. ... fuerit pediti munt perma plausiro
 17. ... masie nobile regis. pus

textuális egységben az „ut” „t”-je igencsak hasonlít a „hic” „c”-jéhez, amennyiben a „hic” „c”-jében a függőleges szár döntése alig tér el az „ut” „t”-jétől, és hiányzik róla az „octonos”, illetve a „consumpsit” „c”-jére jellemző alsó görbület. Ugyanez áll a tizenhatodik sor szóáró „c”-jére is a „nunc”-ban. A „c” és a „t” között a döntő írásmódbeli különbség a felső duktusban van: a „t” esetében a függőleges felső szára mindig túlnyúlik a kötése. A nyolcadik sor második szavának harmadik betűjéről viszont hiányzik ez a jellemző, következésképpen nem „t”-nek, hanem inkább „c”-nek értelmezhető; így a „situlo” helyett egy „siculo” olvasat adódik. Alátámasztja ezt az olvasatot az, hogy a tizennegyedik sorban található „herculea” „c”-jének azonos formája és kötése van. Meg kell még jegyeznünk, hogy mind a „herculea”, mind az ötödik sor „priami”-ja kisbetűvel kezdődik, így a kisbetűs szókezdet a „siculo” esetében is természetesnek vehető.⁵¹ A kulcsot az epigrammához ez az egy betűs változtatás adja; ezzel az olvasatmódosítással ugyanis érthetővé válik az egész epigramma.

A szövegösszefüggésből egyértelmű, hogy az epigrammában a *Siculo* csak az *orbe* jelzője lehet. De mit jelent az *orbis Siculus*?

Firmicus Maternus asztrológiai kézikönyvének Mavortiushoz írt ajánlásában kitér a maga szicíliai származására és ennek kapcsán Szicília nevezetességeire. Szerinte ez utóbbiak közül a syracusai Archimedes sphaerája örvend a legnagyobb hírnévnek, mely mind a görög, mind a latin műveltség szerves alkotórészévé vált.⁵² Legalábbis ez derül ki abból a mondatból, amellyel Firmicus Mavortiusnak engedi át a sphaera részletes ismertetését: *Cetera etiam omnia mecum recolens et requirens, quae tibi a primo aetatis gradu et Atticae et Romanae litterae de admirabilibus provinciae Siciliae tradiderunt, ad ultimum ad Archimedis sphaeram sermonis atque orationis ordinem transtulisti.* (Math. I Prooem. 5) És Firmicus részéről itt nemcsak egy jól megválasztott retorikai fogásról van szó.

Az ókorban a mechanika egyik csodájának tartott szerkezetet, mely mozgásával egyidejűleg utánozta a szférák s velük együtt a bolygók és az állatövi jegyek eltérő szögsebességű mozgását, Claudius Marcellus 212-ben, Syracusa elfoglalása után hadizsákmányként Rómába szállíttatta, ahol a Virtus templomában állították fel, és évszázadokon át a város nevezetességei közé tartozott.⁵³ Cicero háromszor említi,⁵⁴ mindháromszor a syracusai Archimedes sphaerájaként. Legrészletesebben a *De re publica*-ban szól róla, s itt nemcsak a működését írja le, hanem kitér az előzményeire is, hogy a görögség körében egyáltalán kik készítettek ezt megelőzően világegyetem-modelleket.⁵⁵ Őutána időrendben Lactantius a következő, aki részletekbe menően ismerteti, Ciceróhoz viszonyítva azonban két lényeges terminológiai különbséggel: ő már nem a syracusaei Archimedesről, hanem *Archimedes Siculus*-ról beszél, sphaeráját pedig nem a görög eredetű terminussal,

⁵¹ Az MTA Reneszánsz Kutatócsoportjának ülésén, ahol a disszertációnak ez a része előadás formájában elhangzott, egyéb olvasatmódosítási javaslatok is elhangzottak. RTOÓKNÉ Szalay Ágnes a *Mattheus* névnek *Zaccheus*-ra, MAYER Gyula a *tam*-nak *iam*-ra történő módosítását javasolta. Mindkettő indokoltnak látszik, ezek végleges eldöntését azonban rájuk bízom.

⁵² FIRMICUS, Mathes. I Prooem. 5.

⁵³ Adolph SCHLACHTER, *Der Globus. Seine Entstehung und Verwendung in der Antike*. In Franz GIESINGER, *Stoicheia VIII*. Leipzig-Berlin, 1927.

⁵⁴ *De re publ.* I 14,21–22; *De nat. deor.* II 35,88; *Tusc. Disp.* I 25,63.

⁵⁵ *De re publ.* I 14–21.

hanem a latin *orbis*-szal jelöli: *stellarum inerrantium vel vagarum dispares cursus orbis ille, dum vertitur, imitatur*.⁵⁶ Lactantiusnak nemcsak a szerkezetéről adott leírása, hanem az *Archimedes Siculus* szókapcsolata sem független Cicerótól, hiszen a *De re publica* említett részében orátorunk az emberi átlagtehetséget messze meghaladó syracusai tudóst *ingenium Siculum*-ként idézi meg.

Janus szempontjából azonban a Cicero párhuzamok nem jelentenek semmit, mert a *De re publicá*t bizonyos, hogy nem ismerte –, mert nem ismerhette.⁵⁷ Lactantiusszal már bonyolultabb a helyzet. Ellentmondani látszik Lactantius ismeretének, hogy a klasszikus auctorokra koncentráló Guarino iskolájának tananyagához az egyházatyák művei közül csak Augustinus *De civitate Dei*-je tartozott;⁵⁸ Janus egyik epigrammája viszont – a Guarino iskoláról e vonatkozásban kialakult általános képpel szemben – mintha alátámasztaná az *Institutiones* ismeretét, amelyben egy bizonyos teológusnak (*theologi cuiuspian*) a művét a következő szavakkal dicséri meg:

Quae dictas, ea nec Lactantius aequet
lacte fluens, nec culta Leonis homilia primi. (I 23)

Lactantius ismerete sem zárható tehát ki, ám sokkal közelebb visz Janushoz az a három auctor, akiket biztosan tanulmányozott: Claudianus, Macrobius és Ovidius.⁵⁹

Claudianusnak a Virtus templombeli sphaeráról szerzett epigrammájában Juppiter mosolyogva tekint le a mindenség üveg alatt őrzött, törékeny hasonmására, mondván: *iam meus in fragili luditor orbe labor*.⁶⁰ Sphaera értelemben tehát Claudiusnál is az *orbis* szó szerepel. Ebben valójában semmi különös nincs. Macrobius *Somnium Scipionis* kommentárjában kitér az *orbis* szó magyarázatára, a következőképpen: *circi... et orbes: duarum rerum sunt duo nomina; et his nominibus quidem alibi aliter est usus Cicero, nam et orbem pro circulo posuit, ut orbem lacteum, et orbem pro sphaera, ut novem orbibus vel potius globis*.⁶¹ Janust tehát Claudianus is, Macrobius is feljogosította arra, hogy az *orbis*-t *sphaera* értelemben használja.

Szándékosan hagytuk utoljára Ovidiust, aki terminológiája miatt látszólag távolabb áll ugyan a Mattheus epigrammától, mint Claudianus, ám az *orbis Siculus* körülíráshoz vezető asszociációk elindításában alighanem fontos szerepet játszott. Ovidius a *Fasti* VI. könyvében a Vesta-templom kör alakú alaprajzának okaként a Vesta és a Föld lényegi azonosságát említi,⁶² s a Föld gömbalakjának és a világegyetemben elfoglalt helyének illusztrálására idézi fel Archimedes sphaeráját:

Terra pilae similis, nullo fulcamine nixa,
aere subiecto tam grave pendet onus:
ipsa volubilitas libratum sustinet orbem (269–271)

⁵⁶ Instit. II 5,18. L. még: *aereos orbes fabricati sunt quasi ad figuram mundi...* Feliratos forrás az ókorból: CIL VIII 698: Iovis Victor... ferens in manu dextra orbem argenteum.

⁵⁷ Szövegtörténetére: Konrad ZIEGLER, *M. Tullius Cicero: De re publica*. Leipzig, 1960.

⁵⁸ Rodolfo SABBADINI, *Il metodo degli umanisti*. Firenze, 1920. 23–30. Uő., *La scuola e gli studi di Guarino*. Catania, 1897. 36., 52., 83.

⁵⁹ L. az 58. jegyzetet és FENICZY Gyula, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete*. Bp., 1943.

⁶⁰ CLAUDIANUS, Carm. min. 51,4.

⁶¹ MACROBIUS, Comm. Somn. Scip. I 14,24.

⁶² Ókori párhuzamaira: Franz BÖMER, *P. Ovidius Naso. Fasten II*. Heidelberg, 1958. 37.

Arte Syracosia suspensus in aere clauso
stat globus, immensi parva figura poli. (277–278)

Noha itt az *orbis* magát a gömb alakú Földet jelenti, s ennek a syracusai tudós, azaz Archimedes által megszerkesztett hasonmását a költő a *globus* szóval jelöli, Ovidius leírása mégsem független az epigrammától. A kettő szoros kapcsolatát nem is annyira ez a részlet, mint inkább a Vesta-ünnep magyarázatának bevezetőjében található egyik kifejezés teszi ha nem is evidenssé, de nagyon valószínűvé: lehetetlen ugyanis nem észrevenni a Janus epigramma „*quis tam mentitos contenderit omnia vates*” sora mögött meghúzódó, bár ellenkező előjelű „*valeant mendacia vatum*”⁶³ ovidiusi gondolatpárhuzamot. Csakhogy Ovidius a *Fasti* IV. könyvében a *sphaerát* Rómába szállíttató Marcellus szicíliai hadjárataról is szót ejtett Venus Erycina római kultuszának meghonosítása ürügyén:

Templa frequentari Collinae proxima portae
nunc decet; a Siculo nomina colle tenent;
utque Syracusas Arethusidas abstulit armis
Claudius et bello te quoque cepit, Eryx (871–874).

Mint ahogy Ovidiusnál az Eryx-hegy pár sorral feljebb *collis Siculus*, ugyanígy válhatott Janus Pannoniusnál Archimedes *sphaerája orbis Siculus*-szá. E metonímia létrejöttében tehát Claudianus, Macrobius és Firmicus Maternus mellett Ovidius *Fastija* is szerepet játszott.

Mattheus természetesen nem vizsgálhatta egy Archimedes *sphaerájával* azonos szerkezeten a csillagok pályáit. Csakhogy a csillagászati eszközök között az ókortól kezdve létezett – és mint Regiomontanus írásai bizonyítják,⁶⁴ a XV. században is használatos volt – ennek elvi mása, a *sphaera armillaris* (kapcsos gömbvas), melyen mindazoknak a szférikus mozgásoknak – az *etherie vie*-nek – az adatait mérni lehetett, amelyeket Archimedes *sphaerája* utánzott. Az így mért adatokat azután síkra kivetítve rögzítették, és így készült a horoszkóp rajza. Vagyis: – visszatérve az epigrammára – miközben Mattheus a *sphaera armillaris*on a csillagok helyzetének mérésével bíbelődött, a mécs lángjától meggyulladt a mérési adatokat rögzítő papírlap, és így megsemmisült a készülő félben levő horoszkóp; a csillagistenek nem tűrték – *non sustinere*⁶⁵ –, hogy behatoljon titkaikba.

De miért voltak az istenek ennyire könyörtelenek, szőrösszívűek Mattheusszal szemben? Az ókori asztrológiai irodalomban Firmicus Maternus *Mathesis*ében bukkan fel először az a később közhelyszerűen ismétlődő gondolat,⁶⁶ hogy az asztrológusnak minden szempontból feddhetetlen életűnek és jelleműnek kell lennie,⁶⁷ hiszen a csillagjós valójában a csillagistenek papja. Aki híján van ennek a magasabbrendű erkölcsiségnek, az egyszerűen alkalmatlan a csillagjósásra, mert: *nec occupato animo et perdita cupiditate polluto inhaerere aliquando poterit istius venerandae scientiae disciplina, et patitur semper iacturam maximam, cum eam improba*

⁶³ *Fasti* VI 253. Értelmezésére: F. BÖMER, i. m. 354.

⁶⁴ Dietmar WATTENBERG, *Johannes Regiomontanus und die astronomische Instrumente seiner Zeit*. In *Regiomontanus Studien* (Hersg. Georg HAMAN). Wien, 1980. 343–362.

⁶⁵ Ismét Ovidiusra jellemző szóhasználat: „*perdere cognati sustinere manus*” (*Fasti* II 416).

⁶⁶ FIRMICUS, *Mathes.* II 30,1–15; F. BOLL–C. BEZOLD, *Csillaghit és csillagfejtés*. Bp., 1987. 86.

⁶⁷ FIRMICUS, *Mathes.* II 30, 1–15.

professorum voluntas immaculat (II 30,14–15). Mattheus tehát egy erkölcstelen svihák, akinek az istenek még azt sem engedik meg, hogy megpróbáljon horoszkópot felállítani, így el sem juthat a horoszkóp adatainak az értelmezéséig.

De mire lehetett kíváncsi Mattheus, hogy horoszkóp felállításával kísérletezett? Erre ad választ a Phaethón-párhuzam. A Napisten fiának története Ovidius *Metamorphoses*ének egyik leghíresebb részlete.⁶⁸ Phaethon barátja, Epaphus, feldühödik Phaethonra, mivel az állandóan azzal dicsekszik, hogy az ő apja a Napisten, s végül kifakad:

matri ... omnia demens
credis et es tumidus genitoris imagine falsi. (1,753–754)

Phaethon ettől zavarba jön, felkeresi anyját, Clymenét, kérdőre vonja és kéréssel fordul hozzá:

pudet haec opprobria nobis
et dici potuisse et non potuisse refelli.
At tu, si modo sum caelesti stirpe creatus,
ede notam tanti generis meque adsere coelo. (1,759–760)

Anyja megesküszik neki, hogy ő valóban annak a fia, akiének mondja: a Napistené, de ha nem hiszi, menjen el az apjához és kérjen tőle bizonyítékot arra, hogy ez így igaz. Phaethon ezt teszi, s találkozásukkor arról faggatja az apját, hogy anyja nem csak bűnét leplezi-e hazug színleléssel (*nec falsa culpam sub imagine celat*: 2,37). A folytatás és a végkifejlet ismerős.

Az asztrológiai kézikönyvekben külön fejezet foglalkozik a szülőkkal, társadalmi rangjukkal és erkölcsi habitusukkal. Mattheus tehát alighanem horoszkópjának azokra az elemeire lett volna elsősorban kíváncsi, amelyek anyjára vonatkoznak, hogy nem volt-e *adultera* stb.

Ami az epigramma keletkezési idejét és helyét illeti, Horváth Jánossal ellentétben mi a ferrarai epigrammák közé soroljuk, hiszen mint Janus több epigrammájából kitetszik, a származással való csipkelődés Guarino diákjainak kedvenc szórakozásai közé tartozott.

Az asztrológiai szempontból kiemelkedően jelentős másik epigramma címzettje III. Frigyes, aki – úgy látszik – valóban fatálisan végigkísérte Janust egész költői pályáján.

Romula res olim Fabio cunctante revixit,
nunc cuncante eadem te, Friderice, perit;
nam tu continuo consultas, nec facis unquam,
mallem aliquid faceres vel sine consilio.
Quid tibi cum gelido Saturni sidere inertis?
Caesaribus mores Martis inesse decet. (I 20)

Janus tehát azt rója fel a császár hibájául, hogy tétovázó, tehetetlen; míg Fabius Maximus hajdan, a második pun háború idején Hannibal elleni halogató taktikájával megmentette Romulus örökségét, addig ő folytonos, meddő tanácskozásaival tönkreteszi; jobb volna, ha elszánná magát a cselekvésre, akár meggondolat-

⁶⁸ OVIDIUS, *Metam.* I 747 – II 330.

lanul is (*vel sine consilio*). A konklúzió: császárhoz nem saturnusi, hanem marsi jellem illik. Nem nehéz kitalálni, az adott történelmi szituációban a költő kit ért marsi jellemen.

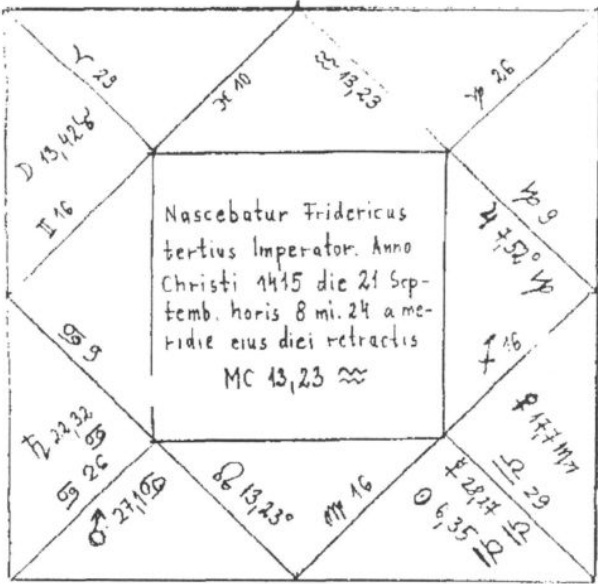
Mivel mind III. Frigyes, mind Mátyás király horoszkópja fennmaradt, úgy vélhetnénk, a vers asztrológiai hátterének tisztázása nem okozhat különösebb fejtörést. A helyzet azonban korántsem ennyire egyszerű, s hogy miért nem, arra éppen a két horoszkóp együttes megismerése adhat választ. Egyik horoszkóp sem eredeti példány; többször átmásolták őket, míg eljutottak hozzánk, éppen ezért érdemes ellenőrizni adataikat, nem mutatnak-e lényeges eltérést a tényleges helyzettől. Ez az eljárás egyben Janus hipotetikus horoszkópjának is jó ellenpróbája lehet abból a szempontból, hogy a két uralkodó horoszkópjának ilyen irányú vizsgálatából lehetőségünk adódik következtetéseket levonni arra, hogy a XV. század asztrológusai milyen pontossággal tudták meghatározni a szükséges alapadatokat, és milyen módszereket követtek a horoszkóp felállításában.

III. Frigyes születési horoszkópja

A születés időpontja: 1415. szept. 21. 8 óra 24 perc.

A bolygók ekliptikai adatai:

a horoszkóp szerint				Tuckerman szerint				eltérés	
♄ Saturnus:	♋	Rák	23,32"	112,12" =	♋	Rák	22,12"	1,20"	
♃ Juppiter:	♊	Bak	7,52"	278,33" =	♊	Bak	8,33"	-0,81"	
♂ Mars:	♋	Rák	27,10"	117,56" =	♋	Rák	27,56"	-0,46"	
☉ Nap:	♌	Mérleg	6,35"	186,49" =	♌	Mérleg	6,49"	-0,14"	
♀ Venus:	♏	Skorpió	17,17"	226,27" =	♏	Skorpió	16,27"	0,90"	
☿ Mercurius:	♌	Mérleg	28,70"	211,48" =	♏	Skorpió	1,48"	-3,21"	
♁ Hold:	♉	Bika	13,42"	42,70" =	♉	Bika	12,70"	0,72"	

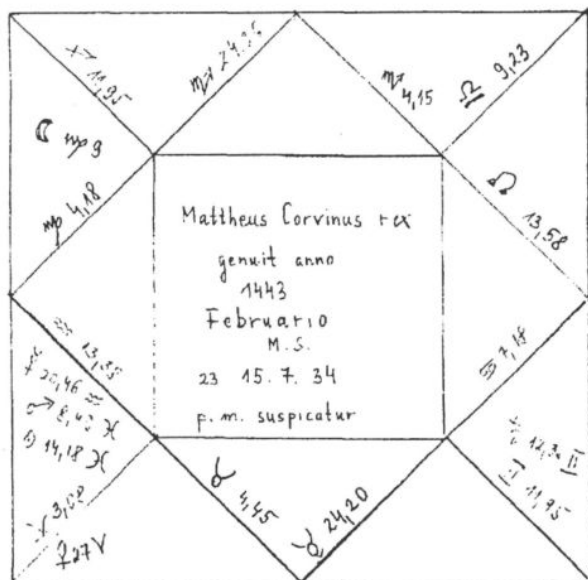
Megjegyzés a horoszkóp mellett: *Dicitur fuisse natus anno Christi labente 1415, die 25 Septembris a meridie horis 8 minutis 24, ascendente 16 Geminorum et fuisse Solem in 6,35 Librae.*⁶⁹

Hunyadi Mátyás születési horoszkópja

A születés időpontja: 1443. febr. 23. 15 óra 7 perc 34 mp.⁷⁰

A bolygók ekliptikai adatai:

	a horoszkóp szerint	Tuckerman szerint	eltérés
♄ Saturnus:	♄ Ikrek 12,35"	71,24" =	♄ Ikrek 11,24" 1,11"
♃ Juppiter:	♃ Bika 12,34"	41,58" =	♃ Bika 11,58" 0,76"
♂ Mars:	♂ Halak 8,49"	338,49" =	♂ Halak 8,49"
☉ Nap:	☉ Halak 14,18"	343,47" =	☉ Halak 13,47" 0,71"
♀ Venus:	♀ Kos 27"	25,92" =	♀ Kos 25,92" 1,08"
☿ Mercurius:	☿ Vízöntő 20,46"	321,07" =	☿ Vízöntő 21,07" -0,63"
♁ Hold:	♁ Bak 9"	279,15" =	♁ Bak 9,15" 0,15"

A két horoszkóp adatainak és a csillagászati számítások eredményeinek egybevetéséből kiderül, hogy a XV. század asztrológusai a bolygók ekliptikai fokainak

⁶⁹ Opera Mathematica Ioannis Schoneri. Norinbergae, MDLXI. LXVI/a.

⁷⁰ HUSZTI J., Magyar királyok horoszkópjai egy vatikáni kódexben. Magyar Könyvszemle, 1928. 9.

meghatározását illetően minimális hibaszázalékkal dolgoztak: eltérésük az esetek döntő többségében $\pm 1^\circ$ határértéken belül mozog. A horoszkópházak fokbeosztásában az egyenlőtlen házak módszerét alkalmazták, ellentétben azzal a házbeosztással, amelyet mi használtunk Janus feltételezett horoszkópjának szerkesztésekor; eltérésünk oka akkor fog érthetővé válni, amikor majd Janus asztrológiai ismereteinek forrásairól szólnunk.

A két horoszkóp értékelésekor viszont hasonló problémával találjuk szemben magunkat, mint Janus születési horoszkópjának felállításakor: tudjuk, melyeknek kell lenni az uralkodó bolygóknak, csak az nem világos, milyen meggondolások alapján lehet Frigyes *dominus geniturae*-ja a Saturnus, Mátyásé pedig a Mars.

Ha Janus az uralkodó bolygó kiválasztásához ezt a két horoszkópot vette alapul – aminek elvben semmi akadálya sincs, hiszen, mint láttuk, az egyes uralkodók horoszkópjai még az általuk készítettett falfestményeken is megjelentek, nem tartoztak tehát az államtitkok közé –, legkevésbé az aszcendensből indulhatott ki, mert a Mátyásé éppen a Saturnus házába esett, így pontosan az ellenkező eredményre jutott volna, mint amire az egész epigrammája épül; ugyanez érvényes az 1. horoszkópházra is. A Nap és a bolygók helyzetét sem tekinthette a meghatározó fontosságú momentumnak, mert akkor igaz, hogy Mátyás uralkodó bolygója a Mars lett volna, a Frigyesé azonban a Mercurius. Bizonyos értelemben éppen a fordítottja történt volna a horoszkóp sarkpontjainak vizsgálata esetén abból a szempontból, hogy melyik bolygó áll legközelebb hozzájuk. (Mátyás esetében a Mercurius, Frigyes esetében a Saturnus). Az asztrológiailag legerősebb bolygó sem szolgálhatott indítékul, mert Frigyes horoszkópjában a Venus került ilyen helyzetbe (a saját házában, a Mérlegben tartózkodott), de éppígy nem találunk közös megoldást akkor sem, ha a horoszkóp sarkpontjainak várható legkorábbi trigonális fényszögaspektusait gondoljuk végig. Egy esetben van lehetőség arra, hogy az epigramma alapgondolatát és a két horoszkópot összhangba hozzuk egymással, akkor, ha feltételezzük, hogy Janus az MC házviszonyait vette tekintetbe: a Vízöntő (Frigyes) ugyanis a Saturnus, a Skorpió (Mátyás) pedig a Mars háza. Mivel az epigrammában „egyéniség”-ről „mores”-ről van szó, ennek lehetőségét egyáltalán nem zárhatjuk ki, sőt Frigyes horoszkópjának jegyzetében az MC kiemelése egyenesen támogatni látszik ezt az eshetőséget. Ezt persze inkább csak a Frigyes-horoszkóp készítőjének szemléletére vonatkozóan lehet mérvadónak tekinteni, hiszen a horoszkópot közlő másoló (?) már az aszcendens mellett a Nap helyzetére hívja fel a figyelmet, és saját uralkodó bolygójának meghatározásakor Janus sem ezt a módszert követte. De mert az epigramma témája Frigyes és Mátyás jellemének különbözősége, ez alkalommal ennek ellenére is követhette: az MC ugyanis a 10. horoszkópház kezdetével azonos, melyet Firmicus kézikönyve a következőképpen jellemez: *Hic locus a nobis medium caelum, a Graecis mesuranimus appellatur; est enim in media parte totius mundi constitutus. In hoc loco vitam et spiritum, actus etiam omnes, patriam domicilium totamque conversationem invenimus, artes etiam et quicquid nobis artium suffragio confertur; ex hoc loco animi vitia facili ratione perspicimus* (II 19,11). Ennek a magyarázatnak a szépséghibája az, hogy Frigyes horoszkópjában a Saturnus a Rákban exiliumban van ugyan – ártó hatása tehát fölerősödik –, ám a Mátyáséban a Mars sem képes, minthogy Saturnus határai között tartózkodik, pozitív hatását töretlenül kifejteni.

Ezek után talán nem leszünk túl merészek, ha kimondjuk: a várakozással ellentétben a két horoszkóp nem segít hozzá az epigramma asztrológiai háttérének egyértelmű megvilágításához; a tulajdonképpeni kérdés továbbra is kérdés marad.

Főként Galeottótól és Bonfinitől tudjuk, hogy Mátyás – környezete segédletével – előszeretettel hangsúlyozta egyéniségének „marsi” vonásait. Az asztrológia újkori térhódításának kezdetén része lehetett ez a külföldi udvarok felé irányuló, „hivatalos” propagandának is, és annak az imázsnak az alátámasztását célozhatta, mely a törökverő hős fiának esetében szinte eleve adva volt, és amelyet legalábbis egy darabig – a jelek szerint – a „keresztény világ” is szívesen fogadott,⁷¹ mert legalább nyugtatgathatta magát és csillapíthatta lelkiismeretfurdalását azzal, hogy a magyar „Mars” – isten segédelmével – maga is elég erős lesz a török terjeszkedés megállítására. Mindenesetre Mátyás halálakor környezetének tagjai királyuk és Mars isten különösen szoros kapcsolatára utaló jelnek fogták fel, hogy uruk „*Nonis Aprilis et die Martis... obiit. Et quemadmodum mense Martio natus erat, ita et die et hora Martis obiit.*”⁷² Az efféle számítgatások, számvetések megörökítését államfő esetében Tacitus és Suetonius óta⁷³ minden magára csak valamit is adó történetíró kötelességének tartotta. Számunkra azonban azért különösen jelentős ez az adat, mert az derül ki belőle, hogy Mátyás Marshoz fűződő kapcsolatainak képzetét a magyar királyi udvar köreiben elsőrendűen az asztrológiának egy másik, szintén népszerű, de a horoszkóp-asztrológiánál sokkal primitívebb változata, az úgynevezett chronokrator-asztrológia táplálta.

Ennek lényege, hogy meghatározott sorrend szerint a nap minden órájához hozzárendeltek egy bolygót, pontosabban egy bolygóistent, aki az adott óra „időkormányzója”, *chronokratorja* lett, s mint ilyen döntő befolyással bírt többek között az abban az órában születettek sorsára is. A chronokratoroknak ebből a rendszeréből egy 168 óránként ismétlődő ciklus adódott, vagyis a 169. órának mindig ugyanaz volt a *chronokratorja*, mint az előző ciklus 1. órájáé. Érthető tehát, hogy mivel a 168 a 7-nek és a 24-nek legkisebb közös többszöröse, az egyes bolygók „időkormányzóságát” az órák *chronokratorjaival* azonos sorrendben a hét napjaira is kiterjesztették.⁷⁴ Ennek a rendszernek a létezésére már a Kr. u. 1. századból vannak mind görög-, mind latinnyelvű feliratos adatok,⁷⁵ s ez a rendszer oly mélyen gyökeret vert a köztudatba, hogy a nyugat-európai nyelvekben az egyes napok elnevezése – mint közismert – az illető nap időkormányzójának a nevét őrzi; például a franciában: ‘lundi’ = *dies Lunae*, ‘mardi’ = *dies Martis*, mercredi = *dies Mercurii*, jeudi = *dies Iovis*, vendredi = *dies Veneris*. Igaz, a ‘samedi’ a *dies Sabbathi*-ból, a ‘dimanche’ a *dies Dominica*-ból származik, de ugyanezek az angolban már Saturday = *dies Saturni* Sunday: *dies Solis*.⁷⁶

Az egyes bolygók alapminőségei természetesen a helyzet-horoszkópok esetében is fontos szerepet játszanak, de ezek ott tisztán sohasem érvényesülnek. A chronokratorian alapuló asztrológiai prognózisokban viszont igen. Ezen alapminőségek

⁷¹ HUSZTI J., *Janus Pannonius*, 221–224.

⁷² BONFINI, IV 8,203. Bonfini itt az 1441. febr. 23-i születési dátumot látszik megerősíteni: 23-a ugyanis csütörtöki nap volt, február 1. tehát keddre, „Mars napjára”-ra esett, így 1441 februárja „marsi hónap”-nak „mensis Martius”-nak számított.

⁷³ TACITUS, *Annal.* I 9; SÜETONIUS, *Caes.* 88; *Aug.* 100.

⁷⁴ Lehetséges egyiptomi eredetűre: KÁKOSY László, *Egyiptomi és antik csillaghit.* Bp., 1978. 207.

⁷⁵ Legkorábbi nyoma a római irodalomban: TIBULLUS, I 3,18; a római naptárban pedig az Augustus kori *Fasti Sabini*: F. BOLL, *Hebdomas*. PWRE VII 1912. 2573. Az időkormányzóknak a hét egyes napjaihoz való hozzárendelése nem lehetett fokozatos fejlődés eredménye, mert a bolygók sorrendje sehol sem mutat eltérést egymástól. A Kr. u. 1. századi feliratos forrásokra: W. GUNDEL–H. G. GUNDEL, *i. m.* 173–176. P1. CIL I² 218; CIL IV 5202.

⁷⁶ F. BOLL–C. BEZOLD, *Csillaghit és csillagfejtés*, 71. Germán példák: Erktag.

listája már Ptolemaios *Tetrabiblos*-ában adva van, és ez a lista az évszázadok folyamán – s hozzátehetjük: mind a mai napig – semmit sem változott. Eszerint a Saturnus száraz és hideg; (ὁ δὲ τοῦ Κρόνου ἀστήρ τὸ πλεον ἔχει τῆς ποιότητος ἐν τῷ φύχειν καὶ τῷ ἡρέμα ξηραίνειν: Tetr. I 4,17) hatásának eredménye: passzív, lassú gondolkodású, határozatlan, fősvény, hallgatólag egyéniség. A Mars forró és száraz planéta (ὁ δὲ τοῦ Ἄρεως ξηραίνειν μάλιστα καὶ καυδοῦν ἔχει φύσιν: Tetr. I 4,17); hatása aktív, harcias, férfias, néha agresszív jellemet formál.⁷⁷

Az epigrammában Janus ezek közül Frigyesnek csak egy „saturnusi” vonását emeli ki, a határozatlanságot, s két okból sem véletlenül. Egyrészt – és ez arra utal, hogy Janus ismerte Frigyes születési horoszkópját –, mert a Saturnus Frigyes horoszkópjában a 2. horoszkópházban található, és Firmicus szerint: *In secundo loco Saturnus ab horoscopo cum possederit locum... tardiorum in omnibus actibus facit* (III 2,4). Másrészt III. Frigyesről elég sok információval rendelkezünk ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni Janus állításának objektivitását, és a valós helyzetet figyelembe véve is igazat kell adnunk neki: Frigyes híres volt fukarságáról, szenvtelenségéről, határozatlanságáról és műveletlenségéről.⁷⁸ Határozatlanságát és fukarságát egykorú dokumentum külön is kiemeli: „*Dominus Imperator tardus est admodum in deliberationibus suis et in eis praesertim, in quibus pecuniam effundere oportet.*”⁷⁹ Enea Silvio epés megjegyzése szerint, aki egy ideig III. Frigyes írnoka és afféle személyi titkára volt, a császári udvarban a könyvek a császártól olvasatlanul heverték; a tudományok közül mindössze egyetlen olyan terület akadt, amely iránt a császár valamelyest érdeklődést tanúsított: az asztrológia.⁸⁰ Minderről – úgy látszik – Janus is pontosan értesült, ha mástól nem, Enea Silviotól, s Frigyesnek ez a hajlama már eleve magyarázatot adhat arra, hogy miért keverte bele az asztrológiát a császárt támadó epigrammájába. S hogy az asztrológiának miért éppen a chronokratórián alapuló változatát választotta, holott szemmel láthatólag Frigyes születési horoszkópját is ismerte, arra részben Frigyes születési dátumából következtethetünk: 1415. szeptember 21. a Julianus naptár szerint szombatra, vagyis Saturnus napjára esett.⁸¹ Az asztrológiában hívő császár elleni támadás ilyenformán már nem is gúnynak, hanem kegyetlen, elevenbe vágó, megsemmisítő kritikának hat: Frigyest az istenek már születésekor alkalmatlanná tették az uralkodásra: születési jellemhibája olyan nyűg, amelyet lehetetlen levetköznie.

A chronokrator-asztrológia alkalmazásának másik és talán nyomósabb oka azonban – nézetünk szerint – mégis inkább Mátyás személyében keresendő. Nem óhajtunk részletesen kitérni itt Hunyadi Mátyás születési dátumának megoldhatatlannak tetsző problémájára,⁸² csupán néhány eddig figyelembe nem vett vagy helytelenül értelmezett adatra hívnánk fel a figyelmet.

⁷⁷ Hasonló felsorolás FIRMICUS-nál: „Si Saturnus facit cautos, graves, tardos, avaros et tacitos, Iuppiter maturos, bonos, benignos ac modestos, Mars crudeles, perfidos ac feroces, Sol religiosos, nobiles ac superbos, Venus luxuriosos, venustos et honesto gratiae splendore fulgentes, Mercurius astutos, callidos et concitati animi mobilitatibus turbulentos, Luna acutos, splendidos, elegantes...” Mathes. I 2,2.

⁷⁸ Friedrich von PASTOR, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*. Freiburg im Breisgau, 1926⁹. II 471.

⁷⁹ Idézi HUSZTI J., *Janus Pannonius*, 374/37.

⁸⁰ GONDA István–NIEDERHAUSER Emil, *A Habsburgok*. Bp., 1987. 19.

⁸¹ SZENTPÉTERY Imre, *A kronológia kézikönyve*. Bp., 1985. 151.

⁸² A kérdés összefoglalása a forrásokkal együtt: FRANKÓI Vilmos, *Hunyadi Mátyás király 1440–1490*. Bp., 1890. 73–74.

(1) Mátyás 1440. évi születését több kortárs-adat támogatja, mint az 1443. évi születési dátumot.

(2) Az általunk is ismertett és a születés 1443. évi dátumára perdöntő bizonyítékként számon tartott horoszkóp „*suspicator*” bejegyzése nemcsak Mátyás születésének percére és másodpercére vonatkozik, mint Huszti állította,⁸³ hanem a dátum egészére. A horoszkóp készítője valójában nem vette biztosra az 1443. február 23-t sem, s valószínűleg azért, mert ismerte az 1440. február 23-i dátumot is, bár ő maga nyilván az 1443. évi születést tartotta valószínűbbnek. 1443. február 23. csütörtökre, Juppiter napjára, 1440. február 23. viszont keddre, Mars napjára esett. Janus epigrammája mindenestre arra mutat, hogy – függetlenül attól, mi a valóság –, Mátyás környezetében akkoriban, amikor az ifjú király még viszonylag új volt a trónon, az 1440. évi születési dátum volt forgalomban.

Az epigramma keletkezését Huszti III. Frigyesnek a magyar korona visszaadása körüli, évekig tartó (1458–1463) huzavonájával hozta kapcsolatba.⁸⁴ Janus azonban a *Romulea res*, vagyis a német-római császárság tönkretételéről beszél, ennek pedig közvetlenül nincs köze a magyar koronához, ezért Huszti datálásának helyessége legalábbis megkérdőjelezhető. Az alapszituáció sokkal jobban illenék az 1465. esztendőre, több okból is. Ez az év volt az, amikor Mátyás már túl volt a törökök ellen 1458–1463. között vívott sikeres harcain és hadjáratain, melyek következtében tekintélye annyira megnőtt, hogy ez idő tájt a pápai udvar benne látta a törökverő Hunyadi János egyetlen méltó utódát;⁸⁵ már második esztendeje folytak egy nagyszabású török ellenes offenzíva előkészületei, és ennek kapcsán Janus 1464-ben tagja volt annak a küldöttségnek, mely III. Frigyeszel ez ügyben – eredménytelen – tárgyalásokat folytatott;⁸⁶ Mátyás aspirációinak kezdete a cseh trónra szintén erre az esztendőre datálódik.⁸⁷ A cseh királyság – lévén a cseh király választófejedelem – magában rejtette a császári cím megszerzésének lehetőségét is. Már Podjebrad szeme előtt ez lebegett, és Mátyás vonatkozásában a grazi egyezmény sem zárta ki⁸⁸ –, ami viszont megmagyarázhatja az epigramma *Caesaribus* szóhasználatát.

Végül szólnunk kell az epigrammáknak arról a csoportjáról, amelyekkel kapcsolatban az asztrológia esetleges hatása mint lehetőség – legalább egy fél mondat erejéig – már korábban is megfogalmazódott:⁸⁹ a mundánasztrológia befolyását tükröző epigrammákról.

A mundánasztrológia hosszúsági és szélességi fokok szerint (κλίματα, παράλληλοι) különböző részekre osztotta fel az oikumenét, és pontosan körülírta, hogy az egyes földrajzi területek éghajlatát, növény- és állatvilágát, lakóinak testi felépítését és lelki tulajdonságait milyen asztrológiai tényezők befolyásolják. Janus – mint a Leonellóhoz írt epigrammáinak egyikéből kiderül – szülőföldjét az északi övezet közelében fekvőnek tartotta:

⁸³ Huszti J., *Magyar királyok horoszkópjai*, 9.

⁸⁴ Huszti J., *Janus Pannonius*, 206.

⁸⁵ Huszti J., *Janus Pannonius*, 226. és 379. Ugyanitt idézi Jacopo Ammanati e tárgyban írt levelét.

⁸⁶ Huszti J., *Janus Pannonius*, 221.

⁸⁷ Mátyás király levelei. Külügyi Osztály. (FRAKNÓI V.) Bp., 1893–1895. II 113sk.

⁸⁸ Huszti J., *Janus Pannonius*, 269. HORVÁTH Jenő, *Mátyás király nyugati diplomáciája*. In *Mátyás Király Emlékkönyv*, I 76.

⁸⁹ SZATHMÁRY Zoltán, i. m. 420.

Quod, Leonelle, tuam, princeps, accessimus urbem
Arctoi gelido nuper ab axe poli (I 185,1–2)

Nyilván ő maga is tisztában volt vele, hogy ez csillagászati földrajzi szempontból nem igaz, költői túlzásának azonban annyi racionális magva mégis van, hogy egyrészt Itália és a Kárpát-medence éghajlata között valóban jól érzékelhető a szélességi fokok okozta különbség, másrészt a mediterrán flóra északi határa valóban a történelmi Magyarország déli részén húzódik.

Ptolemaios eme övezet két legfőbb jellemzőjének a hideg és a nedves uralmát tartotta, és az égön összes jellemzőjét ebből vezette le: 'Οι δὲ ὑπὸ τοὺς Βορειοτέρους παραλλήλους, λέγω δὲ τοὺς ὑπὸ τὰς ἄρκτους τὸν κατὰ κορυφὴν ἔχοντες τόπον, πολὺ τοῦ ζωδιακοῦ καὶ τῆς ἡλίου θερμότητος ἀφεστῶτες, κατεφυγμένοι μὲν εἰσι διὰ τοῦτο, θαψιλεστέρας δὲ μεταλαμβάνοντες τῆς ὑγρᾶς οὐσίας. Ἐππεν ἐζὲτ' lakói fehér bőrűek, hosszú hajúak, nagy termetűek, hideg természetűek (ὑπόφυχτοι τὰς φύσεις), vadak az erkölceik (ἄγριοι δὲ καὶ αὐτοὶ τοῖς ἡθεσι) és a zord éghajlat miatt ugyanilyen vadak, nehezen megszelídíthetők (δυσήρημα) az állataik is. (Tetr. II 2,56) Ptolemaios okfejtésének ismeretében ha nem értelmezzük is át, mindenesetre jobban megértjük a Gryllushoz szóló epigramma fogalmazásmódjának árnyalatait, melyben Janus a római származására szerfölelt büszke, őt viszont születési helye miatt becsmérő diáktársának túltengő öntudatát igyekszik lelohasztani:

Mordes et patria partum me dicis ab ursae,
tam durus videor, tam tibi, Grylle, ferox;
Pannonis ursae dedit lac nobis, Grylle, fatemur,
at non ursae tibi, sed lupa, Grylle, dedit. (I 126)

Az *ursa* nemcsak jellegzetes állata, hanem jellemző csillagképe is annak az égtájnak, mely embert, állatot egyaránt *durus*-szá, *ferox*-szá tesz. Janus nem tagadja meg szülőföldjét, hanem a liviusi *lupa*-val, ami más vonatkozásban ugyanolyan kétértelmű, mint az *ursa*, rálicitál Gryllus pocskondiázására.

A mundánasztrológia – mint utaltunk rá – a földet nemcsak szélességi, hanem hosszúsági fokok szerint is régiókra osztotta, és minden régiót egy-egy zodiákus csillagkép és bolygó *domus*ául jelölt ki. Az északi övezet nyugati fele így módon a Kos és a Mars lakhelye lett: καὶ τούτων δὲ αὐτὸν τῶν χωρῶν Βρεττανία μὲν καὶ Γαλατία καὶ Γερμανία καὶ Βασταρνία μᾶλλον τῷ Κρίῳ συνοικεῖσθαι καὶ τῷ τοῦ "Αρεως ὅθεν ὥς ἐπὶ πᾶν οἱ ἐν αὐταῖς ἄγριώτεροι καὶ αὐθαδέστεροι καὶ θηριώδεις τυγχάνουσιν. (Tetr. II 3,62) Janus költészetében ennek a felosztásnak ismerete is nyomot hagyott: ennek feltételezése nélkül ugyanis a Tribachushoz címzett epigrammájának még a megértése is nehézségbe ütköznék:

Nec Geticum Pallas colit aut Mercurius Istrum,
sed Phaetonteī brachia amoena Padi;
Istrum concreto vectantem proelia dorso
Mars colit et Martis sanguinolenta soror. (I 49,9–12)

Janus érvelése önmagában, szó szerinti értelemben véve csak félig érthető, hiszen ekkoriban nemcsak Erdély és a Duna mente – Ptolemaios Bastarniája –, hanem Itália is fegyverek zajától volt hangos; a szerint a logika szerint tehát, hogy *inter arma silent Musae*, a költészet istennőit Itáliában úgyszintén némaságra lehettek volna kárhoztatva. De az epigrammában nem is a háború és a béke,

hanem a *turba barbara* és a Múzsák oltalma alatt álló Itália költőinek szembeállításáról van szó. Magyarország nem elsősorban a török elleni harcok miatt, hanem a mundánasztrológia oikumené-felosztásának hatására vált Janus képzeletében Mars lakóhelyévé, annak minden következményével együtt.

Költőnk Ferrarában még tiltakozott az asztrológia eme fajtájának rá nézve kényelmetlen következtetései ellen. A szellemi tehetség és a születési hely közötti összefüggés meglétét valló Prosperrel, a toszkán ég szülöttével (*Tusci... alumne poli*: I 148,2) szemben fennen hangoztatja, hogy

Possunt et stulti utrolibet aere nasci,
possunt et quorum fervida corda micant, (3–4)

s legvégső érvként kettőjük példáját hozza fel Prosper nézetének cáfolására:

nos ambo quales sumus et unde, vide. (8)

Ugyanez az elmélet itthon teljesen más értelmet nyert: a megváltozott körülmények között alkalmas és megfelelő magyarázattal szolgált Janus költői vénájának úgymond elapadására. A Galeotto előtti mentegetőzése a versek miatt, amelyeket az „*inter Hyperboreas maximus Ister aquas*” (I 24,2) küld neki, részben a műfajelméletből, részben azonban a mundánasztrológiából származó érvekre épül:

scilicet ingenio multum addit et aufert,
inter et est sub quo sidere carmen eat. (I 24,5–6)

Magyarországon nemcsak a környezet, hanem az ország csillagzata is ellensége a költészetnek; Mars földjén lehetetlen igazán jó verseket írni, hangoztatja a legjobb baráthoz szóló epigramma. Szerencsére ez esetben a mundánasztrológia csődöt mondott –, de a belőle merített érvet Janus is csak udvariaskodásnak szánta.

János Bollók

ASTRALGLAUBE UND ASTROLOGIE IN DEN EPIGRAMMEN DES JANUS PANNONIUS

Während seiner schöpferischen Tätigkeit, der Mode seiner Zeit folgend, hat Janus Pannonius ziemlich viele Elemente des Astralglaubens und der verschiedenen Arten der Astrologie (Genethliologie, Katarcheastrologie, usw.) genützt, die in der Form, in der sie in seinen Gedichten erscheinen, am meisten antiker Herkunft sind. Zum Beispiel die Vorstellung, die in mehreren seinen Epitaphien vorkommt, nach der die Seelen der Verstorbenen, die ein tüchtige Leben geführt hatten, leben unter den Sternen weiter, stammt aus dem Cicero's *Somnium Scipionis*, das der Dichter aus den Kommentaren des Macrobius kannte. Den Einfall, auf dem sein gegen den Kaiser Friedrich III errichtete, satyrische Epigramm gründet, hat ihm die sogenannte Chronokratorastrologie geliefert.

Mit Hilfe der Kenntnis der Planetenregenten seiner Geburt, die aus seinen Gedichten gefolgert werden konnten, war es möglich geworden, sein hypothetische Horoskop aufzustellen, nach dessen Ergebnissen sein Geburtsdatum von 29 auf 30 August durchgelegt sein soll. Es gelang des Mattheus-Epigramm des Codex von Sevilla die bisherige Lesensart *situlo in siculo* verbessernd verständlich zu machen. Der sich so gegebene *orbis Siculus* ist eine poetische Umschreibung der *sphaera armillaris*, mit deren Hilfe Mattheus nach den Geheimnissen seiner Geburt suchte. In anderen Epigrammen ist auch der Einfluss der Mundanastronomie zu greifen.

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS SZALAY LÁSZLÓ IFJÚKORI ESZMEI
ORIENTÁCIÓJÁHOZ

1. Az „Alphonse levelei” – és a hősei

1831 őszén Szalay László eltökélte: lemond a Múzsákról, felhagy a szépirodalom művelésével. Szeptember 6-án arra kérte Szemere Pált, küldje vissza összes nála levő írását, mert azok csupán „paupertatis testimoniumok”, amelyektől ő végbúcsút kíván venni; szeptember 29-én felszólította őt, hogy a Muzáronba tőle semmit se vegyen fel, mert „...Kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétségkívül, mert vocatióm nem literarius, habár ennek kora megismerésére az is segélhete, hogy az Észrevételek és Bimbók nem úgy fogadtattak, mint reméltem és reménylhetém”.¹ November 11-én pedig – elindulva Kölcseyhez – újra leszögezte: „... Szalay, az író itt marad, literaturai praxisom nekem kevés örömöket ada.”²

A fiatalembernek volt oka az elkeseredésre. 1831 tavaszán verseskötetét, a kétségkívül gyengécske színvonalú *Bimbók*at az irodalmi pozíciókat kezében tartó Aurora-kör tagja, Kovács Pál hallatlanul éles bírálatban részesítette.³ Szalay elkeseredését külön fokozta az a tény, hogy e bírálatot a legnagyobb élő magyar költő, Vörösmarty jelentette meg az általa szerkesztett Tudományos Gyűjteményben. Elhatározását –, hogy többé irodalommal nem foglalkozik – szerencsére nem váltotta be teljesen –, ám az kétségtelen, hogy ilyen jellegű tevékenysége nagymértékben megcsappant.

Politikai érdeklődése és szépírói hajlamai azért még egy-két alkalommal társultak: így 1832-ben *Alphonse levelei* címmel rendkívül érdekes kisregényt tett közzé, melyet elemzője, Martinkó András méltán minősít „páratlan érdekű irodalmi és politikai gesztus”-nak.⁴ Nem a történet, a wertheri típusú szerelmi história váltotta ki a mű értelmezőjéből az elismerést (művészileg ő is sikertelennek minősíti a kísérletet), hanem az elbeszélés színhelye, időpontja és a hősök személye. Szalay kisregénye 1830 Párizsában játszódik, a júliusi forradalom idején s az azt követő hónapokban, hősei pedig 1830 kiemelkedő író-politikusai. A címszereplő – mint azt Martinkó András találóan megfejtette –, Alphonse de Lamartine, barátja, Victor – Victor Hugo. A harmadik író teljes nevén szerepel: ő Benjamin Constant, ki iránt Szalay művében megkülönböztetett tisztelettel viselkedik. A kisregény egésze igazolja azt a világnézeti-eszmei orientációt, amelyet Szalayval kapcsolatosan Eötvös felemlít, mint a július utáni időszak alapvető hozzáadékát: „...Egész hevével osztozott ő is a lelkesedésben, mellyel az örökké igaz

¹ SZALAY László, *Levelei*. Bp., 1913. 58., 60.

² Uo. 65.

³ SZALAY László, *Bimbók*. Pesten, 1831. – KOVÁCS Pál kritikája: *Bimbók*. Irtta Szalay László. Pesten, 1831. Tudományos Gyűjtemény, 1831. III. k. 106–114.

⁴ SZALAY László, *Alphonse levelei*. Budapest, 1832. A műről: MARTINKÓ András, *Az ifjú Szalay László a történelem, az irodalom és az életpálya egy fordulópontján*. In Uő., *Teremtő idők*. Bp., 1977. 97–120.

elvek, mikért a francia forradalom küzdött, ifjú szíveinket eltölték... alaposabb tanulmányai meggyőzőék őt, hogy az, mi a francia forradalomban nagyszerű, nem a Bastille és Tuillériák ostromában s a nép vad kitöréseiben – hanem Franciaország politikai és társadalmi átalakulásában kereshető, s hogy ezt nem azáltal érhetjük el, ha Franciaországot forradalmában utánozzuk, hanem csak úgy, ha azon nagy férfiak példáját követjük, kik a forradalom zaja között, mellyel a múltnak maradványai lerontattak, csöndes munkásságukkal Franciaország s az egész újabb társadalom alapjait vetették meg.”⁵

E „nagy férfiak” közé tartozik az elbeszélés hőse, Lamartine, ki hét évi külföldi távollét után érkezett haza, Párizsba. Nem érzi azonban otthon magát, taszítja a forradalmi láz, az erőszak, az állapotok radikális felforgatása. „...Én nem tartottam sokat a megbukottakról – hirdeti a kisregényben Lamartine –, de mégis, meddig, s mindig dönten? Jót akarunk, nem kétkem, de, tartok, annyi rosszal márgáztatott e föld, hogy már csak ritka mag foganszhatik.”⁶ S Lamartine mély ellenszenvvel számol be a kisregényben arról a jelenetről is, amikor a hősnő környezetét Argentonnál egy „veszett csapat” rohanta meg „vive le tricolore!” – kiáltással, mint ahogyan később is aggályosan elhatárolja magát a piacon zajongó tüntetőktől.

A hőst sokéves emigrációja idején a barátság tartotta meg, Victor, azaz Victor Hugo emléke, kinek költői génusza mellett kicsinynek érzi magát. Újbóli találkozásukkor Hugo arról faggatja, hogy sikerült-e személyesen megismerkednie Byronnal, Lamartine régi bálványképével. Elmondhatja magának, mint fogadta barátját Genfben a *Childe Harold* költője, mely találkozás bizony kiábrándítóan végződött. Lamartine ideálja immár nem Byron, hanem Victor Hugo: a tagadás és a székszis helyébe a hit és a remény lépett.⁷

Az *Alphonse levelei* vallomása alapján Martinkó András joggal vonja le a következtetést: némi fiktív elemmel meg bővítve Alphonse eszmei, költői, filozófiai viselkedésében Lamartine és Szalay László pályafordulata van megírva.⁸ S abban is egyetértünk vele, hogy e fordulat lényege – Szalay esetében – a száraz racionalizmusból, deizmusból és ugyanakkor a német idealista filozófia egy rétegeből, valamint a byroni tagadásból való kiábrándulás a szabadabb érzelmességet és kollektív értelmű cselekvést ígérő francia költészet javára. Vagyis ugyanannak a hitnek, vallási, morális, közéleti hitnek vágya és reménye tölti el itt Szalayt, mint amelyet előzőleg Hugo és Cousin műveiben is feltalált.

Lamartine és Szalay egy időben térnek új útra mind az irodalomban, mind a politikában. Az előbbiben a romantika új fázisa, a keletivel beoltott déli romantika, az olasz és főleg a spanyol irodalom mellett foglalnak állást. A francia költőt „tolmács”-nak használva Szalay Cervantes „életmeleg és életvaló” regényírását tartja követendőnek; a „képdagály”-tól mentes, realitásokon alapuló romantikát. A politikában pedig úgyszintén a *Harmonies poétiques et religieuses* alkotójának eszméit fogadja el: a forradalmi utat elutasítva a polgári liberalizmus útját választja, reformok által, evolucioner módon kívánja előmozdítani azontúl az ország átalakítását. Az utóbbi irányválasztásról tanúskodik egyébként a kisre-

⁵ EÖTVÖS József, *Szalay László*. In *Uő.*, *Arcképek és programok*. S. a. r. FENYŐ István. Bp., 1975. 220.

⁶ SZALAY László, *Alphonse levelei*. Budapest, 1832. 4–5.

⁷ *Uo.* 9.

⁸ MARTINKÓ András, *i. m.* 108.

gényben Benjamin Constant szerepeltetése is. Halálos ágya mellett Victor Hugo és Lamartine ülnek, ők búcsúztatják el a liberalizmus nagy európai bajnokát.

Martinkó érvelését azonban ki kell egészítenünk azzal, hogy Szalay liberalizmus felé fordulása ez idő tájt még nem osztatlan. A polgári társadalom árnyoldalai, a tulajdonviszonyok problémái a harmincas évek folyamán visszatérően töprengésre fogják készíteni őt. (Mint ahogyan Eötvöst is.) 1838-as nyugat-európai útján, düsseldorfi, liège-i, brüsszeli tapasztalatai nyomán oszlanak majd el Szalay kételyei a létesülő polgári jövő távlatait illetően.

A kisregény befejezésében mindenesetre a megtalált összhang az uralkodó. Az *Alphonse levelei* Horace Sebastianinak, Lajos Fülöp külügyminiszterének szavaival végezettel álom és ábránd helyett alkotó tevékenységre, erőinek összeszedésére orientálja az olvasót. A köz szolgálatára, amint arra a politikai küldetéssel Paraguayba utazó Lamartine újra csak példát mutat.

Martinkó András tanulmányát más vonatkozásban is ki kell egészítenünk. Elmulasztja azt, hogy a Szalay-kisregény keletkezésének időszakában figyelemmel kísérje Lamartine publicisztikáját. A költő-politikus ugyanis ekkori cikkeiben pontosan olyan eszméket fogalmazott meg, amelyeknek megvalósítására utóbb a majdani centralisták vállalkoznak. Épp Szalay Csekére távozásának napjaiban, 1831 októberében jelent meg Párizsban *Sur la politique rationnelle* címmel Lamartine politikai hitvallása, mely egyaránt elhatárolódást tartalmazott a forradalmi radikalizmustól és az Ancien Régime-től, ugyanakkor a szabadság és a jog-egyenlőség perspektívanyitó-dinamizáló programját vázolta fel a kortársak előtt.⁹ Olyan eligazító szót adva a fiatalok számára, amelyre azoknak leginkább szükségük volt. S éppoly patetikus, költői hangszereléssel, amellyel rájuk az idő tájt legeredményesebben hatni lehetett. Programiratában főként hozzájuk szólt, azokhoz, „kik a társadalmi igazságot keresik az isteni igazság fényénél”, s a társadalmi megújulás nagy korszakának elkövetkezését ígerte számukra. Szerinte az emberiség fejlődésének újabb szakaszába lépett, a tömegek jogának és politikai részvételének korába. Abba a periódusba, amikor a filozófusnak és a törvényhozónak már a társadalmi emberre kell tekintettel lennie. Lamartine azt hirdeti, hogy a társadalomban minden emberi életnek megvan a maga teljes és független rendeltetése.

A francia költő-politikus ugyanakkor anakronisztikusnak minősítette a kiváltságok, az örökletes arisztokrácia rendszerét, olyan vezetőket óhajtott látni a közélet porondján, akikben a társadalom hatalma és bizalma testesül meg. Olyan „arisztokráciát” fogadott csak el, amelyet kizárólag az erény és az érdem produkál. Hangsúlyosan állást foglalt a sajtó szabadsága mellett, elnémítását a szabadság halálának nyilvánította. Ugyanígy az oktatás teljes szabadságát és ingyenességét is kívánta, tételesen kimondva azt az ideát, amely utóbb Eötvös József legfőbb nevelésügyi alapelve lesz: az embereket nevelés útján kell képessé tenni a szabadságra („si vous voulez rendre l'homme capable de la liberté, qu'il le soit instruit”). Az egyház és az állam elválasztását elkerülhetetlennek nyilvánította, választójogot követelt mindazok számára, akik politikai döntésekre képesek, a büntető törvénykezést pedig a maga egészében megreformálandónak minősítette, beleértve a halálbüntetés eltörlését is.

⁹ Alphonse de LAMARTINE, *Sur la politique rationnelle*. In: *Ceuvres de Lamartine*. Bruxelles, 1838. 379–382.

Leginkább a központosításról és az erőszak elkerüléséről írottakkal kerülhetett a centralistákhoz közel Lamartine. Azzal a gondolatával, hogy a törvényhozást nyilvánította a nemzeti egység letéteményesének, s a kormánygépezet összes ágának egyazon középpontban való egyesítését javasolta („La force relative des nations est tout entière dans le perfectionnement de ce système d'unité ou de centralisation”). S azzal, hogy olyan átalakulásra vágyott, mely vér nélkül való-sítja meg a tökéletesedést, az ember isteni rendeltetését. Lamartine egyébként éppoly megbecsüléssel emlékezik meg itt a saint-simonizmusról, mint tette azt Eduard Gans: szerinte ez a tanítás merész plágiuma az Evangéliumnak, a kereszténység fényét képviseli az emberek számára.

Az utóbbi gondolkör már átvezet a szociális igazság eszméjéhez, amellyel Lamartine nyilvánvalóan úgyszintén ösztönzően hatott Szalayékra. *Considérations préliminaires sur la question à proposer par l'Académie de Macon* címmel 1830 után drámai erővel mutatott rá az iparosítással terjedő önzésre, a munkanélküliség veszélyére, az emberi tevékenység elgépiesedésére.¹⁰ Messzehangzónan ecsetelte azt, hogy korukban új rabszolgaság fenyeget, melynek következményeként az osztályok egymás ellen fordulnak, elgyengüléssel fenyegetve a társadalmat. A jövőendő centralisták e cikkből is sugallatot kaphattak arra, hogy a polgári fejlődés olyan válfajára törekedjenek, amely orvosolja annak egyoldalúságait.

Említettük, hogy az *Alphonse levelei* egy másik író alakját is glóriába fonta: Benjamin Constant-ét. Nem alkalmi együttérzés-nyilvánítás volt ez: Constant életműve az egyik legfontosabb eszmei tárháza lett a fiatalok politikai öntudatra ébredésének.¹¹ Erről tesznek bizonyosságot róla utóbb alkotott megnyilatkozásai. Szalay 1845 októberében az olasz jogtudós, Filangieri művét azzal dicséri meg, hogy „Annak jeles munkának kell lenni, mely félszázaddal megjelenése után Constant Benjaminget fordítóul nyere”; 1846 augusztusában a francia honosítási törvény azért szolgál tetszésére, mert nélküle „Constant Benjamin, a restauráció-nak nagy hírvé publicistája s az 1820–30-diki francia ellenzéknek legjelesebb tagja nem fogott volna követté választatni, nem fogta volna a közjót a kamarákban örök dicsőséggel védelmezhetni”; néhány hónappal később, 1847. február 21-én pedig úgy nyilatkozott, hogy Constant munkáit sokkal örömebb látni az új nemzedék kezében, mint Louis Blanc és Proudhon önmagukban becses műveit, melyeknek a hazai viszonyok közt csak igen csekély hasznát vehetjük.¹² Pár évvel később pedig ama nagy fontosságú művében, amelyben *Statusférfiak és szónokok könyve*

¹⁰ Alphonse de LAMARTINE, *Considérations préliminaires sur la question à proposer par l'Académie de Macon*. Uo., 371–373. – Vö. Lamartine ars poeticáját is: *Des destinées de la poésie*. Uo. 379–412., ill. önéletrajzát: *A. de Lamartine par lui-même*. Paris, 1892. – Lamartine ekkori publicisztikájáról: René WALTZ, *Introduction*. In LAMARTINE, *CŒuvres choisies*. Poésie. Paris, 1910.; Jacques CASTELNAU, *Lamartine*. Paris, 1943.; Henri GUILLEMIN, *Lamartine et la question sociale*. Paris, 1946.; Albert BRESLE, *La formation de la pensée politique de Lamartine jusqu'à 1830*. In *Centenaire de la Mort d'Alphonse de Lamartine*. Actes du Congrès III. Macon, 1969. 235–239.; Christien CROISILLE, *Lamartine et la presse politique de son temps (1820–1835)*. Uo., 259–270.; Alphonse Polinu POLINGER, *Alphonse de Lamartine, homme politique et législateur*. Uo. 331–334.; Louis LE GUILLLOU, *Lamartine et Lamennais*. Uo. 399–407.

¹¹ Constant és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *Francia szellem a reformkori progresszió kezdetén. Benjamin Constant és a magyar centralisták*. Újhold-Évkönyv, 1989/1. 245–259. – E kapcsolatra először BARABÁSI KUN József utalt, Bárány Eötvös József és a francia liberálisok. In *Ünnepi dolgozatok Concha Győző egyetemi tanársága negyvenéves évfordulójára*. Bp., 1912. 8–46., majd Paul BÖDY, *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary 1840–1870*. Philadelphia, 1972. 26.

¹² SZALAY László, *Büntető törvénykönyv VII*. Pesti Hírlap, 1845. X. 10. In Uő., *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. II. k. 107.; Uő., *Honosítás III*. Pesti Hírlap, 1846. VIII. 14. In uo., 203.; Uő., *Evenkénti országgyűlés s utasítási rendszer I*. Pesti Hírlap, 1847. II. 21. In uo., 272.

(1850) címmel a polgári parlamentarizmus kiváló alakjait – s velük a nyugati politikai gyakorlatot – mutatta be, kiemelkedő helyet juttatott Constant-nak.¹³

E portréjában Szalay úgy minősíti őt, mint aki „egyike századunk legjelesebb publicistáinak és bölcseleínek”. A szélsőségektől tartózkodó, a restaurációval és a terrorizmussal egyaránt szembeszálló, ám elsősorban a reakcióval küzdő publicista arcképét állítja elének. Számára Constant oly politikus, ki a haladásnak meggyőződéses híve, de azt fokozatosan, a körülményekkel és lehetőségekkel gondosan számolva kívánja megvalósítani, elvek rendszere alapján, a lakosság nyugalma meg nem háborítva. Amit tőle Szalay idéz, az akár a centralisták liberalizmusának „bibliája” is lehetne: „...az egyéni jogoknak tényleges garanciája –, a birtok biztossága, ...az emberek teljes függetlensége –, feltétlen engedelmesség a törvények iránt –, valamennyi tehetség, valamennyi személyes képesség versenyzése –, eltöröltetése azon igazságtalan hatalmaknak, azon agyrémes megkülönböztetéseknek, melyek sem a közakaratban, sem a közérdekben nem alapulván, a birtoklás színében láttatják birtokosaikat –, az egésznek harmoniája –, a részeknek megállapodottsága –, világos teoria –, óvatos gyakorlat.”

Constant tehát a centralistáknak egyik legfőbb tanítómestere lett. Hogy a polgári alkotmányosság részleteit illetően mit tanultak tőle, arról következő fejtegetéseinkben szólunk, így erről most még csak annyit, hogy a francia író-publicista valósággal jelképévé magasodott előttük a tudomány, az irodalom és a politika egységének, még inkább az igazságért folytatott, állhatatos küzdelemnek.¹⁴

1833-ban Szalay még egyszer – utoljára – megpróbálkozott az elbeszélő szépprózával: *Fridrik és Katt* címmel újabb kisregényt publikált.¹⁵ Esztétikailag ez sem különb, mint előző műve, gondolatiságában azonban ez is érdekes. E téren akár kiegészítő ellenpárja lehetne az *Alphonse leveleinek* – benne ugyanis az író a forradalmi út eltelése után a másik, a despotikus uralkodói szélsőség kritikái megjelenítésére vállalkozik. A kisregény Nagy Frigyes porosz király ifjúságába kalauzolja az olvasót, s azt az epizódot állítja középpontba, amikor az esztelen apai és uralkodói zsarnokság alól szabadulni vágyó Frigyes trónörökös Angliába próbál szökni, s amikor ezért apja fia szeme láttára lefejezteti annak barátját, Katte hadnagyot.

Egy szívtelen és műveletlen, idegbeteg kényúr áll itt szemben a nála sokkal tágasabb szemhatárú, irodalom, filozófia és a zene iránt érdeklődő, az angol

¹³ SZALAY László, *Constant*. In Uő., *Statusférfiak és szónokok könyve*. Pest, 1850. 267–344.

¹⁴ Constant műveit a következő kiadásokban tanulmányoztam: Benjamin CONSTANT, *Œuvres politiques*. Paris, 1874.; *Œuvres*. Par Alfred ROULIN. Paris, 1957. – Constant-ról: Charles LOUANDRE, *Introduction*. In B. CONSTANT, *Œuvres politiques*. Paris, 1874.; Maxime LEROY, *Histoire des idées sociales en France*. 5e éd. Paris, 1950. 173–183.; William W. HOLDHEIM, *Benjamin Constant*. London, 1961.; Lothar GALL, *Benjamin Constant, seine politische Ideenwelt und der deutsche Vormärz*. Wiesbaden, 1963.; Paul BASTID, *Benjamin Constant et l'Europe*. In *Actes du Congrès Benjamin Constant* (Lausanne, octobre 1967) édités par Pierre CORDAY et Jean-Luc SEYLAZ. Genève, 1968. 15–22.; Cecil P. COURTNEY, *La pensée politique de Benjamin Constant*. Uo. 31–38.; Polivier Pozzo di BORGO, *Benjamin Constant et les Cent-Jours*. Uo. 41–47.; Ephraim HARPAZ, *Constant, le Mercure et la Minerve*. Uo. 49–55.; John CRUICKSHANK, *Benjamin Constant*. New York, 1974.; Alfred FABRE-LUCE, *Benjamin Constant*. Paris, 1978.; Kurt KLOOCKE, *Benjamin Constant. Une biographie universelle*. Genève–Paris, 1984.; LUDASSY Mária, „Mindig és mindenben az igazságot...” In Uő., *A trón, az oltár és az emberi jogok*. Bp., 1984. 151–202.

¹⁵ SZALAY László, *Fridrik és Katt*. Pesten, 1833. – Nagy Frigyesről: MACAULAY, Nagy Frigyes. Ford. SZIGETI József. Bp., é. n.; ifj. BARTA János, *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*. Bp., 1982.

parlament intézményrendszere után vágyódó örökösével. Szembenállásuk jelentősége megnő, ha arra gondolunk, hogy Nagy Frigyes trónra lépve Kelet-Közép-Európában a felvilágosult abszolutizmus első képviselőjévé emelkedett, e téren Mária Terézia és II. József reformjainak példaképévé. Ő az első európai uralkodó, aki az állam, a társadalom és a vallás területén korszerű reformokat léptetett életbe, alkalmazva a rajongással tisztelt francia felvilágosodás tanításait. Olyan típusú monarcha volt, kinek megjelenésére több Szalayék pályájuk egész folyamán vártak (természetesen az abszolutista módszerektől mentesen): az államhatalom amaz erőteljes képviselője, ki – megfelelő társadalmi erő híján – élére képes állni a szükséges reformoknak. A centralisták vágyálma lesz egy korszerűen gondolkodó, II. Józsefhez hasonlóan modernizációra hajló uralkodó, annak parancsuralmi velleitásai nélkül. Az ifjú Szalay Nagy Frigyesben főként a felvilágosodás hívét látta: uralkodót, ki jobbágyvédő politikát folytatott, előmozdította a gazdaság polgárosulását, visszaszorította a rendiséget, megreformálta az igazságszolgáltatást, védte a szólás- és sajtószabadságot, s a vallási toleranciát. S Nagy Frigyes elvben még az alkotmányos képvisellettől sem zárkózott el. Szalay és centralista társai a reformkorban egy nyugati típusú alkotmányos monarchia után vágyakoznak, ehhez pedig előzetes, előkészítő lépcsőfoknak tekintik az előző század felvilágosult abszolutista kezdeményezéseit.

2. Politikai gondolkodók panorámája

Az írói pályában való csalódás és Kölcsey politikai példája végleg a tudomány felé fordítják Szalay Lászlót. Elvonulva az irodalmi élettől, éveken át csupán stúdiumainak él, kiemelkedő műveltségre tesz szert, a politikai és a jogtudományi felkészültség terén párját ritkítót. Eötvös róla mondott emlékbeszédében hangsúlyozza, hogy barátja ez idő tájt kizárólag tanulmányaiban mélyedett el, annyira, hogy „benne találtuk szeretni a komoly tudományt”.¹⁶ S maga Szalay is úgy emlékezik meg 1838. január 5-én Kölcseyhez intézett levelében életének e korszakáról, hogy esztendőig „sokat elmélkedtem és sokat tanultam, s felnyílt előttem az élet könyve... Tanultam és tanultam, s új epocha kezdődött életemben”.¹⁷ Ennek alapján Szalay már csak zsidárusnak tekinti a kor nemesi liberalizmusát: „Én ehhez jóval hosszabb utat választottam, a nemzetek életét tanultam.”

Hamarosan Eötvös is társául szegődött e stúdiumokban: ő is szenvedélyes olvasóvá vált, könyvrajongóvá, éppoly társadalomfilozófiai-történettudományi-politikaelméleti irányultsággal, mint barátja. Közös szellemi műhelyt alakítanak ki ekkor maguknak, melyben egyelőre Szalay László a meghatározó egyéniség. Eötvösnek egyik jegyzetfüzetébe írott önironikus megállapítása kifejezően illusztrálja olvasási szenvedélyüket: „Fejem könyvszekrény (bibliothèque renversée-nek úgyis már sokan nevezték)”.¹⁸ Könyvhagyatéka (csak ami fennmaradt!) tanúságtétel: benne ma 794 mű található, 1688 kötetben.¹⁹ S ama könyvekben, amelyek különösképpen érdekelték, Eötvös emlékeztető ceruzabejegyzéseket írt a margó-

¹⁶ EÖTVÖS József, *Szalay László. In Arcképek és programok.* Bp., 1975. 218.

¹⁷ Szalay László – Kölcsey Ferenchez. In SZALAY L., *Levelei.* Bp., 1913. 67–70.

¹⁸ Eötvös József zöld jegyzetkönyve 67. MTA Kézirattár. Idézi: BÉNYEI Miklós, *Eötvös József olvasmányai.* Bp., 1972. 19.

¹⁹ BÉNYEI Miklós, *i. m.* 23. A ceruzabejegyzésekről: *i. m.* 26.

ra – ennek révén is következtetni tudunk gondolatvilága (gondolatviláguk) ekkori alakulására. Szalay pedig kritikai cikkekben számolt be a számára legérdekesebb olvasmányokról a Tudománytár és az Athenaeum-Figyelmező hasábjain. Hozzá vesszük ehhez néhány olyan jelesét a világ gondolkodásnak, akiknek produkciójáról a centralisták későbbi éveikben szóltak az olvasóknak.

A harmincas évek folyamán és a negyvenes évek legelején a külföldi politikaelméleti írók közül Szalay a legtöbbet Eugène Lerminier-vel foglalkozott. Okkal: Lerminier műveiben összesítve meg lehetett találni a liberalizmus főbb szellemi és erkölcsi értékeit, méghozzá a haladásnak azzal a lelkes hitével, amelyet az idő tájt még hitelesített a személyes pálya is.²⁰ Lerminier a húszas évek folyamán csatlakozott a Globe, a X. Károly, illetve Polignac rendszerével szemben álló, kiváló folyóirat munkatársai gárdájához, majd Guizot híveként 1828-tól kezdődően főmunkatársa lett a *Revue française*-nek. Hasonlóképpen ott találjuk őt a *Revue des Deux Mondes* című világhírű orgánus állandó szerzői között, amely utóbb oly közel állott a centralistákhoz. Részt vett a restaurációs rendszer megdöntésén munkálkodó *Aide-toi, le Ciel t'aidera* elnevezésű, Guizot vezette társaságban is. A júliusi forradalom után Lerminier-t a Collège de France-ban az összehasonlító jogtudomány professzorává nevezték ki. Azt a diszciplinát tanította, amely Szalayt a legjobban érdekelte – hegeliánus szellemben, sőt egy időben saint-simonista rokonszenven is. S ami éppoly fontos: kiváló előadó volt, a Quartier Latin ifjúságának báványza, már csak azért is, mert műveiben főként őket ösztönözte társadalmi cselekvésre. Olyan gondolkodó volt, mint Lamartine: az új, polgári Franciaország szószólója, ki a szabadságot nem erőszakkal kívánja megvalósítani. Emellett Szalay számára külön jelentősége volt annak, hogy Lerminier már 1829-ben nagy tanulmányban számolt be Gans örökösödéséről szóló monográfiájáról – erről nemsokára részletesebben szólunk –, magáénak vallotta Victor Hugo és Lamartine nézeteit az irodalom tömegekre gyakorolt hatásáról, s munkáiban sorra felhívta a figyelmet Constant-ra, Benthamre, Lamennais-re, Saint-Simonra – a centralisták majdani mestereire.²¹

Lerminier-ről szóló első cikkében Szalay a francia jogbölcseletről *De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe* című könyvét (Paris, 1833) ismerteti a Tudománytár 1835. évfolyamában – felhasználva az alkalmat arra, hogy mintegy rehabilitálja a maguk eszmei céljai számára a felvilágosodás örökségét.²² Lerminier nyomán Szalay is szinte dicsfénybe vonja a nagy századot, Montesquieu, Voltaire, Diderot és Rousseau teljesítményét. A gondolat e négy mestere által új eszmék ébredtek, a tett pedig csakhamar követi az eszméket – szögezi le Szalay. Az eszmék „... egyszerű kimondva, magához vonzanak, s módosítják az egykorúak világát” – hangoztatja Hegel egyik alapelvét. A XVIII. század műve azonban nem bevégezett, s a XIX. századnak a

²⁰ Eugène LERMINIER fő művei: *Philosophie du droit*. Bruxelles, 1832.; *De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe*. Paris, 1833.; *Introduction générale à l'histoire du droit*. Seconde édition. Paris, 1835; *Études d'histoire et philosophie*. I–II. Paris, 1836. – Lerminier-ről: MICHAUD, *Biographie universelle ancienne et moderne*. Tome 24. Paris–Leipzig, s. a. [1861] 249–250.; *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Tome X. Paris, s. a. 396.; *La Grande Encyclopédie*. Tome 22. Paris, s. a. 73–74.; Charles-H. POUTHAS, *Guizot pendant la Restauration*. Paris, 1923. 369–373.; *Cent ans de vie française à la Revue des Deux Mondes. Le livre du centenaire*. Paris, 1929. 29.

²¹ E. LERMINIER, *Introduction générale à l'histoire du droit*. Seconde édition. Paris, 1835. 343–408.

²² [SZALAY László], *Lerminier: De l'influence de la philosophie du XVIIIe siècle sur la législation et la sociabilité du XIXe*. Paris, 1833. Tudománytár V. k. 1835. 193–195.

XVIII.-at nemcsak folytatni kell, hanem szerinte meghaladni is. Az 1789. és 1830. évi forradalmak megfelelnek egymásnak; az új századnak azonban kevésbé filozófiainak, mint inkább politikainak és szociálisnak kell lennie, minden népek testvérisítésén kell munkálkodnia. Ez az utóbbi idea lesz az, amit Szalay és barátai Lerminier-től a leginkább eltanulnak.

Két évvel később e program már konkrétabb kifejtést nyer a magyar gondolkodónál. Lerminier *Études d'histoire et de philosophie* (Paris, 1836) című könyvét a Figyelmezőben ismertette Szalay a Saint-Simontól is tanuló mestert, a hivatásos és radikális szemléletű társadalomtudós alakját állítja olvasói elé: „...a saint-simonismus mindazon tévedések mellett is, melyekre ragadtaték, mély és következetes nézeteket hozott a históriába, felfogta annak egységét s megértette az emberiség haladását különböző fejedésszakain keresztül, hogy abból a társas élet tudományát vonja le... Lerminier átvéve az ők tanítmányaikból mindazt, mi a jelenkor szükségéhez alkalmazható volt, u.m. az ismeretek szétterjesztését, a törvényhozás reformációját, az alsóbb néposztályok sorsának javítását. Csakugyan Lerminier mind írásaiban, mind leckéiben a tömegekhez szól s azok értelmi szükségait igyekszik kielégíteni.”²³

Következő megnyilvánulását akkor írta Szalay Lerminier-ről, amikor az a progresszió renegátjává vált: államtanácsi tagságot fogadott el a miniszterelnöktől. 1838 novemberében egy, az Athenaeumban publikált levelében védelmére kelt azzal, hogy ő méltányolni tudta a francia tudós előző kapcsolatait Guizot-val, a saint-simonistákkal és Fourier-val, majd Sand-nal és Lamennais-vel – így elvhűséget lát mostani lépésében is.²⁴ Mesterét mentegette Szalay ifjonti naivitással úgy vélekedik, hogy e változásokat egységbe fogja az a tény, hogy Lerminier nem az élet véletlen jelenségeiből indul ki, hanem a gondolat meghatározó voltából.

Levelét Párizsból akkor írta Szalay, amikor meglátogatta lakásán a francia professzort. Két és fél évvel később, 1841 januárjában az induló Pesti Hírlapban újra csak mint az európai népek testvériségének, az egyetemes progressziónak apostolát jelenítette meg őt a hazai olvasók előtt.²⁵ Azt a gondolatát idézte, amelyet látogatásakor Lerminier próféciaként kötött magyar híve lelkére a reformok feltartóztathatatlanságáról és univerzális jellegéről: „...Európának solidaritása... napjainkban már nem engedi, hogy külön ország, külön nemzet határozzhasson bármi egyszerűebb politikai ügy felett, mely a literatúrában is úgy nyilatkozik, hogy egyik nemzet irodalma mindig csak kiegészítő része az irodalomnak, szükségképp maga után vonja, hogy az, mi a státuséletben bárhol erőszakos explozióval rést tört magának, visszhangozzék minden országban, mely nem maradt kívül az európai népcsalád nagy egyházának.”

²³ 53.10: LERMINIER, *Études d'histoire et de philosophie*. Paris, 1836. Figyelmező, 1837. I. k. 25. sz. VI. 27. – Szalay szerzőségéről: FENYŐ István, *Az Athenaeum, a liberalizmus eszméinek központi fóruma. In Magyarság és emberi egyetemesség*. Bp., 1979. 331.

²⁴ [SZALAY László], *Levelezések*. Paris, 1838. XI. 3. Athenaeum, 1838. II. k. 47. sz. XII. 6.

²⁵ SZALAY László, *Figyelmeztetés egy törvénytudományi munkára s még valami*. Pesti Hírlap, 1841. I. 23. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. k. 98–101.

Lerminier mellett Bentham volt az a másik gondolkodó, kinek munkássága Szalayt ez idő tájt több cikkre is készítette.²⁶ Kiegészítve azzal, hogy a világhírű angol teoretikusnak, az európai liberalizmus „atyjá”-nak elvei már más centralistákat, így Eötvöst és az 1840-től kezdve hozzájuk csatlakozó Lukács Móricot is fontos reflexiókra indították. Szalay a sajtóban először a *Deontology or the Science of Morality* (London and Edinburgh, 1834) című munkával foglalkozott: a Tudománytár 1836. évfolyamában mutatta be a művet – méghozzá polemikusan, ami arról tanúskodik, hogy a magyar szerző mélyen átélte előde alkotásának problematikáját.²⁷

Bentham nevét Szalay nagy tisztelettel említi: a legújabb kor leghíresebb filozófusának tartja. Megvédi az egoizmus vádjával szemben, hiszen a mester alapelve az emberi nem egyetemes boldogságában áll. Tanítását a kanti teóriával összehasonlítva jogfilozófiai tekintetben Benthamnek, erkölcsi téren Kantnak adja az elsőbbséget. Jogbölcsletét egy szempontból hibáztathatónak tartja – ez annak erkölcsi oldala. Szalay nem ért egyet az angol teoretikus túlzott haszonelvűségével, azzal, hogy Bentham mit sem tud az emberi lét magasra irányultságáról, közösségi feladatairól. A Kölcsey tanításain felnőtt reformifjú a mások felemelésére irányuló törekvést sokkal becsesebbnek tartja, mint az egyén által átélt „kellemességet”. A való cselekvést hiányolja Bentham etikájából, s hangsúlyozza, hogy az emberi hajlamok különfélesége mellett is az erkölcs csupán egyetemesen érvényes alapértékeken alapulhat. Mindazonáltal Szalay kíváncsatosnak tartaná, ha idehaza több hasznát vennék Bentham „oly éleselméjű és jóakaró” jogfilozófiai munkáinak. Egy évvel később Themis című jogtudományi folyóiratának első füzetében az ifjú szerző lefordítja német jogász mintaképének, Eduard Gansnak *Bentham* című írását, melyben az az angol mesternél tett látogatásáról számol be.²⁸ Lukács Móric, a centralistákhoz csatlakozó publicista *Büntetőjogi teoriák* (1840) című írásában hasonlóképpen „az újabb kor egyik legmélyebben elmélkedő írója”-ként aposztrofálja Bentham-ot, s az igazságszolgáltatás megvalósítandó reformját az ő „közhaszon”-ra épülő felfogására alapozza.²⁹

Eötvös feltehetőleg Szalayval egy időben ismerte meg az angol jogtudós írásait: 1835. április 6-áról fennmaradt egy kiadatlan levele Heckenast Gusztávhoz, melyben arra kérte a nyomdatulajdonost, hogy a lehető leghamarabb küldje vissza számára Bentham műveit, melyeket neki köttetésre már régen átadott.³⁰ Első publicisztikai művében, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében* (1838) címűben legnagyobb részt az angol mester, „a nagy gondolkozó” fejtegetéseire épített, a *Szegénység Irlandban* (1840) című tanulmányában rá mint „századunknak egyik legnagyobb gondolkodója”-ra hivatkozott, s még magisztrális alkotásában, az

²⁶ Bentham és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *Bentham és a centralisták*. In *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Bp., 1993. 337–343. – Benthamról: Leslie STEPHAN, *The English Utilitarians*. London, 1900.; George H. SABINE, *A History of Political Theory*. London, 1948. 546–550.; George CATLIN, *A History of the Political Philosophers*. London, 1950. 342–380.; Élie HALÉVY, *The Growth of Philosophic Radicalism*. Boston, 1955.; Lea CAMPUS BORALEVI, *Bentham and the Oppressed*. Berlin–New York, 1984.; Leo STRAUSS–Joseph CROSEY, *History of Political Philosophy*. Chicago–London, 1987. 710–724.

²⁷ SZALAY László, *Jeremy Bentham: Deontology or the science of morality*. London and Edinburgh, 1834. I–II. Tudománytár, XI. k. 1836. 190–199.

²⁸ Uő., *Bentham*. Themis I. füzet. 1837. 37–52.

²⁹ LUKÁCS Móric, *Büntetőjogi teoriák*. Budapesti Szemle, 1840. II. k. 1–79. Újabban: Lukács Móric *Munkái*. Bp., 1894. I. k. 183–242.

³⁰ Eötvös József – Heckenast Gusztávhoz. Bécs, 1835. IV. 6. MTA Kézirattár. MS 1035/3–4.

Uralkodó Eszmékben (1851–1854) is őt használta érvként állam és egyén érdekei lehető egyeztetésének gondolata mellett.³¹

Eötvös Bentham-élményét egyébként közvetlenül is megfigyelhetjük. Könyvtárában fennmaradt az angol teoretikus életművének háromkötetes brüsszeli kiadása (*Ceuvres*, 1829 –, feltehetőleg ezt küldte köttetésre), több helyen Eötvös ceruzabejegyzéseivel, így nemegyszer tanúi lehetünk annak, miként figyel fel azokra az ideákra, amelyeket utóbb a maga munkáiban a centralista ideológia részeként hasznosít.³² A *Principes de Code Civil* lapjain azokat a gondolatokat jelöli meg, hogy ha az ipart és a kereskedelmet szabadon engedik működni, akkor egyre több ember részesedik majd a vagyonban, s ezt eredményezi a föld felszabadítása is. Ugyanígy jár el Eötvös, amikor arról olvas itt, hogy a szolgaság nem felel meg az emberi természetnek, hogy egy szabad ember többet termel, mint egy szolga, mert a szolgának nincs semmi motivációja. Ceruzavonásait ott találjuk ama benthami fejtegetések mellett is, melyek arról szólnak, hogy a jobbágyfelszabadítás, az örökös megváltás folyamata elkerülhetetlen. Közeli állt hozzá az az intelem, hogy a földbirtokosok ne rémüljenek meg az említett változástól, mert a felszabadított jobbágy bérlőként ott fog maradni a földön, és többet fog érte fizetni, szabad munkájával ugyanis többet keres majd.

Ezt követően Eötvös ceruzája vonást húz ama benthami gondolatoknál, hogy egy állam csak a tulajdon sérthetetlen tisztelete által gazdagodhat. Az iparkodást viszont három tényező megsemmisíti: a zsarnok kormány, a rossz törvényhozás és a türelmetlen villás. A hűbériség néhány nagy tulajdonosra oszlott, kik minden voltak, s a szolgák sokaságára, kik semmik sem. Ez immár eltűnt. Manapság iparos emberek új társadalma áll fenn, kiknek végtelen száma bizonyítja a jelenlegi polgárosodás végtelen boldogságát. S Eötvös felfigyel arra az ideára is, hogy az a legjobb kormány, amely a legkevesebb áldozatot kívánja polgáraitól. Nagyon szerencsétlen eset az, ha egy népnek a törvényhozó megtiltja vallása nyilvános gyakorlatát, ugyanakkor viszont az ellenséges vallás fizetését előírja számára – mint ahogyan az Írlandban történt. E gondolatot Bentham magyar híve éppúgy áthasonítja, mint azt, hogy új törvényeknél az újítást előítéletek veszik körül, ám idővel az igazságos elmék felülkerekednek. A hasznos újítást végül is teljesen megszokják.

A centralisták jövőendő munkássága szempontjából éppenséggel nem érdeklődnek azok a ceruzabejelölések sem, amelyeket a *De l'organisation judiciaire et de la codification* lapjain láthatunk. Bentham főként a bírói függetlenség hangsúlyozásában lett a centralisták mintaképe – Eötvös azt jelöli meg ceruzájával az említett ciklusban, hogy Európa alkotmányos monarchiáiban az uralkodó semmi fennhatóságot nem gyakorol a bíróságok fölött, s éppúgy alá van vetve az igazságnak, mint a legutolsó alattvalója. S ott látható ceruzája ama fejtegetéseknél is, hogy az udvar levegője halálos mérge az igazság számára, s hogy a bírói hatalmat el kell választani az adminisztrációs-közigazgatási hatalomtól. Kijegyzi továbbá, hogy

³¹ In EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. I. k. 91., ill. 204.; *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981. II. k. 83., 95.

³² BENTHAM, *Ceuvres*. T. I–III. Bruxelles, 1829. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. A ceruzajelzések: I. k. 69., 93., 106., 108., 65., 67., 70., 75., 82., III. k. 3–86. Vö. még: JEREMY BENTHAM, *Plan of Parliamentary Reform*. London, 1817.; *Al-okoskodási módok törvényhozási kérdésekben*. Franciából ford. GINDERY János. Pesten, 1842.; *Taktika*. Franciából ford. DUMONT István után GINDERY János. Budán, 1843.

ha nagyobb ünnepélyességet akarunk adni az igazságnak, akkor ne azt mondjuk: a király nevében, hanem azt, hogy az igazság nevében.

A centralisták büntetőjogi reformharcának tengelyében az esküdtszék intézménye áll majd – Eötvös egész sor ideát meghúz a maguk számára az *Œuvres* ide vágó passzusaiból. Azokat az érveket, hogy az esküdtszék az igazságszolgáltatás felsőbb foka, összpontosítja az érdekeltek figyelmét, függetleníti a kormánytól, sőt ellenállási lehetőséget is kínál azzal szemben; tagjai nem félnek a hatalomtól és nem is remélnék tőle semmit; az intézmény védi a sajtószabadságot a cenzúra ellen is. Továbbá: a bíró figyelme az esküdtszék esetén kitartóbb, mert összegeznie kell a tényállást; tagjai ismerik legjobban a valóságot, nekik van a legtöbb tapasztalatuk; az emberek tudják, hogy saját osztályukbeliek ítékeznek fölöttük, az esküdtszék erősíti a közösségi érzést, kölcsönös egyenlőséget teremt; tagjai ítékezés után szétoszlanak, nem támadhat ellene gyűlölet és bosszú, nem ingatja meg semmi a közrend stabilitását.

Oly megállapítások ezek, amelyek éppúgy „visszaköszönnek” majd nekünk Szalay Lászlónak az esküdtszékéről szóló értekezésében, mint centralista társainak országgyűlési választmányi beszédeiben.

1837-ben Szalay lefordítja az Athenaeum számára Nassau-Seniornak, az oxfordi egyetem professzorának, az 1834. évi brit szegénnytörvény szerzőjének *An Outline of the Science of Political Economy* című tanulmányát.³³ Fontos írás ez, mert jelzi a centralisták töprengéseit a tőkés társadalom távlatáról, az elosztás problémáiról, a tulajdonviszonyokról, a pauperizmusról. Azt a kételyt, amely számukra előzőleg Gans és Lamartine írásaiban is megfogalmazódott, s amelyre ők a reformkor évtizedeiben mindegyre a kapitalizmus „kijavításával” igyekeznek majd válaszolni.

A Szalay átvittette cikk két táborra osztja korának közgazdászait: chrematistákra és ökonomistákra. Az előbbi irányzat, melynek hívei közül Ricardót, Millt és Mac-Cullochot nevezi meg, csak a vagyonnal törődik, az erkölcsi jólétet nem veszi számításba. Szalay ezt a szűkeklűséget nem fogadja el. Szerinte a gazdagság nem cél, csupán eszköz a jólétre. A közgazdásznak ezért foglalkoznia kellene a vagyont szabályozó törvényekkel is. „...Fáj az embernek értő s érző lényeket merő természetőkké és fogyasztókká változtatva látni” – hangzik az elidegenedés problémájára sajtónkban először utaló állásfoglalás: Szalay igazságtalanságnak tartja a nyomort, a dolgozó rétegek kilátástalan helyzetét: „...ebben társasági szerkezetünknek egy nagy, egy véres hibája fekszik, mely felett lehetetlen szemünket behunynunk.”

A közgazdászok másik csoportjának, az ökonomistáknak vezető képviselőjével, Sismondival más indíttatásoktól vezettetve vitázik. Amaz állításával nem ért egyet, hogy a közgazdaságtannak csak a fizikai jóléttel kellene foglalkoznia, s azzal is csupán akkor, ha azon a kormány munkálkodik. Szerinte a fizikai jólét egy ponton átvált erkölcsi és szellemi jólétre, s a vagyonosság nemcsak a kormány munkájától, hanem a társadalom erkölcsétől is függ. Ugyanakkor Szalay felhívja a figyelmet Sismondi műveinek értékeire is: a tulajdonjog rossz törvényeinek, az elosztási viszonyok anomáliáinak kárhozatására. Cikkét pedig az elégedetlenség szavaival zárja: „...a közgazdasági törvényhozás még eszközöket is keres, melyekkel a vagyont az ő célja felé lehessen hathatósan irányzani, mit az addigi

³³ 53: *Közgazdaság alapelvei*. Oxfordi volt prof. Senior után. Athenaeum, 1837. II. k. 22–24. sz. IX. 14–21.

intézetek és törvények, úgy látszik, éppen nem, vagy csak fölötté tökéletlenül értek el.”

1839–1940-ben ismét világhírű szerző művét ülteti át Szalay: François Guizot, a restauráció történetírásának kiemelkedő alakja, Lajos Fülöp minisztere, majd miniszterelnöke *Du régime municipal dans l'empire romain* című tanulmányát tolmácsolja a Tudománytárban.³⁴ Azt az eszmefuttatást, amelyben feltűnik a centralista eszmekör újabb jelentékeny eleme: az önkormányzat, a lakosság tevékeny részvételének igénye a rá tartozó ügyek intézésében. Maga Guizot személyisége pedig – egész fiatalkori életművével – egyik iniciátorává és fundátorává válik a centralista eszmék sarjadásának.³⁵ 1837-ben külföldi útján Eötvös mindennapos vendég lesz az ő házánál, hazatérve pedig eltökéli, hogy megírja a keresztény civilizáció történetét –, ez az elhatározása aligha született volna meg a nagy guizot-i civilizációtörténeti művek inspirációja nélkül.³⁶ Trefort Ágoston, ki 1837-től kezdve vesz részt a centralisták munkájában, 1840-ben megjelent tanulmányaiban a francia történész-államférfitől veszi a mottót, illetve sorozatosan az ő műveire hivatkozik, Lukács Móríc pedig 1841-ben átülteti a legfontosabb guizot-i munka, az európai civilizációtörténet három fejezetét (2–4.).³⁷

Ezzel együtt a Sorbonne híres professzora kétségkívül Szalayra gyakorolta a legmélyebb hatást. Erről mindenekelőtt a magyar pályatárs hozzá intézett két levele – 1847. március 31-éről és 1849. április 10-ről – tanúskodik.³⁸ Az előbbiben Szalay – megküldve akkor megjelent műve, a *Statusférjak és szónokok könyve* példányát – mint legfőbb tudományos mesterét és közéleti tevékenységében irányadó mintaképét aposztrofálja a címzettet: „Uram! Én Önnek sokkal tartozom. Több évvel ezelőtt tanulmányaim lehetővé tették, hogy helyet foglaljak azok

³⁴ SZALAY László, *Municipalis igazgatás a római birodalomban.* (Guizot után). Tudománytár, 1839. VI. k. Értekezések, 188–199., 302–313., 1840. VII. k. Értekezések, 7–22. – Guizot és a centralisták eszmei kapcsolatáról: FENYŐ István, *A francia restauráció történetírásának nyomában.* François Guizot és a magyar centralisták kapcsolata a reformkorban. *Studia Litteraria*, Tomus XXVI. Debrecen, 1990. 9–36.

³⁵ Guizot műveit, amelyek a centralistákra a reformkorban hatást gyakoroltak, az alábbi kiadásokban tanulmányoztam: *Du Gouvernement Représentatif et de l'Etat Actuel de la France.* Paris, 1816.; *Du gouvernement de la France depuis la restauration, et du ministère actuel.* 4ème édition. Paris, 1821.; *Des moyens de gouvernement et d'opposition dans l'état actuel de la France.* Paris, 1821.; *Az angol forradalom története.* Ford. FÉSŰS György. Pest, 1866.; *Az európai polgárosodás (civilisatio) története a római birodalom rombadőlététől a francia forradalomig.* Ford. GRUBICZ György. Pest, 1867.; *Du régime municipal dans l'empire romain.* In *Essais sur l'histoire de France.* 12ème édition. Paris, 1868.; *Des causes de l'établissement du gouvernement représentatif en Angleterre;* In *Essais sur l'histoire de France.* 12ème édition. Paris, 1868.; *Historie de la civilisation en France depuis la chute de l'empire romain.* Nouvelle édition. Paris, 1846.

Guizot-ról: Charles-H. POUTHAS, *Guizot pendant la Restauration.* Paris, 1923.; Uő., *La jeunesse de Guizot (1787–1814).* Paris, 1936.; Eduard FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie.* München u. Berlin, 1936. 500–503., 505–509.; Mary Consolata O'CONNOR, *The Historical Thought of François Guizot.* Washington, 1955.; Stanley MELLON, *The Political Uses of History.* Stanford, Calif., 1958.; Douglas JOHNSON, *Guizot.* London–Toronto, 1963.; Georges LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne.* Paris, 1971.; Boris RÍZOV, *L'historiographie romantique française (1815–1830).* Moscou, s. a.

³⁶ MOLNÁR Aladár, *B. Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben.* Havi Szemle, 1879. márc. 245–246.; BÉNYEI Miklós, *Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve.* ItK 1970. 60–61.; Uő., *Eötvös József olvasmányai.* Bp., 1972. 65–67.

³⁷ TREFORT Ágoston, *Pillanatok az angol alkotmány kifejlésének történeteire.* Budapesti Szemle, 1840. II. k. 80–109.; Uő., *A bírhatási jogról Magyarországon.* Uo. 235–248.; LUKÁCS Móríc, *Guizot: Az újabb polgárosodás elemei Európában a római birodalom bukása után.* Tudománytár, 1841. Értekezések IX. k. 366–384., X. k. 279–290., 323–333.

³⁸ V. WALDAPFEL Eszter, *Szalay László két levele Guizot francia külügyminiszterhez.* Magyar Tudomány, 1967. 807–809.; illetve GEORGE BARANY, *Ladislav Szalay: Two Letters to François Guizot.* East European Quarterly, June 1969. Vol. III. Number 3. 253–262.

között, akik az alkotmánytan anyagában azon alapelvekből indultak el, melyeket az Ön mesteri keze jelölt ki számukra, [...] tanulmányozván az Ön műveit és az Ön közéleti tevékenységét, nyilvánosság előtt folyt életét, Önben támaszt találtam, melyhez felemelkedjem, küzdőteret, amelyen elinduljak, célt, mely méltó arra, hogy erőfeszítéseket tegyek a megközelítésre, még ha az el nem érhetően nehéz is.” Két évvel később pedig – újabb jeleként annak, mennyire közelállónak érzi magához – Szalay születendő gyermeke keresztaájául kéri fel a francia ex-miniszterelnököt.

Művei ugyancsak tanúskodnak Guizot hatásáról. Az ifjú jogtudós Kollár Ferenc *mint publicista* (1839) című akadémiai székfoglalójában a történetírás egyik csúcsaként említi Guizot személyét. A nyugat-európai parlamentarizmus kiválságait bemutató kötetében, a *Statusférfiak és szónokok könyvében* (1847), majd az *Államférfiak és szónokok könyvében* (1865) pedig kétszer is megörökíti az ő portréját (ezt senki mással nem teszi meg!).³⁹ Hangsúlyosan idézve belőle a közéleti pályáját meghatározó programelveket: „Mint született polgár s mint született protestáns, teljes lélekből hódolok a lelkiismeret szabadságának, a törvény előtti egyenlőségnek, az új társadalmi rend valamennyi nagy foglalmányának”.⁴⁰

Magyar híve rokonszenvét tovább fokozta, hogy Guizot tudományos és közhitatalnoki pályája mellett kezdettől fogva mint publicista is fellépett. Jórészt a közíró Guizot az, kit magyar tanítványa a legtöbbre értékelt. Erről a következőket mondja: „... melyet [ti. a publicistai pályát] oly szerencsével futott meg, hogy minden idők és minden nemzetek első státusfilozófusai közé sorozandó.”⁴¹ Szalay kifejezetten a középosztály előharcosának látja mesterét, azt a politikai irányzatot köszönti benne, amelyik a polgárságot és az értelmiséget kívánja a társadalmat irányító pozícióba juttatni. Nagy teret szentel annak a tevékenységnek is, amelyet példaképe a „doktrinérek” vezetőjeként – e csoportosulás ösztönzi majd őt és társait a centralista kör megszervezésére! – 1817-től kezdődően kifejtett. Kiemeli róluk, hogy Guizot-ék is egyként elutasították az ancien régime-et és a forradalmiságot, viszont őszintén elfogadták a forradalom során realizálódott új francia társadalmat.

A Tudománytár számára lefordított tanulmányban Guizot, illetve Szalay arra a kérdésre keresi a választ, hogy miért bukott meg a római birodalom? Válasza az, hogy e birodalomban a politikai jogokat elválasztották a municipális jogoktól, s mivel minden politikai jogot Rómában összpontosítottak, a városok önkormányzata lehetetlenné vált. A polgárok beleszólása a közügyekbe megsemmisült. A despotikus centralizáció a municipális igazgatást jogból teherre változtatta, ugyanakkor megteremtette a kiváltságokat: ahol a polgár semmi a központi hatalomban, ott óhatatlanul lábra kapnak a privilégiumok. Az ezzel kapcsolatosan hangoztatott guizot-i-Szalay László-i axiómák visszhangzani fognak a negyvenes évek hazai harcaiban: „...hogy a jog valahol létezzék, szükséges, hogy létezzék mindenütt; miképpen a jognak jelenléte a középpontban mindig hívsá-

³⁹ SZALAY László, Kollár Ferenc *mint publicista*. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 847. I. k. 17.; Uő., Guizot. *Statusférfiak és szónokok könyve*. Pest, 1847. 309–349.; Uő., Toldalék. Guizot. *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps par M. Guizot*. Tome premier. Paris, 1858. In *Államférfiak és szónokok könyve*. 2. jav., bőv. kiadás. Pest, 1865. II. k. 293–394.

⁴⁰ SZALAY László, *Államférfiak...*, 306–307.

⁴¹ SZALAY László, *Statusférfiak...*, 315.

gos, ha nem érezteti magát a részekben is." Ideáljuk az a rend, amikor minél többen vesznek részt a hatalom gyakorlásában, amikor e jog a képességhez van kapcsolva, s amikor a tisztségviselőket választják, igen rövid időre, felelősséggel. Nagy ügyekben pedig a lakosok összessége dönt. A cikk elvi összegzése már a hazai megyerendszer bírálatát is előlegezi: „A szabadság látszatai lehetnek ott, hol szabadság nincsen.”

A restauráció történetírói közül Szalayhoz közel állt Abel-François Villemain is – tőle 1816-ban írott, híres *Montesquieu*-elógiumát ültette át 1840-ben.⁴² Villemain-t éppúgy eltiltották az egyetemi oktatástól, mint ahogyan Cousin-t és Guizot-t, visszatérése után, 1828-tól kezdve éppoly ünnepeltje lett a Sorbonne-nak, mint társai, az ő előadásait is több ezer példányban másolták. Júliusnak szintúgy szereplője volt, utóbb az egyetemi tanács alelnöke, pair, majd kultuszminiszter. Mindezt megelőzően pedig az ő *Cromwell*-életrajza (1819) nyitotta meg a francia történetírás világhírű vonulatát. Ez a biográfia mementó volt a hatalom gyakorlóinak számára: Villemain-nél egyértelműen az abszolutizmus vált az angol forradalom előidézőjévé, azáltal, hogy gyakorlója, I. Károly nem ismerte fel a parlament jelentőségét.⁴³ Emlékbeszédének hőse, Montesquieu pedig a felvilágosodás egyik legtiszteltebb alakja volt Szalay szemében. Eötvös kevésbé táplált róla kedvező véleményt, ám ő is „nagy gondolkodó”-nak minősítette az *Uralkodó Eszmékben*. Bár nem ért egyet itt a hatalom megosztásának montesquieu-i elvével, hozzáteszi: „Ha van férfiú, kinek tudományos munkássága nagy eredményeket vont maga után, ha érdemes valaki, hogy nevét hálásan említse az utókor: bizonyára Montesquieu az.”⁴⁴

Szalay viszont 1840-ben elfogadta a tételt a hatalom megosztásáról. Ennek szükségességéről meggyőzte őt a francia forradalom zsarnoki elfajulása: a hatalmi összpontosítás tudvalevőleg a konvent rémuralmához vezetett. Montesquieu-vel és Villemain-nel együtt vallja, hogy minden elvész akkor, ha a nép egyazon testülete gyakorolja mind a három hatalmat. Oly monarchiába szeretne eljutni, „hol a fejedelem mindent tehet, de nem akar mindent, mit tehet” – mint ahogyan azt Montesquieu az angol alkotmányban megtalálta. Az emberi jogok körülbástyázása itt történt meg szerinte a legeredményesebben, s a Villemain-től idézett követelményrendszerben már a magyar fordító liberális-alkotmányos programja is körvonalazódik: „...A minden ügyekre nézve független és egyértelmű eskütszék; a sajtószabadság, az egyedi szabadságnak nemcsak egyedül kinyilatkoztatása, de valóságos biztosítója; a bírói bepanaszolás joga minden esetben és mindenki ellen”. Nem kevésbé programszerű a folytatás: „...Ő nem mondá ki sehol e szókat: jury, miniszterek felelőssége, egyedi szabadság, habeas corpus, képviselő alkotmány, s annyi egyebeket, melyek most ismételtetnek. De ő csodálatraméltóképp megfejté e szavak eszméit.”

⁴² SZALAY László, *Montesquieu. Villemain után. Tudománytár, 1840. Értekezések, VIII. k. 358–369.; IX. k. 53–62.*

⁴³ Villemain-ról: D. J. [DOBROSSY István], *Az újabb francia filozófiáról. K. W. E. Mayer után. Uo. 1839. Literaturá, 318.; Uő., Villemain. Uo. 153–155.; M. K.: Villemain, Chateaubriand: Essai sur la littérature anglaise. Uo. 1840. Literaturá, 244–257.; B. RÉIZOV, i. m.; FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842. Bp., 1990. 142–143., 145.**

⁴⁴ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Bp., 1981. I. k. 76., II. k. 145–146.*

A külföld korszerű politikai törekvéseiről szóló cikksorozat Eduard Gans *A középkor jogáról* című monográfiarészletének fordításával fejeződött be 1841-ben.⁴⁵ Lermnier mellett Gans hatása volt Szalayra a legszemélyesebb, a hivatást leginkább kijelölő. Magyar híve 1847-ben elragadtatottan emlékezik vissza útmutatásaira. A vádat, hogy ő Hegel tanítványa lenne, azzal hárítja el, hogy „Non sum dignus tanto honore. Én csak Hegel tanítványának tanítványa voltam. Gans Edvárd berlini professor nagyszerű jogtudományi munkáinak stúdiuma, azon körülmény, hogy az európai hírességű férfiú engem, a kezdőt levelei által (1838) buzdított, bátorított pályámon, s hogy Párisban mulatásomkor (1838–39.) az újabb francia jogiskolával, melyre Hegel tana, szintén Gans mediuma által, lényeges befolyással volt, igen tanúságos ismeretségbe jutottam, ...nekem Gans Edvárd azon időben, midőn itthon hibám néztem példány után, hibába néztem jóakaró után, tanítóm, vezérem, barátom volt”.⁴⁶ *Codificatio* (1840) című tanulmányában Szalay a berlini jogtudós főművét, a *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung* (Berlin, 1824–1835) című négykötetes munkát „az egyetemi összehasonlító jogtan valóságos propylaeumai”-nak nevezi, s Gans neve a „legnemesebb mozgalom eszméjével” egyértelmű az ő számára.⁴⁷ Szerénységre törekvő megnyilatkozásához mindenesetre tegyük hozzá, hogy aki Gansnak tanítványa volt, az Hegel szellemi hatását semminő módon nem kerülhette ki.

Hírnevét Gans egyetemi előadásaival is megalapozta, akárcsak az említett francia mesterek. Fichte és Hegel után ő volt a berlini univerzitáson a legnépszerűbb előadó. Egy-egy kurzusára ezerötven hallgató járt. Ennek köszönhetette, hogy zsidó származása ellenére állandó kinevezést nyert, s a hatóságok még hegelianus nézeteinek terjesztéséért sem háborgatták. Annál többet támadta ezért a porosz konzervativizmus és nacionalizmus vezéralakja, Friedrich Carl von Savigny.⁴⁸ Az utóbbi, szintén a berlini jogi fakultás hírneves professzora, 1814-ben tudvalevőleg kezdeményezője lett a reformok ellenében az ún. „történeti iskolá”-nak. Nagy tudású kutatója volt a német középkornak, kiemelkedő érdemeket szerzett a német nemzeti múlt forrásainak feltárásával, ugyanakkor azonban lelke mélyéből gyűlölte a felvilágosodást és a hegeli liberalizmust, mit sem értve meg a modern kor követelményeiből. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und*

⁴⁵ SZALAY László, *A középkor jogáról. Gans után. Tudománytár, 1841. Értekezések*, IX. k. 199–210.

⁴⁶ SZALAY László, *Előszó. In Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. I. k. VII–VIII.*

⁴⁷ SZALAY László, *Codificatio. Uo. I. k. 21–23. Gans és Szalay levelezéséről: Dr. M. FALK, L. von Szalay's Leben und Werke. Oesterreichische Revue, 1865. 22.*

⁴⁸ Gans, illetve Savigny műveit a következő kiadásokban használtam: Eduard GANS, *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung. B. I–IV. Berlin, 1824–1835.; Vermischte Schriften. B. I–II. Berlin, 1834; Rückblicke auf Personen und Zustände. Berlin, 1836.; Philosophische Schriften. Berlin, 1971. – Friedrich Carl von SAVIGNY, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1814.; Uö., Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter. B. 1–6. Heidelberg, 1815.; THIBAUT und SAVIGNY, Ihre programmatischen Schriften. München, 1973.**

Gansról: Ueber Eduard Gans. Hallische Jahrbücher, 1840. N° 113. V. 11.; Max LENZ, *Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. II^{er} Band 1te Hälfte. Halle, 1910. 216–224. Die juristische Fakultät der Universität Berlin. Berlin, 1910. 17–18., 97.; Erich ROTHACKER, *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Tübingen, 1930². Hermann LÜBBE, Die politische Theorie der Hegelschen Rechten. Archiv für Philosophie, B. 10/3–4. 1961. 175–227.; Rudolf GMÜR, *Savigny und die Entwicklung der Rechtswissenschaft. Münster, 1962.; Erik WOLF, Grosse Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte. 4. Auflage. Tübingen, 1963.; Winfried LÖSCHBURG, Es begann in Göttingen. Berlin, 1964.; Hanns Günther REISSNER, *Eduard Gans. Tübingen, 1965.****

Rechtswissenschaft (Heidelberg, 1814) című művében a jogi kodifikáció – Szalay kedvelt működési köre – esküdt ellenségeként nyilatkozott meg: szerinte a jogelvek nem lehetnek emberi cselekvés eredményei, nem létezik olyan korszak, mely alkalmas lehetne jogi szabályozásra. A jelenkor Savigny értelmezésében csupán a múlt függvénye, idegenből jogelveket átvenni szegény, csupán a nemzeti elvű jogalkotás lehet érvényes. A jognak szerinte kizárólag a nemzet eredeti állapotát szabad tükröznie, annak közös meggyőződését kifejeznie, törvényhozó rajta nem változtathat.

E nézeteket vitatva írta meg Gans monumentális művét. Benne a polgári tulajdonviszonyok kulcskérdését tette mérlegre: az örökösödést, a végrendelkezés jogát, a vagyon szabad átszármaztatását egy világtörténeti fejlődésrajz keretében. A munka vegytisztán közvetítette Szalayék számára a hegeli jog- és történetfilozófia ideáit, illetve alkalmazta azokat a tulajdonjogra: mindenekelőtt a fejlődés elvét, az ellentétek harcát és egységét, személyiség és külvilág dialektikus összefüggéseit. Gans a jelennel szemben a múltat visszahozhatatlanul halottnak nyilvánította, a történelmet pedig a szolgaságból a szabadságba vezető útnak. S nagymértékben érvényre juttatta művében azt a hegeli alapelvet is, hogy a meghatározottságok realitását nem önmagukban, hanem a másban, a tőlük eltérőben kell mérlegelnünk, ezért folyamatosan összehasonlításokra van szükség. A jogtörténetet szerinte – akárcsak Lermínier szerint (s ebben a felismerésben lesz társuk Szalay leginkább) – csak mint egyetemes tudományt foghatjuk fel, mely nem ismer el egyetlen népet vagy kort kizárólagos fontosságúnak, hanem figyelembe veszi az emberiség minden nemzetét. A múltat alapvetően a társadalmi eltérések küzdelmének látta, magát a jogot a mindenkori élet tükrének. Személyiség és tulajdon hegeli összetartozásából kiindulva azt állapította meg, hogy Keleten, Ázsiában nem volt még személyiség, így nem volt még tulajdon sem. Az öröklés a görög világban született meg, ahol már létezett a szubjektum és annak szabadsága – a törvényadás itt vált emberi művé. Mindez azután Gans szerint Rómában lett teljesen önállóvá: az örök város birodalmában egészen kifomálódott az emberi öntudat – s így a vagyon legnagyobb részét illetően szabaddá lett a végrendelkezés is. Sőt, a rómaiaknál a rabszolgáknak is lehet idővel birtokuk, azaz ha még nem is személyiségek, de azzá válhatnak.

E magisztrális munka középkorról szóló fejtegetéseinek egyik passzusát ültette át a Tudománytárban Szalay: a római jog és a kereszténység viszonyáról szólót. Azokat a fejtegetéseket, hogy a római törvényhozás már olyan korhadtt volt, hogy a kereszténység azt nem alakíthatta át. (Értsd: ami megromlott az életben, azt nem lehet, és nem is érdemes konzerválni.) A német értekező csupán egyetlen nyomát találja a kereszténységnek a római jogban: a kegyelmezésről szóló tanítást. Ez ugyanis feltételezi ama belátást, hogy létezik egy belső (lelkiismereti) bírói szék, mely előtt a külső jog elenyészik, hogy nem a jog a legmagasabb álláspont. A kereszténység által kifejezett és minden emberre vonatkozó humanitás tehát a legfőbb érték a világon; a jogtudománynak is ezt kell szolgálnia.

Gans stúdiuma nemcsak Hegelhez vezette el óhatatlanul Szalayékat, hanem Kanthoz is. Eötvös utóbb fiának írott levelében utalt arra, hogy behatóan ismeri mindkét filozófust: „...én, mikor egyszer erővel német filozófus akartam lenni, Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam, míg végre azon meggyőződéshez érkeztem, hogy minden philosophia haszontalanság.”⁴⁹ Könyv-

⁴⁹ Eötvös József – Eötvös Lorándnak. 1869. VI. 20. In *Levelek*. Bp., 1976. 597–598.

tárában meg is van a königsbergi filozófus munkáinak tíz kötetes, 1838–1839-ben kiadott gyűjteménye. Ennek második kötetében, a *Kritik der reinen Vernunft* bevezetésében pedig ott találhatók Eötvös „nota bené”-i.⁵⁰ Azokat a kanti fejtegetéseket jelöli meg magának, amelyek az a priori, minden tapasztalattól független ismeretekről, ítéletekről és fogalmakról szólnak. Azaz az emberi megismerés kiterjeszthetőségére vonatkozóakat, amelyek túl vannak, az empiria határain, továbbá a „tisztá ész” munkájáról, reflexiós-elemző képességéről írottakat. Eötvöst az érdekli, hogy az emberi ész képes-e, s ha igen, mennyire, az ún. végső kérdések megválaszolására, melyek és hol vonhatók meg a gondolkodásnak, az igazsághoz való eljutásnak a határai? Röviden: meddig juthatunk el értelmünk segítségével?

Kant további fejtegetéseit magyar olvasója már nem jelölte meg magának. Könyvei között azonban fennmaradt olyan auktor műve is, akinek az emberi képességekre vonatkozó megállapításai mellett szintúgy ott találjuk Eötvös kézjegyét. Concorcet-nek, a felvilágosodás történetfilozófusának főműve, az *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* 1797. évi kiadásában, az első harmincegy lapon láthatók a tulajdonos bejelölései.⁵¹ S amit Eötvös József ceruzával a könyvében megjegyyez, az a majdani centralisták eszmevilága alaprétegéhez tartozik.

Condorcet olvasója itt is először a bevezető fejtegetéseket emeli ki a maga számára: azokat a gondolatokat, hogy az emberi nem képe az „Esquisse”-ben történeti lesz, mivel e kép szüntelen változásoknak van alávetve, s hogy feladatának azt tartja: „a századok végtelen folyamában szüntelenül megújuló emberi nem változásaiban megmutassa a haladást”. Ettől várhatjuk szerinte a felismerését annak, hogy miként biztosítható és gyorsítható a jövőendő. A továbbiakban Eötvös felfigyel arra is, hogy Condorcet el kíván jutni egy egységes történetfilozófiához (akárcsak utóbb ő), amelynek lényege a francia filozófus szerint az, hogy csak az igazság diadalmaskodhat tartósan. Akkor is szilárdan vállalja ezt az elvet, ha tudja, hogy az értelem és az előítéletek harcában az előbbinek diadala gyakran csak hosszú és fáradságos küzdelem árán következik el.

⁵⁰ Immanuel KANT, *Kritik der reinen Vernunft*. I. K.'s Werke. II^{er} Band. Leipzig, 1838. 35–56. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. Kant a társadalom, az állam és a történelem filozófiájáról: Dr. GROSS Félix, *Kant-breviárium*. Ford. POLGÁR Gyula. Bp., é. n.; KANT, *A vallás a pusztá ész határain belül*. Bp., 1974.; *Az örök béke*. Bp., 1985. – A Kantra vonatkozó szakirodalomból: Friedrich KAULBACH, *Immanuel Kant*. Berlin, 1969.; Gordon F. jr. BRITTAN, *Kant's Theory of Science*. Princeton, 1978.; Werner BUSCH, *Die Entstehung der kritischen Rechtsphilosophie Kants*. Berlin–New York, 1979.; Hannah ARENDT, *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago, 1982.; V. F. ASZMUSZ, *Immanuel Kant*. Ford. ROZSNYAI Ervin. Bp., 1982; TENGELYI László, *Kant*. Bp., 1988.

Hegel filozófiájából: G. W. F. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1966.; *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1971.; *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. Ford. SZEMERE Samu. Bp., 1979. – Hegelről: H. S. HARRIS, *Hegel's Development*. I–II. Oxford, 1972., 1983.; *Hegel in der Sicht der neueren Forschung*. Hrsg. v. Iring FETSCHER. Darmstadt, 1973.; LUKÁCS György, *A fiatal Hegel*. Bp., 1976.; Kuno FISCHER, *Hegels Leben*. Werke. I–II. Darmstadt, 1976.; Emil ANGEHRN, *Freiheit und System bei Hegel*. Berlin–New York, 1977.; Reinhardt ALBRECHT, *Hegel und die Demokratie*. Bonn, 1978.; Georg BIEDERMANN, G. W. F. Hegel. Leipzig–Jena–Berlin, 1981.; SÜKI Béla, *Hegel filozófiai rendszerének alapkérdései*. Bp., 1981.

⁵¹ CONDORCET, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. 1797. MTA Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára. – Condorcet-ről: Salomea KRYNSKA, *Entwicklung und Fortschritt nach Condorcet und A. Comte*. Bern, 1908.; Hélène DELSAUX, *Condorcet journaliste*. Paris, 1931.; Keith Michael BAKER, *Condorcet*. Chicago–London, 1975.; LUDASSY Mária, *A francia felvilágosodás filozófiai végrendelete (Condorcet)* In *Négy arckép*. Bp., 1989. 135–212.; Gilles-Gaston GRANGER, *La mathématique sociale du marquis de Condorcet*. Paris, 1989.

Ott találjuk Eötvös ceruzavonásait az „Esquisse”-nek ama fejtegetései mellett is, amelyek arról szólnak, hogy az emberiség két részre szakadt: a tanításra, illetve a hívésre rendeltekre, azaz azokra, akik gőgösen rejtegetik a tudásukat, s azokra, akik tisztelettel fogadják azt, amit méltóztatnak kinyilatkoztatni előttük. A társadalmi alárendeltség a tudás monopóliumának következménye Condorcetnél –, az utóbbit kívánja majd magyar olvasója nagy energiával felszámolni! Az utolsó eötvösi bejelöléseket pedig akkor láthatjuk, amikor Condorcet arról értekezik – megnevezése nélkül is Rousseau-val vitázva –, hogy a civilizáció fejlődése, a felvilágosodás terjedése nem jelent elkorcsosulást, hanem szükségszerű válságot a teljes tökéletesség felé való haladásban.

Condorcet-től, Constant-tól és Guizot-tól egyaránt csak egypár lépés választotta el Augustin Thierry történetírását –, ama tanulmányban, amelyben Szalay Guizot-t nevezi meg a történetírás egyik csúcsaként, Augustin Thierry érdemli ki a „másik csúcs” minősítést. Ugyanabban az évben – 1839-ben – amikor ezt teszi, elvbarátja, Trefort Ágoston portrét rajzol a néptömegek sorsának e nagy történetírójáról.⁵² Thierryben is egy ízig-vérig politikus-tudós mintaképet köszönthetnek ők.

Saint-Simon egykori titkára a húszas években már a liberalizmus egyik vezérképviselőjeként folytatta pályáját. Sokat tanult Constant-tól is, de annál népibb, demokratikus színezetű álláspontot képviselt. Folyóirataiban, a *Le Censeur Européen*-ben, majd a *Le Courrier Français*-ben fáradozatlanul hirdette a tiers-état történelmi elhivatottságát. Ugyancsak egyik hőse lett a júliusi forradalomnak, s utóbb sem szűnt meg a gondviselés művének látni Lajos Fülöp monarchiáját. Történetírói hatása még a Guizot-éval is vetekedett, s ebben írói tehetsége, tablófestő, tömegszenvedélyeket ábrázoló képessége szintúgy közrejátszott. Magyar híveire is hatott ezzel, még inkább eszméivel. Erről Eötvös ceruzajelzései szintúgy vallanak.

Könyvtárában Thierry három legjelentősebb műve maradt fenn: a *Dix ans d'études historiques* (Bruxelles, 1835), az *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* (uo., 1835) és a *Lettres sur l'histoire de France* (uo., 1836). Bejelölések az első kettőben találhatók.⁵³

A *Dix ans d'études historiques* lapjain először ott észlelhetők Eötvös jelzései, ahol a szerző arról ír, hogy míg atyáik ellenségei írták a történelmet, addig ő az angliai normann hódítás történetében ki akarta élni plebejus rokonszenveit, elmesélni a francia polgárság őseinek viharos életét. Festeni kívánta az egykori idők egyszerű embereit koruk fiziognómiájával és nyelvével, megsokszorozni az életükről szóló részleteket, anélkül hogy megtörné az elbeszélés egységét. Eötvös ceruzája vastagon fog ott is, ahol Thierry kijelenti: szeretné, ha művei szolgálatot teljesítenének az erkölcsi süllyedéssel szemben folytatott harcban, ha jó útra vezetnék az enervált lelkeket, kik a hit hiányáról panaszkodnak. A tudomány iránti önfeláldozás Thierry (és Eötvös) szerint többet ér, mint az anyagi élvezetek, a szerencse vagy az egészség.

⁵² SZALAY László, Kollár Ferenc mint publicista. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. I. k. 17.; TREFORT Ágoston, Thierry Ágoston. Társalkodó, 1839. 43. sz. V. 29.

⁵³ Augustin Thierry szakirodalmából: Kieran Joseph CARROLL, *Some Aspects of the Historical Thought of Augustin Thierry*. Washington, 1951.; G. P. GOOCH, *History and Historians in the Nineteenth Century*. London–New York, 1952.; Stanley MELLON, i. m.; Georges LEFEBVRE, i. m.; R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*. I–II. Bp., 1973.; Lionel GOSSMAN, *Augustin Thierry and Liberal Historiography*. Wesleyan University, 1976.; B. REIZOV, i. m.

A továbbiakban Eötvös kiemelkedőnek tartja a francia történetírónak azokat a megállapításait, hogy a művelt emberek állapota szakadatlanul változik, megújul –, a lefolyt századok nem ismétlődnek meg újra egyformán. A jövő útja az angol szabad polgári munkán épülő fejlődése, a tehetség és a szorgalom szabad érvényesülése. A normann hódítás után a király, illetve az országnagyok által alávetett dolgozóiban felébredt a tulajdon iránti igény, küldötteik az alsóházban megszólaltatták panaszait. I. Jakab idején pedig a dolgozók nyílt harcot kezdeményeztek jogaikért, annál is inkább, mert a városok vagyona háromszor annyi volt már, mint a lordoké.

Ezt követően Eötvös fontosnak tartja Thierrynek azt a megállapítását, amely szerint az angol forradalomban a nép a naplopókkal ütközött meg, amikor is a király meghalt, de a nép nem halhat meg. Hány ember veszett el az angol forradalomban, nemcsak a király! Megjelöli magának Thierry amaz ítéletét is, hogy azok, akik Franciaországtól távol harcoltak és haltak meg a függetlenségért, az ő testvérei és hősei is. Nem kétséges: e kategorikus tézisek Eötvösök számára irányjelzők lesznek, mint ahogyan az is, hogy „egy elnyomott nép csak maga szabadíthatja fel magát”, vagy hogy „A zsarnokság ellen harcolni kell, akár régi, akár új formájú”. Mindezeket azután Eötvös az *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* lapjainak margóján kiegészíti ama részletek megjelölésével, amelyek sorra az angolszász őslakosok kifosztását, szenvedéseit és a hódító normannok előjogait ecsetelik drámai erővel.

Elvek és módszertan tekintetében a centralisták egyaránt sokat tanultak Francis Bacontól, a lordkancellár filozófustól is. Eötvös idősebb korában tanulmányt írt róla, melyben „nagy szellem”-nek nevezte, „ki a tudomány körében egy új iránynak megalapítója volt”, ki „nagy befolyást gyakorolt minden tanulmányaimra”.⁵⁴ Szalay és társai folyóiratuk, a Budapesti Szemle mindkét kötetét Bacontól vett mottóval nyitották meg, s ezt a mottót Szalay 1845. július 25-i Pesti Hírlap-beli cikkében (*Nyílt levél Triesztből*) szintén idézte.⁵⁵ Az *Uralkodó Eszmék* két kötetének mottóját Eötvös ugyancsak az angol gondolkodótól választotta, a mű induktív módszerében is őt követte.⁵⁶ Az elmélet iránti igény terén tehát éppúgy Bacon volt számukra az első újkori példakép, mint a tudomány gyökeres megújulásának szükségességét illetően, vagy abban a meggyőződésben, hogy a rossz helyzetek megváltoztatása a tudomány korrekciós munkájától függ. S Eötvös szerint Bacon munkáit ismernie kell mindenkinek, aki bármely tudománnyal komolyan foglalkozik: szerinte a természettudományok gyors haladását attól a pillanattól kell számítani, amikor Bacon elvei általános elismerést vívtak ki maguknak, s a tudomány rátért az általa mutatott ösvényre.⁵⁷

A baconi induktív módszer hatotta át azt az alapvető fontosságú művet is, amely a harmincas évek második felétől kezdődően nálunk is gondolatébresztő

⁵⁴ EÖTVÖS József, *Bacon*. In *Kultúra és nevelés*. Bp., 1976. 61–66.

⁵⁵ Budapesti Szemle, 1840. I–II. k.; SZALAY László, *Nyílt levél Triesztből*. 1845. VII. 25. In *Publicistai dolgozatok*. Pest, 1847. II. k. 80.

⁵⁶ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Bp., 1981. I. k. 28., II. k. 4.

⁵⁷ Uo., I. K. 47–48. – Bacon műveit a következő kiadásokban használtam: *Novum Organum I. és Új Atlantis*. Ford. CSATLÓS János és SARKADY János. Bp., 1954.; *Új Atlantisz*. Ford. BODOR András. Bukarest, 1976.; *Esszék*. Ford. JULOW Viktor. Bp., 1987. – Baconról: T. B. MACAULAY, *Lord Bacon*. Bp., 1907.; Benjamin FARRINGTON, *Francis Bacon*. London, 1951.; LOREN EISELEY, *Francis Bacon and the Modern Dilemma*. Lincoln, 1962.; A. WIGFALL GREEN, *Sir Francis Bacon*. New York, 1966.; BENEDEK István, *Francis Bacon*. In *Az értelem dicsérete*. Bp., 1987. 89–103.

olvasmánya volt a politika iránt érdeklődőknek: Alexis de Tocqueville *La démocratie en Amérique* (1835–1839) című könyvéből sorozatosan közölt részleteket az Athenaeum, majd Fábíán Gábor fordításában az egész mű megjelent.⁵⁸ Szalayt már Eduard Gans 1835. évi párizsi látogatásáról szóló beszámolója figyelmeztette az Amerika-könyv jelentőségére –, mindenesetre kezdeti politika-elméleti tárgyú tanulmányainak egyikében, az 1838-ban publikált *Jury*-ben a magyar tudós „montesquieu-i lélekkel írt”-nak minősíti a művet, s idézi az esküdszékre vonatkozó, elismerő állásfoglalását.⁵⁹ Tocqueville-ről különben e művét megelőzően is tudomást szerezhettek a centralisták: 1831. évi amerikai utazása alkalmából barátjával, Gustave de Beaumont-tal készített börtönügyi beszámoló-jára (*Système pénitentiaire aux États-Unis*, Paris, 1832) Eötvös fogházjavításról szóló röpiratában többször hivatkozik, a *Szegénység Irlandban* lapjain pedig ennek kapcsán Beaumont „dicső barát”-jának nevezi Tocqueville-t. Utóbb a *Reformban* az Amerika-elemzésre mint „híres munká”-ra utal, az *Uralkodó Eszmékben* pedig Tocqueville a leginkább hasznosított szerző –, oly mértékben, hogy a francia politikus levélben fejezte ki egyetértését és elismerését.⁶⁰ 1857-ben tanulmányserű ismertetést írt Tocqueville *L'Ancien Régime et la Révolution* című könyvéről.⁶¹ Legmértánylóbban Trefort nyilatkozott róla: „...talán senki sincs önök közt, aki Tocqueville-nek annyi hálával tartoznék, mint én, kinek politikai képzésére és nézletmódjára az ő munkái tanulmányozása döntő hatással volt”.⁶²

Tocqueville különben gyakorló politikusként is kiérdemelte a centralisták megbecsülését: Lajos Fülöp uralmát éppúgy ellenezte, mint III. Napóleonét, s már korán megsejtette az 1848-as forradalom bekövetkezését. Független és hajlíthatatlan szellem volt, Eötvöshöz hasonlítható karakter.

A centralisták által rendszeresen konzultált külföldi tudós-politikusok vonulatában Macaulay neve csak későn tűnik fel, de bizonyos, hogy őrá is már ifjúkorukban felfigyeltek. Név szerint először Trefort említi őt a Pesti Hírlap 1845. május 9-i számában, s mindjárt „a legkitűnőbb angol esszéíró”-ként. Róla készített emlékbeszédében pedig beszámol arról, hogy amikor 1845 nyarán először olvasta Macaulay műveit, azok varázserőt gyakoroltak rá, sokáig nem volt képes más olvasmányhoz nyúlni. Számára egyszerre volt államférfi és az irodalmi fejedelmek egyike.⁶³ Eötvösnek és Szalaynak pedig már a harmincas évek folyamán tudomással kellett bírniok Macaulay tevékenységéről. Az angol történetíró ugyanis 1831–1832-ben vezető szerepet játszott a Reform Bill körüli harcokban, az Edinburgh Review-nak – Eötvösök kedvelt folyóiratának – 1825-től kezdődően állandó munkatársa volt, s *A zsidók emancipációjáról* című Eötvös-tanulmányának –, melyhez a szerző 1837 végén kezdett hozzá – érvei nemegyszer megegyeznek

⁵⁸ TOCQUEVILLE Elek, *A democratia Amerikában*. I–IV. k. Ford. FÁBÍÁN Gábor. Budán, 1841.; újabban: *A demokrácia Amerikában*. Válogatás. Vál. és az utószót írta KULCSÁR Kálmán. Bp., 1983. – Tocqueville-ről: J. Salwyn SCHAPIRO, *Alexis de Tocqueville, Pioneer of Democratic Liberalism in France*. Political Science Quarterly, March 1942. 545–563.; Jack LIVELY, *The Social and Political Thought of Alexis de Tocqueville*. Oxford, 1962.

⁵⁹ EDUARD GANS, *Paris im Jahre 1835*. In *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1836. 133–134.; SZALAY László, *Jury*. Themis, 1838. 66–68.

⁶⁰ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. I. k. 91., 119., 183., 502.; TREFORT Ágoston, *Tocqueville emlékezete*. In *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., 1881. 59–60.

⁶¹ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 581–636.

⁶² TREFORT Ágoston. i. m. 1–61.

⁶³ Uő., *Macaulay iratai*. Pesti Hírlap, 1845. V. 9. In *Kiseb dolgozatok*. Bp., 1882. 25–44.; Uő., *Emlékbeszéd Macaulay fölött*. 1862. In *Emlékbeszédek és tanulmányok*. Bp., 1881. 63–84.

Macaulay e tárgyú írásának, illetve beszédének argumentációjával.⁶⁴ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich* (1850) című röpiratában Eötvös az ő előző évben megjelent angol történelméből veszi a mottót, fiatal barátja, Csengery pedig 1853-ban lefordítja és kiadja a magisztrális munka első két kötetét.⁶⁵ Csengery utóbb „a történetírás példánya, remeké”-nek nevezi a művet, egy másik írásában pedig az „angol történetírók legnagyobbiká”-nak a szerzőt. Az *Anglia története II. Jakab trónralépte óta* a centralisták számára csakugyan – mint ő mondja – „az alkotmányos eszmék kézikönyvé”-vé vált, vezérfonalává a liberális reformoknak, főképp a parlamentarizmusnak.⁶⁶

A kor politikai gondolkodóinak felvázolt körképe azt jelzi számunkra, hogy Szalayék leginkább olyan auktorok után érdeklődtek, akik egyszersmind a gyakorlati politikában is irányadó szerepet vállaltak. A Kölcsey-formátum követése vezette őket, az az ideál, amelyet róla alkotott, remekművű emlékbeszédében fejt majd ki Eötvös. Ahhoz a teóriához vonzódtak, amelyet a közélet praxisa hitelesített. A társadalom modernizációjáért folytatott küzdelem. A felhasználni gondolati anyag pedig olyan volt, mely a történelem végpontjaként a polgári társadalom, a „tiers” uralmát jelölte ki, méghozzá akként, hogy az pusztán akarati úton, a felvilágosodás nagy alakjai által tanított elszánással megvalósítható. Condorcet, Bentham s a többiek művei diadalról, a fejlődés és a haladás feltartóztathatatlan-ságáról, az emberi alkotóerő és civilizatórikus törekvés imponáló produkcióiról adtak számot. A polgári mentalitás ama győzelmről, melyhez szerintük a világ-történelem csupán előkészítő lépcsőfokként szolgált. E művek azt sugallják, hogy az emberi értelem uralma, ha nem is egészen konfliktusmentesen, de azok ésszerű feloldásával megteremthető, a hegeli típusú „emberi szellem” realizálhatja önmagát. A dolgozók anyagi biztonságának problémái, a munkanélküliség, a nyomor kétségkívül nagy gondot jelentenek – az emberi ész azonban, mely addig minden lényeges problémát megoldott, úrrá lesz majd ezen is. Elég valamit logikusan gondolni, a tett azt úgyis követi majd – nyomukban ez az intenció vezeti a fiatalokat. A centralisták tehát – ifjúkori válságukból való kibontakozásuk után – viszonylag aggálytalanul, némileg naivan indulnak újtjukra. A franciaországi osztályharcok a harmincas években, a nemesség ellenállása intencióiknak a negyvenes évek közepén, még inkább a szabadságharc baljós fejleményei hatnak majd rájuk kijózanítólag.

A feldolgozott művek sorozata még egy problémát jelez. Valamennyi szerző az európai népek összetartozásának ideájából indul ki, a progresszió nemzeteket testvériesítő voltából, s ezt a hatást a centralisták szempontjából – a hazai nacionalista hullám közepette – nem lehet eléggé értékelni. Ugyanakkor van hátránya is: Nyugat-Európa mint modell, az ottani eredmények lenyűgöző volta némiképp el is tereli a fiatalok figyelmét a hazai realpolitika adottságairól, az

⁶⁴ Thomas Babington MACAULAY, *A zsidók hátrányai a polgári életben*. 1831. In *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. I. Szerk. LUDASSY Mária. Bp., 1991. 83–98.; Uő., *Jewish Disabilities*. 1833. IV. 17. In *Speeches*. Leipzig, 1853. 135–146. E kötetben olvashatók a Reform Bill kivívásáért tartott beszédei is.

⁶⁵ EÖTVÖS József, *Reform és hazafiság*. Bp., 1978. II. k. 467.

⁶⁶ CSENGERY Antal, *Macaulay és Thierry*. In *Összegyűjtött munkái*. Bp., 1884. III. k. 150.; Uő., *Lord Macaulay*. Uo. 302–329.

MACAULAY műveit a következő kiadásokban tanulmányoztam: *Speeches*. I–II. Leipzig, 1853.; *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*. I–II. k. Kiadja CSENGERY Antal. Pesten, 1853.; *Lord Bacon*. Angolból ford. Bp. P., Bp., 1876.; *Esszék*. Vál. és a bev. tanulmányt írta SÜKÖSD Mihály. Bp., 1961. – Macaulay-ról: John CLIVE, *Thomas Babington Macaulay*. London, 1973.

ittthoni társadalomszerkezet feltételeiről, bizonyos fokú utópizmust visz elgondolásaikba. Túlságosan mulékonynak, viszonylag könnyűszerrel megváltoztathatónak tartják a hazai rendszert, nem számolnak eléggé az azt fenntartók érdekeivel. Elragadva az eszmék szépségétől, nem mindig ügyelnek eléggé körültekintő módon a magyar valóság összetettségére.

3. Személyiség és szabadság – alattvaló helyett állampolgár

A külföldi hatások számbavétele során eddig szükségszerűen többnyire a „héjat” karcolgattuk, a „mag”-ról, az áthasonított eszmék koncepcióelemeiről keveset szóltunk. S amikor erre áttérünk, hangsúlyozni szeretnénk: a centralisták ideológiáját távolról sem tekintjük valaminő „aggregát”-nak, idegenből kopírozott gondolatgyűjteléeknek. Azt vették át, amire akkor idehaza szükség volt, s ebben az átvételben benne volt az ő szellemi küzdelmük, válogató-rendszerező töprengésük.

A centralisták feltétel nélkül hittek a tudomány hatalmában, emberi sorsot javító funkciójában. Abban, hogy általa az ember meghódíthatja a világot, boldogabbá teheti önmagát, megismerheti és érvényre is juttathatja az igazságot. A tudományt tehát egészen Bacon módjára fogták fel: a *Novum Organum* és az *Új Atlantis* szerzője – majd nyomában leginkább Condorcet – látta ennyire hasznos cselekvésnek, az ember javát szolgáló, a szenvedéseket enyhítő, módszeres és célszerű gondolkodásnak a tudományt, hitte azt, hogy az igazság közkincese az emberiségnek. S ő hitt először oly rendíthetetlenül abban, hogy a tudomány véget nem érő folyamat, rendeltetése abban áll, hogy folyvást új utakra kell térnie, addig soha nem létező dolgokat kell létrehoznia. Bacon induktív módszere vezeti a centralistákat akkor, amikor a tudomány körébe bevonják a társadalmat, annak törvényszerűségeit rendszeresen kutatják, keresik az emberi együttélés elvonatkoztatható összefüggéseit. Az emberi kollektívum irányítása is tudományos probléma tárgya – tanulják el Bacontól, illetve Condorcet-től –, a vezetés körében szintén a tapasztalatok, az okok számítanak, s nem a tekintélyek. A tudomány segítségével a hibák itt is javíthatók. A megismerés korlátlan lehetőségei arra késztetnek, hogy nekivágjunk az új dolgoknak – szűrjük le maguknak a magyar fiatalok a baconi filozófia legfőbb időszerű tanulságát. Mindezt pedig kiegészítették a maguk számára azzal a kanti felismeréssel, hogy a politika vizsgálatára, a legiszlációs reformokra, az emberiség jogainak helyreállítására főként a tudósok jogosultak, abban őket – s itt Macaulay útmutatása is közrejátszott – semmiféle hatalom nem korlátozhatja.

Az emberi szellem mint az ember isteni származásának lenyomata volt tehát a centralisták számára a legfőbb érték. Szerintük a tudomány e szellemiség gyűjtőpontjához, az eszmékhez vezeti el a gondolkodó főket. Számukra az eszme nem csupán elvont fogalmat jelentett, hanem funkciójában hasonló szerepet töltött be, mint a tudomány: az emberi tömegek jobbító életakarátának, előrelépésének szellemi kalauza volt. Az eszme a centralistáknak a tudomány közös sorsot és cselekvést meghatározó, szellemi vezérfonalát jelentette a társadalom életének egy adott szakaszában. Hegel és Guizot tanítványaiként vallották, hogy mindannak, ami létesülni, érvényre jutni akar, az eszmék ítélőszéke előtt kell magát igazolnia. Ami az életben igaz és nagy, általuk az, az eszme nyújtja a célok tételezését, s az ember tevékenységével megvalósítja e célokat. Szerintük az eszme

testesíti meg az ember igazság, jog és tökéletesedés utáni vágyát, szabja meg minden emberi társulás erkölcsét. Nagy ember az, aki azokat feltűnésükkor érzékeli és képességeit teljességgel érvényesülésüknek rendeli alá. S Guizot nyomán ők is úgy vélték, hogy míg az ókori civilizációt egyetlen eszme uralma jellemezte, addig az újkori Európában az erők, eszmék legnagyobb változatossága uralkodik. Mindezt azután Lermnier „mozgósította” számukra: tőle vették át azt az igényt, hogy az eszméknek offenzívát kell indítaniok a társadalom átalakításáért, s hogy nemcsak a költőnek joga és missziója az, hogy a jövő felé irányítsa a tömegek gondolatait, hanem a tudósénak és a politikusénak is.

Mindeme elhivatottságukban a centralistákat mélységes emberszeretet vezérelte. Minden embernek szeretete – a társadalmat megosztó különbözőzéseket, a kiváltságokat, magát a rendiséget a múlt leküzdendő örökségének tekintették. A benthami „lehető legnagyobb szám legtöbb boldogsága”-elv számukra erkölcsi parancs volt. Hegel ugyanarra készítette őket, mint a kereszténység: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ettől eltekintve is a Bacontól Lermnier-ig terjedő gondolkodói vonulat abban szabta meg számukra tevékenységük mozgatórugóját, hogy minél inkább igyekezzenek csökkenteni a mások szenvedését és gyarapítani azok örömeit. Ifjúkori válságuknak egyik fő összetevője éppen az lesz, hogy önzést kell tapasztalniok a társadalomban, hogy miként Lermnier, úgy ők is ráeszmélni kényszerülnek: koruk társadalma az egoista individualizmus zsákmánya. Ez azután még inkább ösztönzést ad számukra arra, hogy igazságot keresenek minél több ember számára.

Demokratikus alapállásuk, a testvériség indíttatása fejeződik ki a tevékenységüket átható egyetemesség-eszmében, abban, hogy oly magától értetődőnek a magukénak tekintenek minden külhonban sikeres vívmányt. Keresztény humanizmusnak, liberalizmusnak s – látni fogjuk – az utópista szocializmus egyes elemeinek is számukra legfőbb hozadéka ama felismerés, hogy a népek egyenlőek, Európa nemzetei egy nagy családot alkotnak. A szellem öntudata összefűzi a nemzeteket. Az egyes államok kölcsönösen feltételezik egymást – vallják Hegellel, a munka és a gondolkodás, a lelemény és a szorgalom átvitel a határokon – teszik ehhez hozzá Guizot-val. A nemzetek szolidaritása alapja a haladásnak, mert e nemzetek egy cél felé haladnak. Egy izolált nép félreszorul a tökéletesedés útján, a gondolat minden nemzethez szól – fogalmazza meg számukra kő táblaszerűen Lermnier az egyetemesség követendő princípiumát.

A centralisták éppannyira európaiaknak tekintik magukat, mint magyaroknak. Az „európaiság” előttük gyűjtőfogalma az újkori civilizáció és kultúra legfontosabb eredményeinek: az urbanizációnak, a munkamegosztásnak, a szakszerűségnek, az ipari forradalom vívmányainak, a polgárosult életvitelnek, egyáltalán: a munkateljesítmény diadalának. A zsidó-keresztény kultúra évezredes produkcióján való osztozásnak. Az európaiság olyan magatartást jelent, mely ellentétes mindennemű nemzeti autarkiával, partikularizmussal, regionalizmussal, elzárkózással.

Földrészünk neve tehát a centralistáknak az önálló, dönteni képes, autonóm életvezetési egyének közösségét jelenti. Szellemi érzékenységet, kritikai attitűdöt, amely nyitott minden hasznosítható szempont, érv, megállapítás befogadására, bárholnan érkezzék is az. A gondolkodás toleranciáját más gondolkodásmódokkal szemben, annak belátását, hogy a fejlődés épp az emberi sokrétűség egymásra hatására épül. Schöpfung Aladár joggal állapította meg azt, hogy Eötvös József volt

az első igazán európai magyar, hogy előtte nem maradt idegen Európa egyetlen eszméje és egyetlen törekvése sem.⁶⁷

Az eszmék időben valósulnak meg, egy fokozatos folyamat részeként, az emberiség szüntelen megújulásával: századoknak kell elmúlnia ahhoz, hogy az igazság és a boldogság útján előrelépjen – hangzott számukra Condorcet útmutatása. A teremtő emberi szellem mindinkább megsokszorozza erejét, az út az egyenlő és szabad emberek társadalmához vezet. Egy népet nem lehet meglevő alkotmányos formákhoz láncolni, az emberi intézmények újra és újra tökéletesíthetők – ezt is az „Esquisse”-ből szűrték le maguknak a centralisták. Kant és Hegel pedig a gondolkodó lény elé morális kötelességként szabták azt, hogy hozza helyre a világot, munkájával közelítsen a legjobb alkotmányhoz.

Minderre pedig Anglia története nyújtotta a legjobb példát: Guizot, Thierry, leginkább pedig Macaulay angol történelme, kiváltképp annak híres fejezete, az *Anglia 1685-ben* a fejlődésszeme pregnáns és plasztikus igazolása volt. Összehasonlításaiból cáfolhatatlanul kitűnt, hogy ahol a jelzett időpontban fakunyhók voltak, ott a könyv írásakor már műiparos városok és világhírű tengeri kikötők működtek. A szintén kortárs Lermínier pedig a megújulás felgyorsuló dinamikájára emlékeztetett, arra, hogy a XIX. század az emberiség jogainak végső kivívására hivatott.

Mindezt a fejlődést a szabaddá lett ember érte el – éppen ezért a centralisták politikai filozófiája az ember személyiség-voltán és e személyiség szabadságra rendeltetésén alapult. Azon a kanti meggyőződésen, hogy az ember csak a saját esze által megszabott gyakorlati törvényeknek van alávetve, az emberiség minden egyes ember személyében szent. Ehhez Hegel hozzátette, hogy a személyiség alapvető jellemzője épp a szabadságért folytatott küzdelem, s hogy egyik ember szabadsága eleve feltételezi a másik ember szabadságát.

Hogy mi voltaképp a szabadság, arra Montesquieu-től Constant-ig sokan feleltek. Az alapintenciókat a fiatalok *A törvények szelleme* lapjairól meríthették. Krédójukká vált az, hogy „A szabadság... abban állhat, hogy az ember megtehesse azt, amit akarnia kell, és ne lehessen arra kényszeríteni, hogy olyat tegyen, amit nem szabad akarnia.”⁶⁸ S Montesquieu-től sajátították el azt is, hogy egy ésszerű államban az állampolgár mindent megmondhat és megírhat, aminek megmondását és megírását a törvények kifejezetten nem tiltják. Még fontosabb volt számukra a cselekvés szabadsága –, Condorcet és Hegel kívánalma, hogy az ember szabadon kibontakoztathassa képességeit, és Kanté, hogy az embert senki se használhassa pusztán eszközként más célok elérésére. A gazdasági liberalizmus alaptörvényét Benthamtól tanulhatták el leginkább: olyan viszonyokat kell létesíteni, hogy aki ma szegény, az munkája eredményeképpen holnapra úr lehessen.

A személyiségek önállósága és a szabadság kölcsönössége teremti meg Hegel szerint a jog fogalmát. Fő kritériuma: tiszteld mindenki másban a személyiséget, a másik ember önmegvalósító törekvését. Ezeken az ideákon bontakozik ki majd a centralisták jogalkotó-kodifikáló tevékenysége, továbbá azon az ugyancsak hegeli elven, hogy csak a személyiség ad jogot tulajdonra, arra viszont a személyiség eleve predesztinál.

A polgári szabadságjogokat elsősorban Constant írásaiból vonatkoztatták el. A vélemény-, a szólás-, a sajtó-, a vallás-, a gyülekezési- és a társulási szabadságot,

⁶⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Életrajz*. In *Magyar írók*. Bp., 1917. 156–163.

⁶⁸ MONTESQUIEU, *A törvények szelleméről*. Bp., 1962. I. k. 311.

a munka és a hivatalképesség jogát a francia publicista egyenértékűen társította a politikai szabadság intézményeivel: a képviselettel, a kormányzásban való részvétel esélyével, s általában a közélet minden szintjén megfelelő participációval. Kátészerűen égette a centralisták emlékezetébe azt, hogy az egyéni uralom helyébe a közvélemény uralma kell hogy lépjen, hogy a politikai akaratképzés joga az állam minden polgárát megilleti –, amennyiben vagyoni minimummal rendelkezik. (A centralisták ezt műveltségi feltételekkel váltják majd fel.) Constant alattvalókból állampolgárokká változtatni, a szabadság gyakorlásával szabad-ságra nevelni szándékozott minden állampolgárt.

Ugyancsak Constant-tól, majd Tocqueville-től kapták ifjú olvasói azt az igen fontos gondolatot, hogy az egyenlőség, a demokrácia szükséges folyamat, de nem mehet a szabadság rovására. Az egalitarianizmust el kell kerülni, mert az óhatatlanul az élet egyformaságára és a diktatúra kialakulására vezet.

A hazai viszonyok közepette különös jelentősége volt a vallás- és a sajtószabadságról hirdetett princípiumoknak. Mindkét gondolatkört illetően szintén Constant volt a centralisták mestere. Azt már ugyan Baconnál is olvashatták, hogy a vallást nem szabad erőszakkal szolgálni, Montesquieu-nél pedig, hogy a vallás törvényei ne távolítsák el az embereket egymástól, de e téren Constant állásfoglalása volt számukra a kategorikus imperativus: az az axiómája, hogy vallási téren az egyetlen ésszerű eszme az egyes kultuszok korlátlan szabadsága, az állam nem szabhat meg senki számára kötelező vallást. A kormányzatnak itt csupán egyetlen feladata lehet: biztosítania azt, hogy vallását mindenki szabadon gyakorolhassa. Hitnek és hatalomnak ne legyen semminő kapcsolata.

A sajtó fontosságáról Constant ugyancsak kikezddhetetlen igazságokat fogalmazott meg. A Pesti Hírlap majdani szerkesztői a maguk bőrén tapasztalták meg azoknak a szentenciáknak az érvényét, hogy: „Ha egy országban nem lehet beszélni a kormány engedélye nélkül, akkor ott minden szó hivatalos lesz”; „Ha nem beszélünk valamiről, attól a dolgok nem léteznek kevésbé”; „A citoyeneknek egyetlen garanciája az önkény ellen a nyilvánosság”.⁶⁹ S Eötvös és Szalay vezércikkek sokaságát alkották meg annak a constant-i útmutatásnak nyomán, hogy a sajtó sajátos népképviselő, feladata, hogy napfényre hozza a törvények hibáit. Éppúgy hatáskörébe tartozik a parlament tevékenységének megítélése, mint a kérdések megvitatásával annak előkészítése.

A liberális szabadságfogalom első következménye volt a tulajdonról kialakított állásfoglalás. Ebben Hegel volt az elsődleges útmutatójuk: az ő nyomán tagadták a tulajdonviszonyoknak a jakobinusok által követelt egyenlőségét. Hangsúlyozva azt, hogy az igazság csak azt kívánja, hogy mindenkinek tulajdona legyen, ám a munka és a szorgalom szerinti arányban. Montesquieu arra figyelmeztette őket, hogy ha valamely önkényes hatalom elveszi a munka eredményét, akkor az emberek a munkát meg fogják gyűlölni. Condorcet és Bentham pedig arra, hogy fel kell szabadítani a gazdaság egészét, azzal a céllal, hogy minél több ember juthasson el a jólét szintjére. A végrendelkezés korlátlanosságáért küzdő centralisták Condorcet és Gans nézeteiből indultak ki, a tulajdonjog biztosítását pedig mint a forradalmat megelőző intézkedést Bentham és Tocqueville figyelmeztetése nyomán kívánták. Megfogadták Bentham bölcsességét: nem szabad előidézni olyan állapotokat, hogy egyeseknek ne legyen semmi vesztenivalójuk. Tocqueville ezt a

⁶⁹ Benjamin CONSTANT, *De la liberté des brochures, des pamphlets et des journaux*. In B. CONSTANT, *Ceuvres*. Par Alfred ROULIN. Paris, 1957. 1251–1277.

gondolatot a másik oldaláról fogalmazta meg: akinek nyitva áll az útja az anyagi gyarapodásra, az nem akar forradalmat.

Mindez választ adott a centralistáknak a forradalom vagy reform alternatívájára is. Már Baconnál arról olvashattak, hogy a forradalom és a konzervativizmus szélsőségeit mérsékelt reformokkal meg kell előzni. E nézetnek azután Eötvösök korában Macaulay volt a legállhatatosabb és legszuggesztívebb szószólója, legfőképpen azáltal, hogy olvasói elé tárta 1688 reformjait és az azóta bekövetkezett békés angliai fejlődés eredményeit. Beszédeiben – például az 1831-es reformok idején – és írásaiban nem szűnt meg hangoztatni azt az igazságot, hogy a forradalom csupán reakció a zsarnokságra, s ha a reformokkal késlekednek, akkor a tarthatatlan állapotokat erőszak oldja meg.

Szabadság csak akkor létezik, ha a hatalom elfajulása ellen az egyén biztosítékokkal rendelkezik, szükségszerű tehát a hatalom önkorlátozása – szögezte le Constant. S a centralisták számára irányadó volt az a princípiuma is, hogy a közakarat szempontja nem magasabb rendű, mint az egyéni akarat, hogy a nemzeti sem vetheti alá magának az egyént. A nemzet nem abszolútum az egyén törvényes szándékainak ellenében. S nem az a nép sem: Eötvös majd az *Uralkodó Eszmékben* érvényesíti leginkább azt a constant-i tételt, hogy nem létezik olyan népakarat, mely igazságossá tehetné azt, ami igazságtalan. Ezzel együtt a hatalompolitikában a hazai gondolkodók előtt Montesquieu igazsága volt a legalapvetőbb: olyan kormányzat szükséges, amelynek irányítása alatt egyik állampolgárnak sem kell egy másik állampolgártól félnie. E célból pedig a hatalomnak kell határt szabnia a hatalomnak.

A centralisták voltak nálunk az első politikai csoport, amely nem csupán nemzetben, hanem a polgári társadalom kapcsolatrendszerében is gondolkodott. Azaz amelyik a munkamegosztásban betöltött szerep szerint tagolta a közösséget. Az ő Hegelt követő felfogásuk szerint a társadalomban mindenki kölcsönösen függ mindenkitől, az egyének csak másokra való vonatkozások által valósíthatják meg önmagukat, az egyes ember jóléte és joga összeshővődik mindenki jólétével és jogával. Az embereknek tehát tevékenységük által a polgári társadalom egy-egy mozzanatává kell válniok, ily tevékenység nélkül senki sem lehet tagja e társadalomnak. A kölcsönösségen alapuló, egymást feltételező és kiegészítő viszonyrendszer kifejezője és biztosítója a jogegyenlőségen alapuló törvénykönyv – a centralisták kodifikációs harcának ez a hegeli tanítás is megadja majd a kiindulópontját.

Egyén és társadalom intézményes védelmére, a szabadság és a tulajdon garantálására e hegeli teória szerint főképp az állam hivatott. Működése a legmagasabb záloga a jogszerűség érvényesülésének, alapja a polgárok öntudatának. E felismeréstől vezettetve lépnek majd fel a centralisták az egész államszervezet korszerű reformjáért, azért, hogy az ne a polgárok feje fölött, hanem általuk és értük intézze a közügyeket. Hegel, Constant és Guizot nyomán a kormányzás centralizációjának, az erős államhatalomnak lesznek a hívei, egyszersmind azonban annak is, hogy ez az erős hatalom ne váljon mindenhatóvá, ne párosuljon a helyi igazgatás centralizációjával. Az állam paternalista felsőbbsséggé válásának veszélyeire Tocqueville is figyelmeztette őket, s arra is, hogy a többség zsarnoksága ellen a kisebbséget mindenképpen védeni kell. E szempontot azonban a centralisták sem terjesztették ki a szabadságharc bukása előtt az ország nemzeti ségeire. Igaz viszont, hogy a liberális doktrína a XIX. században más országokban sem foglalkozott súlyának megfelelően a nemzetiségi kérdéssel. A magyarsággal

való szembefordulásuknak, a világosi tragédiának, majd az önkényuralomnak traumatikus élményei nyomán ébred majd csak rá a centralisták egy része a kérdés igazi horderejére.

Milyen legyen hát az egészségesen működő hatalom? Eötvösékhez az alkotmányos monarchia rendszere állott legközelebb. Montesquieu, Hegel, Constant és Guizot útmutatásai szerint egy angol típusú monarchia megvalósulását szerették volna elérni; olyan felsőbbbséget, ahol az uralkodó is a törvény uralma alatt áll, ahol az alkotmányt nem a monarchia kegyes elhatározása adja, ahol az uralkodó semmi lényegeset sem kezdeményezhet minisztereinek hozzájárulása és a parlament jóváhagyása nélkül. Ebben a hatalmi rendszerben a centralisták az uralkodótól a társadalmi egyensúly megteremtését várják, az érdekek egyeztetését, a jogszerűség és az alkotmányos hatalomgyakorlás stabilitását, egyszersmind a vétő lehetőséget a törvényhozás esetleges túlkapásaival szemben. Uralkodói eszményük leginkább a Macaulay-ének felel meg: törvényeket a legfőbb közjogi méltóság is csak a parlament beleegyezésével hozhat; a végrehajtó hatalmat csak a törvények szerint gyakorolhatja; a parlament intézkedéseit bizonyos határon túl nem másíthatja meg, s e parlamentet beleegyezése nélkül nem napolhatja és nem oszlathatja el.

A centralista állam- és társadalomkoncepció legfontosabb szerve tehát a törvényhozás. Ez semmiképp sem azonos a rendi diétával: összetételét abból a montesquieu-i ideából kiindulva kívánják meghatározni, hogy a népnek megvan a képessége arra, hogy kiválassza azokat, akikre hatalmának egy részét át kívánja ruházni. Ne a származás, hanem a képesség és a jellem minősítsen a parlamenti tagok kiválasztásánál, az egyes társadalmi érdekek sorra nyerjenek képviselőt – így szól Hegel általuk követett kívánalma. A tanácskozások elfogulatlanságát és szakszerűségét pedig Constant a választók utasításaitól is védeni óhajtotta – Eötvöséknek sok cikkük szól majd erről. Az ülések nyilvánosságának fontosságát leginkább Bentham hangsúlyozta, a miniszterek részvételi köteleességét a parlamenti tanácskozásokon Constant, azt pedig, hogy a király és a kormány hivatalnokainak ne legyen szavazati joguk az üléseken, ugyancsak Bentham. Az utóbbi a döntéseket egyedül a szavazatok többségétől tette függővé, sarkelvvé nyilvánítva azt, hogy a miniszterek állása a Ház többségének bizalmától függ. S a *Tactiques des assemblées politiques délibérantes* szerzőjét követték a centralisták abban is, hogy a parlament tevékenysége szerintük is teljességgel a sajtó tribunálja elé tartozik, s hogy e tevékenységben minél nagyobb befolyást kell juttatni a városoknak. A legfontosabbat: azt, hogy egy parlament miként szegülhet sikeresen szembe az udvar és a nemesség elnyomásával, Guizot és Macaulay angol forradalomtörténeteiből, valamint Thierry tanulmányaiból tanulták meg a hazai követők.

A törvényhozás annyiban is az államhatalom legfőbb szerve, hogy az választja meg a kormányt saját tagjainak sorából, azt beszámoltathatja, bírálhatja, szükség esetén le is válthatja, vétkes tagjait bíróság elé állíthatja – e princípiumokat Montesquieu, Hegel, Constant, Guizot egyaránt hangsúlyozták. A kormány felelősségét az alkotmányos ellenzék működése juttatja folyamatosan érvényre: Guizot szerint az opposíció léte a minisztérium számára kényszert jelent arra, hogy a törvényes útról ne térjen le.

A kormányzat csak az országot irányíthatja, a lakosok helyi ügyeit nem, saját dolgait a község maga intézi – így szól Constant, majd Tocqueville egyik legfőbb értelme magyar olvasóinak. A község önkormányzata egy másik hatalom ellensúlyát jelentheti az országos vezetés túlhatalma ellen, ugyanakkor kiváló politikai

iskola a lakosság állampolgári nevelésére. Constant nyomán a centralisták is a községben látják azt a keretet, melyben az emberek érdekeltté válnak saját dolgaikban, alkalmasnak ítélik arra, hogy egybeolvassza a „fent” és a „lent” társadalmát. A polgárokat kisközösségekhez kívánják kapcsolni, hogy autonóm módon legyenek képesek részt venni a közéletben, hogy a valóságban is kifejlődjön bennük a hazafiság érzelme. „Le patriotisme qui naît des localités est, aujourd’hui surtout, le seul véritable” – hangzott számukra Constant intése.⁷⁰ A megye korlátozását, politikai létének megszüntetését pedig *A demokrácia Amerikában* szerzője hangsúlyozta, hozzátéve, hogy meg kell akadályozni tisztségviselőinek beleszólását a község ügyeibe. Tocqueville elgondolása szerint a község és a megye összes közigazgatási tisztviselőjét a lakosok választják, a hierarchia megakadályozására a legjobb eszköz ez a választási mód. S tőle (valamint Constant-tól) származik az a felismerés is, hogy a község organizmusa által lehet elkerülni leginkább a szélsőségeket: szervezetében a szavazatok egyenlő értékűek, tevékenységével benne minden helybeli lakos közreműködhet. Másrészt kiváló ellenszer a forradalommal szemben, a politikai szenvedélyek megtörnek az egyes községek helyi autonómiáin, amelyek megfontoltan védik saját érdekeiket a kívülről jövő, erőszakos változtatásokkal szemben.

Az önkormányzati eszme alapja a XIX. század nagy történelmi élménye, az, hogy ráébrednek az egyéni akaratok társításából fakadó koncentráció erejére. Arra az energiára, amelyet a felsőbb hatalom nélkül szerveződő összefogása eredményez. Nincs olyan dolog, amit az emberi akarat ne érhetne el az egyének kollektív erejének szabad működése eredményeképpen – írta Tocqueville. Ő mutatott rá hangsúlyosan arra is, hogy ez az összefogás nemcsak a helyi lakosok együttműködése nyomán jöhet létre, hanem az ország azonos réteghelyzetű, érdekű, indíttatású polgárainak spontán szerveződése révén is, hogy mindazon polgárok, akik az általános akarral szemben valamilyen szempontból kisebbségbe kerülnek, „másságuk” védelmében szintűgy összefoghatnak. Tanácsai nyomán a centralisták nagy szerepet szántak az ily szerveződéseknek. Széchenyi óta ebben nem volt semmi új, ám ők az egyesületeknek az érdekegyesítő indíttatáson túl más szerepet is szántak. Hatékony ellenszernek látták a községek esetleges túlterjeszkedésével szemben (amellett, hogy az egyesület újabb gátat képez az állami onnipotencia ellenében), másrészt orvosszernek a szociális kérdés, a gyáripari munkásság kizsákmányoltatásának megoldásában. Az „Assoziation” fontosságára mint önvédelmi lehetőségre már Gans figyelmeztette őket, Lermnier pedig kiterjesztette ezt a munkára, a termelő folyamatokra is, hangsúlyozva, hogy a háború és a konkurrencia helyét a dolgozók egyesülésének kell betöltenie. A kapitalizmus kijavítását célzó szándékaik genezisére más alkalommal részletesen kitérünk, itt viszont az egyesülési eszme tocqueville-i sugalmait állítanánk előtérbe –, azt, hogy az egyesület kiválóan alkalmas az egyes érdekek artikulálására, továbbá, hogy bárminő kisebbségben levő polgárok összefogása gyöngíti a többség hatalmát, megakadályozhatja a pártdespotizmust és a legkülönbözőbb felsőbbiségek önkényét. Az egyesület olyan szférája legyen a polgárok életének, melyhez az államhatalomnak nem lehet köze, bennük a résztvevők kifejezésre juttathatják ellenvéleményüket akár a törvényhozás határozataival szemben is. Az egyesületeknek nincs joguk törvényt hozni, de előre kidolgozhatják azokat a

⁷⁰ Uő., *Du pouvoir municipal et d’un nouveau genre de fédéralisme*. In: B. CONSTANT, *Œuvres politiques*. Par Charles LOUANDRE. Paris, 1874. 316.

törvényeket, amelyeket meg kellene alkotni. Az egyesületek tehát a tocqueville-i interpretáció szerint éppolyan kisközösségek, mint a községek, szintúgy nagy iskolái a lakosság politikai akaratképzésének. Védelmet jelentenek a demokráciában óhatatlanul uniformizálódó többség uralmával szemben, a társadalom tagolása révén kifejezik a szabadság elvének prioritását a túlzott nivellálási törekvések ellenében.

Eddigi fejtegetéseinkből remélhetőleg kitűnt, hogy a centralisták európai mesterei olyan gondolkodók voltak, akiknek mentalitásában a rendiség, a kiváltságok, a születési hierarchia szempontjai már egyáltalán nem játszottak szerepet. Olyan gondolkodók, akik a nemesség történelmi szerepét befejezettnek látták, s igazi történelemformáló erőnek, a nemzet lényegének a harmadik rendet tekintették. Constant, Thierry, Guizot, Macaulay és a többiek a hatalom egyetlen forrásának a polgárságot és az abba felemelkedni képes népet minősítették, a történelmet pedig egyetlen hatalmas ívnek, melyben a polgári érdek emancipálja magát a feudális nyomás alól.

Nemesség és polgárság, feudális birtok és városok kettőssége vonatkozásában Eötvösök jórészt Augustin Thierry álláspontját fogadták el. A „történetírás vak Homérja”-nak értelmezésében a nemzet a múltban is azonossá vált a jobbággyokkal, a városlakókkal, a szegényekkel, a jogtalanokkal, s hovatovább ők lettek nála minden érték, érdem, erény hordozói. A történelmet ő állandó, sokszáz éves harcként jelölte meg a tevékeny, illetve a tétlenül élvező osztály között, melynek során az előbbi véglegesen diadalt arat, és végét szakasztja az Eötvös által is Thierry látomásainak mintájára megjelenített nyomorúságnak. A nemzetet a francia történelem a jövőben megteremtendőnek minősítette, két szemben álló osztály egyesítése nyomán megvalósulónak, úgy, ahogyan azt 1789 megkísérelte. Ez az egység szerinte a történelem végső célja. Constant-nal és Guizot-val egyezően a polgárság számára azt szabta feladatul, hogy váljon nagy nemzeti „olvasztótégellyé”: rövid időn belül ötvözze magába a népesség összes többi rétegét. A nemességtől pedig nem szabad eszerint mást várni, mint hogy vegye békésen tudomásul történelmi szerepének végét.

A történelemnek ez a némiképp utópisztikus szemlélete és a hasonlóan kissé naiv jövőkép határozta meg a centralisták mintaképeinek viszonyulását az újkori história fordulópontjához, a francia forradalomhoz is. Ez volt az a nagy váltópont, amely a restauráció történetírása szerint végleg megtörte az abszolutista hatalmat, megnyitva az egész emberi nem új korszakát, s ennek a korszaknak 1830-ban kezdődött meg a második fázisa. A francia forradalom Guizot-ék szerint elkerülhetetlen volt. Az Ancien Régime korlátolt önkénye váltotta ki –, az 1789-től 1791-ig tartó történelmi folyamat, az alkotmányozó nemzetgyűlés tevékenysége viszont nagyon is követendő eszmény. A centralisták azután abban is követték Constant és Guizot értelmezését, hogy nem egy francia forradalom volt, hanem kettő: 1792 szeptembere volt a forradalom nagy választóvonal, a jakobinus diktatúra végképp diszkreditálta 1789 eszméit. Az Ancien Régime tehát éppúgy elvetendő, mint a jakobinusok terrorja, vissza kell térni 1789 eszméihez – hirdette a restaurációs történetírás éppúgy, mint nyomukban Gans vagy Lerminier. 1789-et kell megvalósítani Magyarországon is, 1793 nélkül, s korrigálva 1830 átalakulásának hiányosságait is – vonták le utánuk a centralisták fél évszázad programot adó tanulságát. Azokért a reformokért kell munkálkodni, amelyek a legtöbb eredményt ígérnek a lakosság legkevesebb szenvedése által, a nyugalom legkisebb megháborítása árán.

ZUR JUGENDLICHEN ZHEORETISCHEN ORIENTATION
VON JÓZSEF EÖTVÖS UND LÁSZLÓ SZALAY

Das liberale theoretische Programm der beiden richtungsgebenden Politiker der Reformepoche, József Eötvös und László Szalay, formte sich in den 1830er Jahren. Dieser Vorgang war von den westeuropäischen Leistungen dieser Strömung nicht zu trennen. Der vorliegende Aufsatz beweist durch die Analyse der Artikel und Aufzeichnungen der zwei Schaffenden, dass ihr politisches Denken sich zum grössten Teil nach der Wirksamkeit von Lamartine, Constant, Bentham, Eugène Lerminier, Guizot, Villemain, Kant, Hegel, Eduard Gans, Condorcet, Augustin Thierry, Bacon, Tocqueville und Macaulay entfaltete. Sie wählten sich als Quellen Denker, die den Höhepunkt der Geschichte in der Verwirklichung der bürgerlichen Gesellschaft der „dritten Ordnung“ sahen. Die zwei Politiker, Gründer und führende Persönlichkeiten der zentralistischen politischen Zusammenrottung glaubten diese Denker folgend so bedingungslos an der Macht der Wissenschaft und an dem Prinzip, dass die Gesellschaft wissenschaftlich lenkbar sei. Den sich von Bacon bis Lerminier ausbreitenden philosophischen Zug zum Vorbild nehmend betrachteten sie die gesellschaftlichen Vorrechte, die die Gesellschaft teilten, das Ständewesen selbst als eine Erbschaft der Vergangenheit, die abgeschafft werden muss. Der Aufsatz untersucht in Einzelheiten wie die zwei Politiker das Prinzip der Solidarität der Nationen, die Idee des Europäertums und der Entwicklung, die menschlichen Freiheitsrechte und das bürgerliche Eigentumsrecht, die Theorie des Rechtsstaates, den Parlamentarismus, die Volksvertretung, Die Verantwortlichkeit der Regierung, die Teilnahme der Staatsbürger in der Selbstverwaltung usw. von den obengenannten französischen und englischen Theoretikern assimilierten – also alles, was auch heutzutage unverändert den Grund des wirkenden Mechanismus der bürgerlichen Gesellschaft bildet.

(1) Az elmúlt negyven esztendőben tételszerű szólam, szólamszerű tétel volt részint az, van a magyar irodalomnak ún. fővonala, részint pedig az, hogy ez a fővonal a romantika után Petőfi–Ady–József Attila egymást egyeneságon folytató költészetében testesült meg. Az állítás első felére azt kell felelnünk, vannak minden jelentős múlttal és természettel rendelkező irodalomnak olyan korszakai, amelyekben a változás csakugyan egy határozott irányzat egysége jegyében megy végbe, s vannak olyanok, amelyekben több egymással vagy párhuzamosban, vagy egymástól eltérően vagy éppen egymással szemben állóban valósul meg. Többnyire, persze, még a harmadik esetben is lát a történész olyan hasonlóságokat, rokonságokat, melyeket az illető korszak alkotói nem érzékeltek, sőt, tagadtak is.

A második esetre Babits hívta föl az *Írók a két háború között* című tanulmányában a figyelmet. Azt mondta, Ady törte át, törte meg nemcsak a népies–nemzeti epigonok, de a tőlük elszakadt, s korábbi nyugati irányok felé tájékozódók elfogadottságát, uralmát is. Ugyanakkor mind magát, mind legjava társait és utódait élesen elhatárolta Adytól, s úgy vélte – egyébként nemcsak ő, hanem Illyés is –, hogy amivel Ady áttört, az véle be is fejeződött. Mint Illyés mondta, tévedett Ady, amikor azt jósolta, ifjú szívekben él majd, ha ezt az író utódokra poétikaian s költészetfelfogás tekintetében is értette.

A harmadik esetre pedig itt van, még mindig itt van előttünk a példa, a népies–urbánus ellentétben. Ugyan ki nem érzi nem egy fejezet, de akár egyetlen lapnyi Márai- és Németh László-, Kosztolányi- és Móricz-szöveg elolvasása után is az irányzati különbséget. Ami, persze, nem zárja ki, hangsúlyozzuk újra, hogy a történész ne érzékelje különbségeikben is egykorúságukat is.

(2) Ami azonban ezúttal fontos a számunkra, az a mondott három költőnek, Petőfinek, Adynak, József Attilának állítólagos összetartozása, egymásból s egymásra épülése. Sokféleképpen lehet ezt a kérdést, ezt az állítást bizonyítóan vagy cáfolóan megközelíteni. Közülük három látszik ez esetben tanácsosnak: eszmevilági és életérzési, nyelvhasználati és közlésmódi, végül poétikai és stílusbeli szempontokkal, tényekkel, érvekkel dolgozni.

Petőfi roppant gyors eszmei alakulása nyilván nemcsak zsenialitásából következett, hanem korának, évtizedének Európa-szerte s hazájában is egymásra torló, egymásból fejlődő, egymást kiszorító eszme-, eszmény- és célvilágából is. A Szent-szövetség, a Bourbon-restauráció és Lajos Fülöp meg a német Bund állóvize látszatának felszíne alatt radikális eszmék értek, kivált a kontinensen, s a negyvenes évtized második harmadában feszítették a talajt, majd a harmadikban lávaszerűen törtek elő. Párizs volt a kitörés indítója, de a fiatal Németország s az észak-olasz mozgalmak nem kevesebb hévvel és nem kevesebb eszmével mozdultak. Míg Petőfi hazai kortársainak többsége nemzeti szabadságot és állami önállóságot, jogi, birtoklási, politikai s érvényesülési egyenlőséget óhajtott, Petőfi mindezek mellett, mindezekkel egyenrangúan, sőt, mindeneke előtt szociális igaz-

ságot is a jakobinus republikánusokkal rokon, velük hasonlatos módon. Hogy törekvése egy korakommunistikus, buonarottista hatással és szemlélettel volt-e ösztönözve és áthatva, mint Lukácsy Sándor gondolja, ezúttal, mellékes.

Adyt szintén egy forróföldű, válságát előbb háborúban, majd forradalmakban megtestesítő korszak érleli a jelentéktelen kezdettől gyorsan erős érzelmi és indulati, akarati és eszmei telítettségű magatartásúvá. Ez az eszmeiség, bár szintén mutat jakobinus és kommunisztikus vonásokat is, alapjában mégis inkább erős szociális töltésű, polgári antifeudális, antiklerikális, radikálliberális jellegű. Ezt is áthatja azonban a tüzes nemzeti-függetlenségi elem, mégpedig a magát első helyen magyarnak valló, a kálvinista hagyományhoz s a kisnemesien-parasztian népies hajdú-kuruc (és kevésbé a Rákóczi) mítoszhoz kötve, amely, ellenfeleivel szemben, helyenként már-már fajiságba is átszap, de ugyanakkor internacionális vonásokat is mutat, kivált a Dunáját illetően.

József Attilát, akit nemzeti s társadalmi tekintetben szintén válságos évek indítanak útjára, a háborúvégi s a trianoni esztendőök második, mondhatnánk, már egészen érett, saját szakaszában marxistán szocialisztikus, kommunisztikus eszmevilág hat át, erős filozofikus érdeklődéssel s még erősebb s egyre hevesebb, jórészt freudiánus pszichologikus tájékozódással vegyítve. Hogy aztán utolsó szakaszában ne a szocialisztikus, főleg ne a kommunisztikus, hanem a pszichologikus elem emelkedjék uralkodóvá nála. Sőt, az előbbieket itteni és ekkori kelet-európai fajtáját el is veti, s egzisztencialisztikus vonások jelennek meg nála. Egészen másfajta internacionális szellem hatja át, mint Adyt; annak kisnemesi, kálvinista, antihabsburgiánus kuruckodása teljesen idegen, ismeretlen, értelmetlen számára. Az ő néptestvérisége a népek egységéért szól s az egység gátlói ellen perel.

(3) Ha a szorosabban vett filozófiai, ontológiai, metafizikai kérdésekkel szembe-
besítjük a három költőt, Petőfi számára a metafizika teljesen idegen. *Isten* számára többnyire szófordulati beszédelem, vallási tartalom nélkül. Ezt a kérdést, sajnálatosan, senki sem vizsgálta meg nála igazán. De a tüzetes vizsgálódás is aligha jutna többre, mint talán valami természetvallási teizmusra. (Szlovák származású s jórészt szlovák nyelvű anyjára emlékezve vallási motívum – imádság, ének, ünnep, liturgia – alig, szinte semmi sem kerül nála elő. S lutheránusból kálvinistába, „magyar vallásba” váltásának sincs különösebb gondolati, hitbéli megokolása.)

Ady egy mélyre ivódott kálvinista, biblikus-gyülekezetes-vidéki hagyományból indult, amely nála nem csupán ún. „magyar vallás”, nem is csak antihabsburgiánus vagy antiklerikális magatartás. Van metafizikai eleme is, s még több érzelmi tartalma, bensőséges megnyugvásvágya, kiengesztelni való bűntudata, odaforduló segítségóhaja, főleg pedig emelő, megmagasztosuló ünnepi légátusi, parochiális pátosza, retorikája. Azaz bizonyos vallási színezetű etikai és liturgikus-rituális eleme. Egyesek ama költeményeit, amelyeket egy lefordíthatatlan hazai terminussal „istenes” verseknek szokás nevezni, mély vallásossággal telítettnek vélik, mások viszont inkább csak pózos, önmutogató alkalmiságnak tekintik. A Magyar Csillag Illyése például kevésbé hisz vallásos versei hitelében.

József Attila korai korszakában teljesen elmosódott karakterű kereszténységet, bizonytalan körvonalú szociálszентimentális vallásosságot hoz magával. Némileg talán leginkább Juhász Gyula pietásos magatartásához áll közel. A középső, a marxizáló, a kommunisztikus korszakában Isten nem filozofikus, nem teologikus értelmű szó számára. A városi-falusi közbeszéd, szólásmód különböző értelmű

változataiban fordul elő, néha szinte blaszfémikus tréfálódással („Hosszú az Úristen, rövid a szalonna”). Utolsó korszakában viszont kétségbeesettségének kifejezésével együtt jelenik meg, magáramaradottságának feloldási kísérleteként, egy nem felekezeties, nem egyházi as istenkeresés, istenvágy is. Amiben talán része lehet a keresztény egzisztencializmus ekkori reprezentánsát, Jasperst hallgató, s róla tudósító barátainak is.

(4) Ami a nyelvet illeti, Petőfié meglehetősen élesen elválík elődeitől. Túlhegyeztetten azt mondhatnánk, a nyelvújítás eredményei nála simulnak végleg, organikusan belé a művelt falusi és városi beszéd- és írott nyelv immár egybeszervült szövetébe. Még Kölcseynél, de még Vörösmartynál is jól érzékelhetőek amaz összetevők különbségei, amelyeket csak költői nyelvtehetségük és stílusalkotó képességük tart, forraszt náluk hibátlanul egybe. Petőfinél viszont egész természetességgel köznyelvet érzékel az olvasó a versszöveg mögött. Ez poétizálódott költőivé, ez stilizálódott egyedi irányzatúvá. Van benne folklórelem is, nyelvjáráshangzat is, etnikai karakterisztikum is, archaikus játék is. De mindezt csak a kutató, a vizsgálódó szem fedezi föl.

A spontánul olvasó, a természetes napi nyelv nem művésziessé tételét érzékeli, hanem magában a köznyelvben rejlő és azt kihasználó művésziséget élvezi. „Az én is így mondanám”-féle rátaláló, ráismerő heurisztika nagy varázslata tölti el olvasóját. Ami Kölcseynél még nagyrészt csak a dal műfajára szorítkozott, s némileg a „népdal tónja” utánérzésének, emelt másolásának látszott, s ami Vörösmartyéknál lírában is, epikában is gyakran népies díszítményként vagy éppen betétként – bár szerves díszítményként és betétként – hatott, itt mind a lírai versben, mind az elbeszélő költeményben a megszólalás alaphangja. A műfajokat jórészt örökli elődeitől Petőfi; azokat kialakította nagyrészt a romantika; a hangnem azonban már *népiesen romantikus*; azaz Vörösmartyékhöz képest immár megfordul a helyzet: itt a romantikus elem a díszítmény s a népies nyelvi-poétikai elem, közeg, adja a szöveg állagát.

(Aranynál, kivált a lírikus Aranynál viszont azt érzi az olvasó: ezt valóban csak így lehetett, ezt igazán így kellett mondani, de azt is, hogy ezt ő, a közember nem tudta volna nyelvünkben így megtalálni, beszédünkéből így kiképezni.)

(5) Babits jól vette észre Petőfiben az óriás, a zseniális közembert. Csakhogy ha nem is lebecsüléssel, de nem is fölfokozóan, nem is emelően tette ezt. S ami még fontosabb, nem adott, nem kísérelt a zseni és a közember e sajátos, nem ugyan szimbiózisához, hanem egy személyben való azonosságához értelmezést.

Mit adhatott volna? Nagy változások szükségében, föltétlen sikerük biztonságában élő kor volt ez, mint minden a történelem által kikényszerített és győztesnek ígért forradalom előtti s alatti kor. Olyan tettvágy, életbizalom, jövőbiztonság és sok hozzájuk hasonló vonás, azaz egybefoglalóan: olyan *életérzés* jellemzi az ilyen korokat, amelynek jegyében e korok reprezentánsai, még ha számolnak is nehézségekkel, természetyszerűen legyőzhetőeknek látják azokat. Az egyén fölolvad az összeség győzelmi hitében, s a jövő e győzelme – esetleges saját egyéni bukása ellenére is – az ő előre megélt győzelme is. Persze, itt számba kell venni Petőfi életkorát is. A *Felhőkben* túl volt a koraiifjúság szokásos kétkedő bizonytalanságán, s a fiatalember szokásos öntudatával, magabiztosságával, önérzetével tekintett az elkövetkező időkre, eseményekre.

Ady költői nyelve első, vidéki indulása idején a Byron, a Heine, főleg azonban az Hugo és követői vonzásában alkotó Tóth Kálmán, Endrődi, főleg pedig Ábrányi retorikus versbeszéde, némi reviczky, Kiss József-es érzelmességgel s

daljelleggel is áthatva. Aki azonban olyan remekműveit, mint a *Kocsi-út az éjszakában* vagy *Az eltévedt lovas*, avagy első igazi idejéből oly jó *átlagversét*, mint aminő a *Temetés a tengeren*, olvassa, nem kíván vélt petőfi jellege tarthatatlanságára különösebb bizonyítást.

Ha Petőfi nyelve a köznyelv poétizált fajtája, úgy Adyénak ily közvetlen kapcsolata a kor köznyelvéhez sokkal kevésbé állítható. Különösen nem az, hogy ez a köznyelvközeliség volna költészetére nézve, divatos affektációval szólva, szignifikáns. A kor köznyelvének rétegei közül még leginkább A Hét, főleg pedig a századfordulás Ignótus publicisztikájának szólásmódjához van köze. Kérdés, persze, beszélte-e valaki is valaha ezt a nyelvet, amely mélyen át van itatva a szecesszió parádés és kihívó, gyakran egzotikusan és erotikusan különcködő gyakorlatával. S szóhasználat, szókapcsolat, szóösszetétel tekintetében éppúgy érzékelhető az Ignótus-féle szecessziós rokonulás, mint melléknévi-főnévi jelzős illeszkedéseiben, mint ige és névszó állítmányvonzati viszonylatában, mint alakítani szándékolt különösségeiben, sőt, mint a szórendi s mondattani önkényességben is.

Mégis túlzás volna a századfordulás, szecessziós, literalizáló elemet tekinteni elsődlegesnek. Ady zsenialitása összekapcsolta ezt a sajátsgot, sőt, alá is rendelte egy egészen egyedi archaizálásnak. Mindenekelőtt a Károli-biblia, aztán meg a kálvinista ének- és imádsághagyomány s a szószerzői gyakorlat szolgáltatta az ösztönzést és a példákat, amelyeket aztán az élő nép- és tájnyelvből vett, néha már különködően feltűnő elemek is bőven gazdagítottak.

Persze, itt is több tényező játszik közre. A szecesszió magának is egyik kedvelt eszköze volt a meglepően és hatásosan alkalmazott archaizálás; gyakran nem is a szerző saját nyelvére játszó archaizálás. Nem elsősorban a Czóbel Minka-féle régieskedő, mesterkelt nyelvi affektációkra gondolunk. Mert nálunk már a szecessziót megelőzte egy, Adyra erősen ható archaizáló irány és divat. Thaly álkuruc balladái, Endrődi kuruc dalai és társaik ennek az országos divatú és népszerűségű archaizálásnak példái és tanúi.

Mennyire Léda segítségével fordította a francia szimbolizmus ismerete felé Adyt, alapjában meghatározhatatlan. Mindenesetre megintcsak fölmerül a Biblia. Az Ószövetség, a próféták könyvei telve jelképes beszédekkel, vissza-visszatérő vizionárius szimbólumokkal.

S ha a Bibliát a kálvinisták sokkal többet forgatták, jobban ismerték, mint a katolikusok –, úgy akkor ez még inkább áll az Ószövetségre. S ha a francia szimbolisták a Váradra települt Adyt megragadták, a pesti életbe került óhatatlanul hamar kellett, hogy a Zarathustrás Nietzschevel, ha talán rögtön nem is olvasással (bár a remek nyelvű Fényes Soma-féle fordítást – 1907 – korán kézbevehette), hanem legalább eszmecserékben találkozzék. S így találkozzék a Nietzsche által is s a szecesszió által is annyira kedvelt keleti mítoszokkal s azok képeivel, utalásaival, szimbólumaival.

(6) S itt van éppen a nehezen áthidalható alapkülönbség Petőfihez viszonyítva. Mert miért lett érzékeny a szimbolistákra, a mítoszokra, a víziókra, miért vált szükségessé számára a szimbolikus kifejezés mód, a mítoszokéval rokon vizionárius látásmód? Petőfi is, mint Ady, válságkorban élt. Petőfi azonban oly korban, melyben az európai természet- és műszaki tudomány addig nem látott eredményeinek tudatában, a művelődés és publicisztika eszmeterjesztésében a társadalmi egyenlőségben megtestesülő megváltás is könnyen végbevihetőnek tűnt. Franciaországban például Comte, Németországban például Marx hirdeti, hogy

immár megvan a biztos út: a megváltó természet- és műszaki tudományok pozitív kora ez az egyiknél, a talpára állított történetfilozófiáé, azaz a százszázalékosan hitt társadalmi jövő szociokommunista útja a másiknál. Egész Európa telve ilyen és hasonló tanokkal s tanok hívőivel.

Ady korában is vannak bőven hívői az ily világmegváltó eszméknek. De az új „nagy” tudomány, a lélektan, főleg annak az empirikusan-biológikusan gondolkodó Wundt utáni, titokzatossággal, vagy éppen irracionalitásokkal teli szakasza éppúgy nem oly egyértelműen ígéri ezt, mint a kontinensen átsöprő filozófiai eszmék sem. Ha Nietzsche erőnek erejével, a *credo quia absurdum* jellegével is akart hinni a felsőbbrendű ember megteremthetőségében (vagy, mint Király István mondaná, a mégis-erkölcsben), – ott volt mellette Vaihinger *Als ob* filozófiája is, gyors egymásutánban nyolc kiadásban, s szinte minden nagyobb európai nyelvre lefordítva, amely minden *mégis-bizonykodás* ellenére az összes emberi dolgok *mintha-jellegét, mintha-lényegét*, bizonytalanságban való létezésének ényyszerűségét hirdette. (S gondolni arra is érdemes, hogy a természettudományos bizonyosság fölényes öntudatának egyik első nagy apasztója, Max Plank már túl van kezdő művein.)

Ady bizonyosan hitt a Huszadik Század főleg Spencer és Marx bővületében élő gárdája által hirdetett társadalmi forradalomban, de (jó verseinek Illyés által minimálisra redukáltsága ellenére) mégiscsak igazán nagy költő volt ahhoz, hogy egy társadalmi forradalom által ebben a légkörben, ebben a belső rejtelmességben feleletet véljen nyerni az ember – jobb híján mondjuk így – ekkor újra élesen felvetődő transzcendens, metafizikai, ontológiai, antropológiai kérdéseire, mint afféle Komját Aladár vagy Madarász Emil. Egyszóval: egészen más világszemléletű háttér, egészen más költői létszemlélet van itt jelen, mint Petőfinél. Nem jobb, nem rosszabb, egyszerűen más, főleg pedig nem folytatása annak.

József Attilával kapcsolatban még könnyebbnek vélem a helyzetet. Kezdő korában talán Juhász Gyulához állt legközelebb. Vagy tán mondhatnám úgy is – remélem, nem sérelem –, a Nyugat nem Adyban, nem Babitsban, nem Kosztolányiban megtestesülő jó átlagához.

Szocialista kori versei álltak az elmúlt negyven év „hivatalosságának” közép-pontjában. Ez esztendőök kezdő szakaszán még arra is történt kísérlet, hogy kései verseit csupán betegsége szimptomatikus megjelenüléseinek fogják föl, így is kezeljék, így is értékeljék őket.

Ami marxista korának verseit illeti, egy igen nagy tehetség többnyire remekül, hitelesen megformált, néha forszírozott ideologikussággal asszociáló, néha túlságosan is szcenírozott s deskriptív jellegű, az expresszionizmus emlékét is magán viselő teremtményei ezek. De sem alkotásmódbéli, sem mögötte s forrásaként létszemléleti újdonsága igazában aligha jelent poétikai értelemben vett nagy irányzati fordulatot. Ez a tárgyias, ez a sachlich nyelv, ha tetszik, ez a neue Sachlichkeit a külső s belső világ megjelenítésében Illyésnél is jelen van, csak a poétizáltságnak – ha szabad így mondani – alacsonyabb, kevésbé líraivá emelt fokán, az eszmei, sőt, a filozófikus, illetőleg az ideologikus áthatottság kisebb bensőségű, kevesebb elvontságú, gyengébb személyes érzelmiségű és egyedi versbeszédű megjelenülésében. Mint Petőfinél is, nála is kora műveltjeinek, mégpedig filozófiában, pszichológiában járatosainak nyelve fokozódik, emelkedik, mesterien poétizált versbeszédé. A kései, a húszas s harmincas évek Babitsa is közelít ehhez. A deskriptív elem, a szcenikus szerkezet Illyésnél azonban szokásrendien direktebb, közvetlenebbül leíró, Babitsnál művelődés- és költészet-

történeti elemmel, utalással, rájátszással telítettebb; a mondatszerkezetek Babitsnál jobban illeszkednek a magyar költői beszéd hagyományaihoz, Illyésnél zörgőbbek, mindennapibbak, József Attilánál viszont versszerűbbek, mint ahogy a scenika is képszerűbb, gyakran majdnem a jelképeséig, sőt, egészen a vizionáriusságig.

Úgy vélem, részint a *Kláriskokban* és a *Medáliákban* meg a *Medvetáncban*, részint a *Reménytelenül* típusú versekben van igazi újsága. Egy újfajta erős versszerűség, ritmus- és hangzatgazdagság, nyelvi tömörödés meg grammatikai alapformákra, lényegi elemekre való egyszerűsödés tapasztalható, gyakran szinte már az egyszerű dalformákat közelítve. Ezzel együtt látványi, képi, scenikai tekintetben még szürreálisabbá válva, mégpedig gyakran nem sajátosan nemzeti, hanem egyetemes értelmű folklorizáltsággal áthatottan szürreálisabbá. A majdani Weöressel, illetőleg Pilinszkyvel van előhangzatos viszonyban.

Utolsó, az *Eszmélet* születése körüli korszakában – számomra mind öt magát, mind a hazai költészet alakulását illetően legjelentősebb korszakában – versszerűsége megmarad, dalszerűségéből, főleg játékosan folklorizáló dalszerűségéből meg vagabundoskodó, aretinós, villonos dalszerűségéből, hetykés modorából súlyosabb hanghordozásúvá, erősebb, határozottabb gondolati-értelmi tagoltságúvá, szó- és szólamkincsében egyneműbbé és fogalmibbá, sorosztásában, versszakolásában, mint Arany, a beszéd légzésütemét követővé, biztos fölütésűvé és jól összefogó zárlatúvá lesz. Mindebben kimutathatóan is, a kései Kosztolányi, mondhatnánk, végrendelkező-végösszegző verseivel tart némi rokonságot.

Ezek a versek éppúgy, mint némely Ady-korszakéi, válság szülöttei. Csakhogy ez a válság – bár, persze, összefüggésben van a társadalom válságával – sokkal inkább egy kivételes érzékenységre szellemi és roppant sérülékenységre lelki személyiség válsága. Egyszerre érzelmi és gondolati, egyszerre biologikusan is, az értelmet illetően is egy egyénnek az egész korszakra is jellemző egzisztenciális személyiségválsága. A megoldáskísérlet sem Petőfihez vagy Adyhoz, hanem sokkal inkább Kosztolányihoz közelít.

„Úgy felelnek, hogy nem felelnek” – így jelzi helyzetét s a helyzet velejét, állapotát és az állapot lényegét az egyik, „Úgy szeretnek, hogy nem szeretnek” – így fejezi ki a másik, „Bírjuk mi is, ha ők kibírják” – végkövetkeztet az egyik, „Talán eltűnök hirtelen, mint erdőben a vadnyom”; „S a fű kinő utánad” –, így zár a másik.

Béla G. Németh

PETŐFI – ADY – ATTILA JÓZSEF?

Der vorliegende Aufsatz verneint jene Meinung der kommunistisch orientierten Ideologie der Literaturgeschichtsschreibung der vergangenen vierzig Jahre wonach die literarischen Gestaltungen in jedem Zeitalter eine sogenannte Hauptlinie hätten. Tatsächlich gehen in etlichen Perioden verschiedene Strömungen zusammen, in anderen aber herrscht eine einzige. Man bestrebt sich die Haupttendenz der nachromantischen Epoche in der vermeintlichen substantiellen Identität von Petőfi, Arany und Attila József aufzuzeigen. Die Studie hat sich vorgenommen diese Auffassung einerseits mit ideenweltlichen und lebensgefühlreichen, andererseits mit sprachgebräuchlichen und eine Art der Mitteilung in sich tragenden, schliesslich mit poetischen und stilistischen Argumenten in Abrede zu stellen. Gemeinsam ist in den Meinungen der drei Dichter, dass sie radikale sogar revolutionäre Änderungen wünschten. Ihr Menschenbild, ihre Daseinsauffassung, ihre Annahme über die Literatur sind aber nicht im Einklang.

Szenci Molnár Albert aenigmái

Az aenigmák, problémák felvetése egyidős az emberiséggel. Gondoljunk a madáchi Évára, akiben Lucifer szerint megjelent az „első bölcselő” azok közül, akik azt vitatják, hogy Isten büntet, ha elhajolnak az úttól, amelyet kitűzött.

Nagy sor jövend utánad, szép húgom,
Mely milljó úton ezt vitatja újra;
A tébolydába téved sok közülük.
Sok visszaretten, révbe egy sem ér,
Hát hagyjatok fel az okoskodással!

De ez már a XIX. századi Madách szövege. A Bibliában a Bírák könyvében (14:14) olvassuk az első találós mesét, amelyet Sámson adott fel a filiszteusoknak. Ez a következőképpen hangzott:

Az evőből étek jött ki,
S az erősből édes jött ki.

A megfejtést (oroszlán és méz) Sámson felesége szedte ki férjéből.

A görög mitológia legismertebb és talán legkorábbi rejtvénye a thébai *Sphinx* által feladott kérdés: mi az, ami reggel négy lábon, délben két lábon és este három lábon jár. A kérdést Oidipusz fejtette meg, és ezzel megmentette Thébát a szörnyetegtől.

Hieronimus a következőképpen definiálta az aenigmát: „Aenigma est quaestio obscura, quae aliud praefert in verbis, aliud tenet in sensibus.” (Az aenigma olyan homályos kérdés, amely mást mond, mint amit jelent.)²

A költészetben is szerepet kapott. Egyik legszebb példája a Balassi-féle *Jelentem versben mesémet, / De elrejtém értelmemet* kezdetű vers, amelyet a „maga kezével irt könyv”-ben az első helyre tett.³ Molnár Albert Szótára is az aenigmát mesének mondja.⁴

A költők akrosztichonjai, a kronosztichonok, a titkosírással írott levelek ugyan-csak bevonhatók ebbe a körbe. No és a rejtvények, keresztrejtvények, talányok gyűjteménye is – gondolok itt például Grätzer József *Siccére, a Szórakoztató Időtöltések, Cseles Csalafintaságok* könyvére.⁵

¹ MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája*. 22. kiadás. Bp., Athenaeum, é. n. 27.

² Idézi: HEIDFELD, Johann, *Sphinx theologico-philosophica*. Herborn, 1608. SZABÓ Károly–HELLEBRANDT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár* III. Pótlások, kiegészítések, javítások. 2. füzet. Bp., 1991. 5770. – OSZK-példány.

³ Balassi Bálint versei. Bp., Balassi Kiadó, 1993. 7.

⁴ *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg, 1604.

⁵ GRÄTZER József, *Sicc.* Bp., Móra, 1957.

Egyébként valószínűleg az aenigma szó emlegetése többekben felidézi a németek „Enigma” nevű rejtjelező gépét, amelynek titkát az angolok 1942 végére sikeresen megfejtették.⁶

Megemlítem továbbá, hogy a problémamegoldás a reáltudományok közös velejében, a matematikában mindenkor központi szerepet vitt és visz. Pólya György nagy magyar matematikus szerint a problémáknak két nagy csoportja van: a meghatározó és a bizonyító probléma. Az első célja meghatározni, megszerkeszteni, előállítani, megkapni, azonosítani a probléma ismeretlenjét. A második eldönti egy állítás helyes vagy helytelen voltát. Pólya azt a problémát tartotta ésszerűnek, tökéletesnek és esztétikusnak, amelynek egy megoldása van. Ezt nevezte a megoldás *unicitásának*.⁷

Térjünk rá ezek után Molnár Albert aenigmáira!

A XVI–XVII. század fordulóján működő herborni nyomdásznak, Christophus Corvinusnak egyik legtöbb kiadást megért munkája Johann Heidfeld *Sphinx-e* volt. A 216 lap terjedelemben 1600-ban megjelent első kiadás a *Sphinx philosophica promiens et proponens erudita ac arguta aenigmata* címet viselte. Egy esztendővel később, 1601-ben már *Renata ac renovata Sphinx philosophica... nunc ex secunda recensione accuratius adornata* címen jelent meg. Harmadik kiadását 1602-ben vagy 1603-ban feltételezhetjük. Több példányból is ismert viszont már a negyedik kiadása. Címe: *Quartum renata, renovata ac aliquanto ornatius etiam, quam nuper exculta Sphinx theologico-philosophica*. Eme 1604-ben kiadott változattól kezdve a „theologico-philosophica” jelző a további kiadásokban is megmarad. Ezután négy évenként következett egymás után az ötödik, hatodik és hetedik kiadás. 1621-ben Corvinus özvegyénél nyolcadszor, 1631-ben Georgius Corvinus herborni nyomdájában kilencedszer is megjelent.⁸

A magyar filológia szempontjából az ötödik kiadástól kezdődően válik különösen érdekessé e munka, mert itt szerepelt először függelékben Szenci Molnár Albert *Analecta aenigmatica* című összeállítása. (717–731.)⁹ Minthogy az *Analecta* szerves kiegészítője Heidfeld művének, érdemesnek látszik röviden a *Sphinx*-et is jellemeznünk.

Szerzője, Johann Heidfeld, a westpháliai származású lelkész, teológus tulajdonképpen egy tematikus quaestio-gyűjteményt állított össze. Keresztény és ókori szerzők műveiből vett idézetek segítségével adott feleletet a makrokozmoszra és a mikrokozmoszra vonatkozó, érdeklődésre számot tartó kérdésekre. Protestáns ideológiai alapon az igazi bölcsesség és igazság megszerzéséhez kívánt hozzájárulni, valamint a szó eredeti értelmében vett lector philologoszok gyönyörűségét kívánta szolgálni. A *Sphinx*-et Magyarországon először Turóczi-Trostler József¹⁰ értékelte méltó módon. Jelentőségét abban látta, hogy a korabeli curiositas iránti igényt enciklopédikusan sikerült kielégítenie. Nem véletlen, hogy a hatodik kiadáshoz éppen az 1630-ban *Enciklopédiát* összeállító Johann Heinrich Alsted írt üdvözlőverset.

Molnár Albert leveleiből nyomon követhetjük *Analectája* keletkezését. Már 1605. augusztus 26-án úgy nyilatkozott Piccart-nak a *Sphinx*-ről, mint amely

⁶ RÉVAY Zoltán, *Titkosírások*. Bp., Zrínyi, 1978. 228–231.

⁷ PÓLYA György, *A problémamegoldás iskolája*. I. Bp., 1979.

⁸ SANTI, Aldo, *Bibliografia della enigmistica*. Firenze, 1952. 156–159.

⁹ L. a 2. lábjegyzet!

¹⁰ TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*. Filológiai Közlöny, 1955. 146–147.

kiadvány „mindenkinnek tetszik” (quae omnibus placet).¹¹ 1607 tavaszán ő maga is Herbornban tartózkodott. Itt jelentette meg ugyanis *Psalterium*-át „az tiszteletes embernek, tigoromi Hollos Christofnac, az herbornai tudós könyvnyomtatónak, nékem bizodalmas jotevőmnec diczeretes gondviseléséből”. Talán éppen ekkor vetődhetett fel Herbornban a *Sphinx* újrakiadásának is a gondolata. Heidfeld mindenesetre 1607. okt. 31-én hosszú levelet írt Molnár Albertnek.¹² Ebből kiderül, hogy Molnár előzőleg írásban megígérte, hogy a *Sphinx* elvéhez (ratio) híven kész kiegészíteni Heidfeld művét, sőt egy zenei aenigmát már el is küldött Heidfeldnek, amit az szívesen fogadott. Heidfeld ekkor még nem foglalt állást a tekintetben, hogy Molnár kiegészítéseit beilleszti-e a tematikailag megfelelő helyekre vagy külön részként fogja-e megjelentetni azokat. Azt viszont már megírta, hogy Corvinus elkérte tőle a könyvet, hogy a tavaszi könyvvásárra elkészülhessen nyomtatásával. Corvinus házanépének ugyanis nagy része az 1607-ben dúló pestis áldozata lett, s emiatt csupán egy sajtót volt képes működtetni, illetve arra készült, hogy könyveinek egy részét másutt nyomassa ki. Heidfeld tudomása szerint a *Sphinx* nyomtatását is meg kell osztani Herborn és Neostadium között.¹³

Heidfeld 1608. március 1-jei levelében¹⁴ már arról tudósította Molnár Albertet, hogy az *Analecta*-t csatoltatta saját művéhez, de Corvinus még nem készült el a nyomtatásával. Az 1608-ban megjelent *Sphinx* impresszuma csak herborni nyomtatást tüntet fel. Molnár Albert kiegészítései végül is külön fejezetként jelentek meg benne. Ennek okát a cím így foglalja össze: „Analecta aenigmatica, a... dn. Alberto Molnaro Ungaro comportata, authorique nuper admodum benevolentiae ergo transmissa”. A füzet elé Heidfeld szerkesztett össze Molnár hozzá írott leveleiből, az ő stílusában pár lapos *Epistola dedicatoriát*.¹⁵ E szerint Molnár Albert olvasmányaiból, barátai albumaiból gyűjtött aenigmákat, iskolák, házak, templomok falán olvasható feliratokat, tudós férfiakkal való beszélgetései során hallott rejtvényeket foglalt és szerkesztett össze. Bár nem mindegyiknek a forrását tüntette fel, mégis jól körvonalazható azoknak a műveknek a sora, amelyeket felhasznál.

Szerepelnek bibliai citátumok és utalások görög auktorokra (Platón, Arisztotelész, Szimonidész), Ciceróra, Plautusra, középkori szerzőkre (Ambrosius, Bernardus), XV–XVI. századi írókra (Achilles Boch, Bonfini, Georgius Carolides, Paul Eber, Eobanus Hessus, Erasmus, Joannes Glandorpius, Guaricus abbas, Joannes Major, Wolfgangus Musculus, Sedulius Coelius, Hermannus Tulichius, Ursinus Velius); és kortársaira (Móric hesseni fejedelem, Goclenius, Owen). A *Der Papisten Raub und Narrenschiff* címét németül idézte Molnár Albert. Különösen becsesek a kézírásos forrásokból idézett részletek: a heidelbergi Sapientia-kollégium kódexe, manuscriptum d. Pelletarii, Vetus passionale; továbbá a baseli Curia és a prágai Vencel-templom egy-egy felirata.

Az életnek szinte minden területére vonatkozó probléma előkerül, a Heidfeld-művel ellentétben nem tematikus fejezetekre osztva, hanem rendezetlenül, ötletszerűen.

¹¹ Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz. Szeged, 1978. 264.

¹² Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp., 1898. 231–233. (A továbbiakban NLI.)

¹³ Neostadium in Palatinatu = Neustadt a. d. Haardt, ahol 1604 és 1609 között működött Nikolaus Schramm nyomdájá. Vö. BENZING, Josef, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in Deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1982. 347.

¹⁴ NLI, 250–251.

¹⁵ KURCZ Ágnes magyar fordításában: Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp., 1976. 212–214.

Molnárt e kérdések felvetésében az Erasmus által definiált *pia curiositas* és *curiosa pietas* vezette. Erasmus a Máté evangéliumához írott Bevezetőjében intett a következőkre: „Adsit quidem pia curiositas et curiosa pietas, sed absit temeritas, [...] frivolas quaestiunculas aut impie curiosas dispelle...”¹⁶ (Légyen itt a kegyes kíváncsiság és a kíváncsi kegyesség, de távollégyen a vakmerőség [...] azokat a frivol kis kérdéseket, amelyek nem kegyesen kíváncsiskodók, űzd el!)

Ugyanezt a gondolatot érintette Molnár Albert is – természetesen más szavakkal – az *Analecta* következő helyén: Arra a kérdésre, hogy „Vajjon és hogyan van Krisztus dicsőséges teste az égben” – a következőképpen szól a válasza: „Non est fragilitatis nostrae coelorum secreta discutere, tantummodo in coelo esse credendum est”... azaz: Nem a mi romlandóságunk dolga az egek titkairól vitatkozni, nekünk csak hinnünk kell, hogy az égben van... (9. kiadás, 1347.)

Az első *Analectát* (1608) a Heidfeldnek írott *Cubus*, Molnár kockaalakú leleménye vezeti be (ludebam ult. Octobr. anno 1607). Ezután a Bibliával, Istennel, Krisztussal, a pogány istenekkel és attribútumaikkal kapcsolatos kérdéseket vetnek fel az aenigmák, majd a földi birodalmak, a fejedelmek, a tanulmányok és az iskolák következnek. Móric hesseni fejedelem *Locographiei* című rejtvényes verselményeit hosszasan idézte. Ezt egy szerzetes és egy ifjú beszélgetése követi, amelyet a heidelbergi kódexből közölt. Mózesről szól egy kérdés, majd az emberi testről, Lutherről és Huszról vetődik fel egy-egy probléma. Szóba kerül a mise, a katolikus papok tonsurája. E témát néhány földi élettel kapcsolatos kérdés szakítja meg, majd anagramma olvasható a jezsuitákról. A pythagoraszi betűről, a nyolcas és hatos számok életes, illetve végzetes voltáról is olvasható egy-egy idézet. A számmisztikai megfontolásokat rövid betűmisztika követi. Pietas, amititia, justitia; a középkori három társadalmi rend (pap, fejedelem és paraszt), a vera pulchritudo után ismét vallási kérdés vetődik fel: Péterről, az első római pápáról, aki szegénysége miatt a korbán még a kanonokok közé sem kerülhetne be; végül Péter hajójáról és a halálról.

A Pólya-féle tipológia alapján a Molnár Albert által felvetett problémák kisebb része tartozik a bizonyító problémák körébe. Nyelvileg: an, annon, utrum kérdőszavak vezetik be ezeket. Ilyen például: A pénz gazdaggá tesz? Felelet: nem, sosem elég.

A kérdések nagy része a meghatározó problémák körébe tartozik. Nyelvileg ennek következtében kérdőszavak (quomodo, cur), kérdőnévmások (qui, quae, quod; qualis, quis est ille, qui); illetve: a quid sentis, qualis tibi videtur? potestne formulák vezetnek be. Néhány esetben nincs is kérdés, hanem példát olvashatunk, vagy versidézeteket a címben jelzett témában.

Ennek a sokrétű, világi és vallási kérdéseket egyaránt felvető *Analectának* a híre természetesen eljutott Magyarországra. Valószínűleg maga Molnár Albert is említette itthoni ismerőseihez írott leveleiben. Miskolci Pásztor István 1609. április 23-án úgy nyilatkozott, hogy „Sphingem theologico-philosophicam abs te editam non vidi...”¹⁷ Pedig maga a *Sphinx* nem volt ismeretlen előtte, könyvjegyzéke szerint 4 bacért vette meg az 1601-ben megjelent változatot.¹⁸ Makai Máté nagyszombati iskolamester viszont lelkendezve olvasta vendéglátójával, Asztalos

¹⁶ GODIN, André, *Erasmus: Pia/impia curiositas*. In *La curiosité à la renaissance*. Actes réunis par Jean CÉARD. Paris, Société française des seiziémistes, 1986. 25–36.

¹⁷ NLI, 307.

¹⁸ Miskolci Csulyak István könyvjegyzéke 234. szám. In *Régi Magyar Költők Tára* XVII/2. Bp., 1962. 343.

Andrással együtt, és hasonló jellegű kiadványokat kért, „quo me in meis perturbationibus delectem”.¹⁹

Az *Analecta* az 1608 után megjelent *Sphinx*-eknek is részévé vált.

A hatodik kiadást (1612) Johann Heidfeld akaratából fia, Gottfried Heidfeld rendezte sajtó alá. Ebben Heidfeld szokásos *Praefatiója* előtt I. Jakab angol királyhoz intézett *Dedicatio* és *Epigramma* is szerepel: az előzőt a fiú, az utóbbit J. H. H. N., vagyis az apa írta. A kötet végére önálló címlappal, de folytatatólagos ívjelzéssel Joannes Textor Heigera-Nassovius²⁰ hasonló jellegű, *Sylloge variorum aenigmatum, apophthegmatum, gnomarum historiarumque... pro strenu... ineuntis novi a. MDCXII anni... Johanni patri et Godfrido filio Heidfeldiis* című műve került. Ehhez csatolták Molnár Albert *Analectájának* a szövegét az ötödik kiadáshoz képest némi kiegészítésekkel (a 103–116. lapokon).²¹ Csupán Molnár Albertnek Heidfeldhez intézett bevezető levele maradt el.

Heidfeld fia a *Dedicatióban* büszkén jelentette ki, hogy a *Sphinx* meghódította Angliát: „Legerunt regni proceres avide, legerunt ecclesiastici et politici ordinis viri per universam Britanniam, ut vix bibliopolae vestrates tot exemplaria in nostris nundinis habere potuerint, quot sibi apud suos opus esse dictitabant.” A latinul olvasó szigetországiak igényeit így újra ki lehetett elégíteni a hatodik kiadással. Egy amszterdami könyvkiadó, Dirck Pietersz azonban nem érte be a németországi latin kiadásokkal, hanem a *Sphinx* 1608. évi változatát Pieter Jacobival²² hollandra fordíttatta, és 1612-ben kiadta.

A *Sphinx* holland fordítója Petr. Jacobi Austro-Sylviusként jelölte meg magát a címlapon. Észak-Hollandiában, Zuiderwoudé-ban, egy Monnikendam és Edam közelében fekvő kis faluban született.²³ Latin iskoláját Monnikendamban végezte. 1591. április 17-én iratkozott be a franekeri egyetemre: Petrus Jacobus, Monacadamensis, art. et theol.-ként. A leideni egyetemen 1593. szeptember 25-től tanult teológiát. Tanulmányainak befejezése után Edamban lett rektor. Majd Észak-Hollandiában lelkészként működött (1600/01–1617: Hoogkarspel; 1617–1623: Wijdenes; 1623–1642: Venhuizen). 1647-ben halt meg.

Önálló, főként dogmatikai műveiben a praedestináció és az egyház tanaival foglalkozott. Életművének nagyobb részét inkább fordításai jelentik. E tekintetben pályája hasonló Molnár Albertéhez. Fordított Kálvintól²⁴ és Pierre du Moulintól; de az ő fordításainak fő forrásai is a pfalzi kálvinista teológusok: David Pareus, Joannes Piscator és Daniel Tossanus munkái voltak. Fordított továbbá Amadus Polanus von Polansdorftól, a franekeri Martinus Lydus teológiai professzortól is.

Heidfeld vaskos munkájának holland fordítását a következő címen jelentette meg: *Sphinx Theologico-Philosophica ofte de Schriftuerlijcke ende Philosophische Tijt-*

¹⁹ NLI, 336.

²⁰ Textor herborni tanulóként több levelet is írt Molnár Albertnek: NLI, 126., 128.

²¹ RMK III 1111. – OSZK-példány.

²² Dirck Pietersz = Pers, Dirck Pietersz 1607 és 1649 között működött Amszterdamban. – J. A. GRUYS–C. de WOLF, *Thesaurus 1473–1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. Nieuwkoop, 1989. 136.

²³ *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Onder redactie van Jan Pieter de BIE en Mr. Jakob LOOSJES. 'S-Gravenhage [1903] I. 270–274. – Külön köszönetemet fejezem ki Postma Ferencnek, aki P. Jacobi Austrosylvius munkásságával kapcsolatban értékes adalékokkal szolgált.

²⁴ Lefordította J. CALVIN, *De scandalis c. művét: Een zeer schoon ende profitelick Tractaet Ioannis Calvini vande Ergernissen...* Amstelredam, 1599. – *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Leiden, 1911. I. 197.

korter: zijnde als een Wet-steen des Deuchts om de Edele ende Treffelijcke Verstanden in Wijsheyt te scherpen, ende in alle eerlijcke Wetenschappen vermaeckelijcken te oeffenen. Vergadert Wt de vermaertste so Christelicke als Heydensche Schrijvers ende tot lust van alle Leer-gierighe Gheesten uyt-ghegheven. Door Iohannes Heidfeldius. Maer nu voor onse Nederlanders vertalet door Pet. Jacobi Austro-Sylvium.²⁵ Az általunk ismert példányt ma a Palatina Könyvtárában őrzik a római Vatikán Könyvtárában.²⁶

Molnár Albert hollandra fordított *Analecta aenigmatica*-ja a kötet végén, a 656–669. lapokon található meg a következő címmel: „Byvoeghsel By een gelesene Raedsels van de wel begaefden H. Albert Molnar Vngersman aen den aucteur cortelingh overgesonden, diemen hier achter heeft gestelt, tot vermakinge des Lesers.”²⁷

A Molnár Albert nevében írott *Epistola dedicatori*ának csupán egy részletét közölte e fordítás, és az 1608. évi latin kiadástól eltérően azt rögtön Heidfeld egész kötethez írott *Voorreden des Autheurs* elé illesztették „T'ghetuygenisse van H. Albert Molenaer uyt Hongarien van den wonderlicken Sphinx” cím után. Az *Analecta aenigmatica* holland fordítása pontosnak mondható. A fordító jó filológusként több helyen is – különösen a bibliai helyek tekintetében – kiegészítette Molnár forrásmegjelöléseit. Ez a tendencia az egész könyv fordításában érvényesül. A nyomdász kívánsága ugyanis, amint az az egész könyv elé írott előszóból kiderül, a következő volt: „... meg kell azonban jegyezni, hogy néhány esetben, amikor a latin idézetek az eredetnél rövidebbek, vagy amikor a latin szöveg más szerzőkre utal, akkor a fordítás hosszabb a latin szövegénél, mert a hiányzó sorokat a fordító szándékosan és az én kívánságomra saját fordításában szögletes zárójelben közbeiktatta, míg ilyenre a mű német fordításában nincs példa.”

Néha – valószínűleg véletlen elnézésből – kimaradt egy-egy aenigma lefordítása (pl. a 659. lapon: Quido Deo majus latiusve?). Továbbá Jacobi egyáltalán nem fordította le Móric hesseni fejedelem rejtvényeit sem, amelyeket Molnár a fejedelem iránti tiszteletéből vett fel gyűjteményébe. A betűmisztikai aenigmák helyére egy Buchanan *Skót történetéből* vett részletet mesélt el *Wonderlicken man* címen, amely Molnár gyűjteményében nem található meg. A fordítás végén búcsúképpen „Raedsel oes Vertaelders” címen saját verses rejtvényét közölte, amely magyar fordításban a következőképpen hangzik:

Találd ki, ki az, aki reggel és este
mindig idegen utakon jár,
és az eszével Hollandiának
a legnagyobb hasznót hajtja.
Gyakran úgy tekintik mint egy szolgát,
mint aki csak más szavait mondja,
és ha csak egyszer is hibát vét,
hamarosan azzal kell fizetnie,
hogy éles bírálóknak van kitéve.
Hogy ki ez, ezzel már meg is mondtam Önöknek.

²⁵ Ezúton mondok köszönetet Bujtás Lászlónak, aki a holland nyelvű részek megértésében és lefordításában nagy segítségemre volt.

²⁶ Jelzete: Palatina IV. 361 (flam. 1) – Vö.: SCHUNKE, Ilse, *Die Einbände der Palatina in der Vatikanischen Bibliothek*. Bd. 2. Katalog. Citta del Vaticano, 1962. 246.

²⁷ RMK III (L. a 2. jegyzet!) 5864.

A holland *Sphinx* is nagy népszerűségnek örvendhetett, hiszen 1658-ban újra kiadták Amszterdamban, s vele együtt újra napvilágot látott hollandul a Molnár Albert által összeállított *Analecta* is.²⁸

A gyűjtemény 1612-ben megjelent első holland fordításáról semmiféle említés nem található Molnár Albert írásaiban. De ez semmit sem jelent, hiszen 1617. május 8-ig rendszeresen vezetett Naplójában az *Analecta* latin kiegészítéseit sem regisztrálta. Pedig újra és újra foglalkozott e művével, hiszen a *Sphinx* hetedik, nyolcadik és kilencedik kiadásában a függelék egyre bővebben látott napvilágot. Érdekes megvizsgálnunk, hogy milyen jellegűek azok az újabb kérdések, problémák, amelyek publikálását Molnár Albert időszerűnek gondolta 1616-ban, 1621-ben illetve 1631-ben.

Az 1616-ban kiadott hetedik kiadás²⁹ kb. húsz-huszonöt, többnyire teológiai jellegű kérdéssel illetve kiegészítéssel bővült. Molnár új problémaként vetette fel például, hogy kényszeríthető-e az ember arra, hogy akarata ellenére higgyen vagy ne higgyen valamiben. Válasza természetesen nemleges volt (1310). A protestáns vallás tanításainak megfelelően utasította el az ubiquitásról, Krisztus testének mindenütt való jelenlétéről szóló tanítást. (1310). Másutt Agostonra is utalva foglalta össze a protestáns üdvösségtan felfogását: „Ut compendio fidei per gratiam salvos faciat credentes Deus” (1313).

A Római Császárság hatalmi fölényének megszűnését konstataálta egy aenigmában (1315). A hazaszeretet fontosságára kétszer is felhívta a figyelmet. Cicero hazaszeretetét őszinte elragadtatással értékelte: „Equidem Ciceronis patriae amantissimum animum ex animo exosculor amplectorque. Ego, ait, corpus meum libenter obtulerim, si repraesentari morte mea libertas civitatis possit. Idem: Neque deesse, neque superesse Reip. volo.” (1330). Másutt pedig a hazaszeretetet a szülők iránti szeretet elé helyezte (1335).

A törökök Európában való térhódítását az európaiak tétlenségének tulajdonította, mondván, hogy nehezebb dolog kiűzetésük, mint annak idején a beengedésük volt.

1621-ben, a harmincéves háború harmadik esztendejében még további teológiai és történelmi aenigmákat szerkesztett bele Molnár Albert az akkor nyolcadszor megjelent *Sphinx* függelékébe.³⁰

A teológiaiak élesebben irányulnak a háborús hangulatnak tulajdoníthatóan a pápa és a katolicizmus ellen. Molnár elutasította és a Loretóról szóló szöveggyűjteményéhez hasonlóan az ókori istenségek imádásával állította párhuzamba a német városokban megfigyelhető isten- és szentkultuszt (1314). Hazugságnak nyilvánította továbbá azt a véleményt, hogy Itália a pápáé, mivel Nagy Konstantín adta neki annak idején (1316).

Az előző kiadásban szereplő, Római Birodalomról szóló lesújtó bírálatát Germánia dicséretével egészítette ki:

... in ultima
Orbis senectute imperat
Regina nunc Germania (1316).

²⁸ E kiadás egy példánya megtalálható az amszterdami Egyetemi Könyvtárban, a 759 F8 jelzeten. – RMK III (L. a 2. jegyzet!) 6374.

²⁹ RMK III (L. a 2. jegyzet!) 5976. – a Chicago Newberg-Urbana University példánya.

³⁰ Uo. 6118. – Wolfenbüttel, a Herzog August Bibliothek példánya.

Külön kérdésben szólt a Római Birodalom oszlopairól és legfőbb méltóságairól (1315). Nem írt tehát a német fejedelemségek akkorra már kialakult vallás szerinti megosztottságáról és politikai szövetségeiről. Részletesen ismertette viszont a spártaiak elutasító magatartását, amikor a perzsák Görögországgal szemben szövetségesüknek akarták megnyerni őket. „Istud sibi in memoriae thesaurum arcte reponant ii, qui nostris temporibus hinc inde, ob avitam libertatem et sinceram religionem tot pericula coguntur adire” (1329) – figyelmeztetett. Elítélte a háborúkat, s külön hévvel közölte véleményét a belső viszályokról (1318). Eszménye az erőszakmentes kormányzás volt (1318). A jó uralkodók elé a Gracchusok szerénységét és tisztaságát állította példának (1318–1319).

Kiegészítéseinek egy másik csoportja az egyetemek világára vonatkozik. „Quid officium est regno similis” kérdésre Erasmus alapján a Párizsi Egyetem és a Strassburgi Akadémia világát idézte fel, ahol királyok, hercegek, bárók, nemesek és egyéb ifjak olyan nagy számban fordultak meg, hogy méltán vált e két város egész országhoz hasonlóvá (1316).

A jó filozófus legfőbb tulajdonsága szerinte az igaz ismerete és a jó cselekedete („cognitio veri et actio boni” – 1321). Egy ízben különösen személyesre váltott a hangja, amikor a diákok szokásairól tett mintegy tükröt olvasója elé. Arra a kérdésre, hogy milyenek is a korabeli diákok, így kezdi feleletét: „Senki nem fejezte ki ezt jobban az életszerűbben a mi nagy rejtvénymesterünknel, Heidfeld úrnál. Még most is emlékszem, amit erről nekem mondott. Az ő elbeszélésének a summáját fogom kifejtetni a tanulónyáj kedvéért”. Ezután a diákok külső megjelenéséről, szabados életviteléről nem éppen hízelgő képet festett (1331).

Az előző kiadáshoz képest újdonság a tükör vagy a víz okozta optikai csodákról szóló megfigyelés közlése (1316), vagy a mágiában jártas Memnon készítette szobor felidézése, amely nappal nevetett és jóslatokat mondott, éjjel viszont szomorú és sírós volt, mint az elhagyott gyermek (1326).

A kilencedik kiadás 1631-ben³¹ jelent meg. Az idős Heidfeld szokásos bevezetője előtt arról tájékoztatta az olvasót, milyen változtatásokat hajtott végre e kiadásban. Sok aenigmát más helyre sorolt be, de a teljes átszerkesztést magánya, idős kora és szembetegsége miatt nem tudta az egész műben végrehajtani. Véleménye szerint a *Sphinx* ebben a kilencedik kiadásban teljesedett ki, ezért ezt a változatot kellene figyelembe venni német fordítása megalkotásakor is. Ugyan név szerint nem utalt a *Sphinx* német fordítójára, de eléggé elítélően nyilatkozott róla, mint aki idegen vetésben aratott, hiszen őrá, mint szerzőre várt volna a feladat, hogy *Sphinx*-ét a latin után németül is megtanítsa. (A heidfeldi *Sphinx*-nek több német nyelvű kiadását ismerjük: Joannes Flitner 1621-ben először Frankfurtban jelentette meg, majd – 1624-ben, 1669-ben is napvilágot látott.³² Ebben azonban a Molnár-féle *Analecta* nem kapott helyet.)

Visszatérve az 1631-ben megjelentetett kilencedik *Sphinx*-re, a kötet végén olvasható *Typographi lectori candido s[alutem]* utószóából kiderül, hogy Heidfeld a kötet elkészültét már nem érte meg, úgyhogy a kötethez készült *Indexet* már a nyomdászok állították össze.

A kilencedik kiadásban ismét csak helyet kapott Molnár függeléke. Molnár Albert ebben az időben már Erdélyben élt. Erről a korszakáról igen kevés adat áll

³¹ RMK III 1466. – OSZK-példány.

³² Ezúton mondok köszönetet Németh S. Katalinnak, aki a Wolfenbüttelben őrzött példányokban konstátálta Molnár Albert művének a hiányát.

rendelkezésünkre, s a Molnár-filológia mindeddig nem figyelt fel az *Analecta* eme új, bővített kiadására, pedig az Molnár utolsó nyomtatásban megjelent munkájának tekinthető. Bizonyíték arra is, hogy Molnár valamilyen úton-módon – erre jelenleg közelebbi adatunk nincs – továbbra is kapcsolatban állt németországi ismerőseivel és a herborni nyomdával. Az akkori nyomdász Georgius Corvinus, Christophorus Corvinus fia volt.

Az 1631-ben megjelent bővített változat kiegészítései között több is foglalkozik a Bibliával. Újabb idézetekkel egészítette ki azt a már az előző kiadásokban is felvetett kérdést, amely a Szent Biblia jelentőségéről szól (1345–1346). Igenlőn válaszol arra a kérdésre, vajon a laikusok is tanulmányozzák-e a Szentírást (1347). A szabad vallásgyakorlat lehetőségével okolja meg másutt, hogy miért nincs az ő korában olyan nagy lelkesedés a Szentírás iránt, mint volt az előző században (1351). Több új kérdés hangsúlyozza az *Analecta* pápa-ellenességét. Így nem szabad Molnár szerint vallási vitákban a pápát ítélőbírónak elfogadni, hanem Isten akaratát az Ótestamentum és az Új Testamentum alapján kell kikutatni (1347). Véleménye szerint Hispánia akar lenni a katolikus anyaszentegyház egyedüli és fő támasza, hisz a többi ország már levetette a babyloniai igát (1380); A Sátánnal két aenigma foglalkozik. Az egyikben tagadja a démonok látnoki tehetségét (1379), a másokban pedig arra tanít, hogy a Sátán és a világ kísértései csakis Krisztus és Isten segítségével győzhetők le (1366).

Többször is szóba kerül a háború, amely ebben az időben már igencsak szétterjedt Európában. Mint a legnagyobb csapást mutatja be, ami gondokat, költségeket, veszélyt okoz; s testi, lelki és erkölcsi romlást hoz a világra (1368). Melancthon egyik epigrammáját idézte, amelyben arról van szó, hogy a háború Görögország és Itália után német földön is megtelepedett. „O nostra Germania, o respublica literaria, quo recedisti” kiált fel és azért fohászkodik, hogy a Camoenák ne távozzanak el a földről (1355). Nem lehet nem emlékeztetnünk arra, hogy 1604-ben a *Dictionary* előszavában Molnár éppen azt fejtegette, hogy a Magyarországon dúló háborúk ellen Németországban húzta meg magát „s ott, a Muzsák táborában” szökevényként éli az életét. Most viszont – miként az *Analecta*-beli versidézetből is kiderül – Németország is Marstól vérzik, mint a század első évtizedében Magyarország.

A háborúról felidézett versrészletek burkolt személyességén kívül több olyan aenigma is van, amelyben Molnár Albert egyes szám első személyben tesz egy-egy kijelentést. Így arra a kérdésre, hogy vajon több világ létezik-e, így kezdi válaszát: „Non possum mihi imperare, quominus rideam Alexandrum Magnum...” (Nem tudok uralkodni magamon, hogy ki ne nevessem Nagy Sándort – 1364) – és ezt követően mondja el Sándor ismert siránkozását amiatt, hogy ő még egy világot sem birtokol, holott Démokratész szerint végtelen világok léteznek.

Már az *Analecta* nyolcadik kiadásában felvetette a kérdést a peregrináció fontosságáról. Cáfolta ellenzőit és dicsérte a régi egyiptomiakat, akik úti élményeiket a templomokban ábrázolták mások okulására és gyönyörűségére. Az 1631-ben kiadott változatban a felelet végén a következő fájdalmas felsóhajtás olvasható: „Óh, bárcsak lennének még éveim és erőm arra, hogy felkereshetném szeretett helyeimet, mint egykor; megölelhetném azokat a férfiakat, akiknek neve újjáteremt engem. De életünk telje már elillant és csak óhajainknak és könnyörgéseinknek örvendezhetünk.” (1361)

Új az az aenigma is, amelyben azt kérdezi, hány és milyen módon arathat valaki dicsőséget. A felelet: úgy, ha valami nagy dolgot visz végbe az ember, és ezért

írnak róla a kortárs szerzők; vagy ha olyan valamit ír, amit csodálnak és olvasnak az utókorban élők; vagy ha jelentős művet alkot valaki. Valószínűleg képzőművészeti alkotásra gondolt (1369). E mérce szerint számára is nyilvánvaló lehetett, hogy őt is méltán illeti meg a dicsőség.

*

Ha végigtekintünk az *Analecta* öt kiadásán, megállapíthatjuk, hogy az első és az ötödik között feltűnő eltérés tapasztalható az egyes rejtvények terjedelmét tekintve. Az első kiadáshoz képest százszal nőtt meg a problémák száma: 65-ről 170-re. Az első kiadásban rövid kérdések és pár soros feleletek váltják egymást. Az ötödik kiadásban mindkettő terjedelme számottevően megnőtt. Az ötödik kiadásban felidézett újabb problémák nagy részének nincs forrásmegjelölése. Jelentheti ez azt, hogy a feleletek Molnár önálló megfogalmazásai, de az is lehet, hogy tudós literátorokkal, barátaival való beszélgetéseinek meritumát idézte fel és fogalmazta meg azok, vagy a saját szavaival.

Mind az öt kiadás elsősorban németországi olvasótábor számára készült. Igyekezett általános igazságokat elmondani latinul, legfeljebb egy-egy német margó-jegyzet, szólás, utalás fordul elő a szövegben. Magyar esemény, személy egyáltalán nem szerepel rejtvénygyűjteményében. Jellemző erre a következő meghatározása: „Germanica eloquentia copiose loquens est sapientia” (1358).

Az *Analecta* holland nyelvű változatának két kiadása és az öt herborni kiadás mégis valószínűvé teszi, hogy Molnárnak ez volt a legnépszerűbb latin nyelvű munkája. S bár olvasták Magyarországon is, főleg Nyugat-Európában tette ismertté Molnár Albert nevét. Talán, ha megszületik magyar fordítása, akkor magyar földön is többen értették, olvasták volna. Úgy, mint a Heidfeld-féle *Sphinx* alapján jóval később készült Bod-művet, a *Szent Hiláriust* is.³³ De Molnár e műve magyarra fordítását nem érezte feladatának, hiszen ő elsősorban azon fáradozott, hogy a magyarországi iskola- és egyházügy számára megteremtse a legszükségesebb könyveket. Mindenesetre résztvállalása egy ilyenfajta rejtvenykönyv létrehozásában mégis jelzi érdeklődését e terület iránt is és színesíti alkotói egyéniségét. S az öt kiadás bővülő anyagának vizsgálata alapján nyilvánvaló, hogy ez az *Analecta* nem csupán a heidfeldi *Sphinx*-hez, hanem Molnár Albert sokszor talányos és sok homályt magában rejtő életútjának megragadásához is értékes adalékul szolgálhat.

P. Vásárhelyi Judit

³³ [Szeben,] 1760.

A János vitéz egyetemes mesemotívumairól

A magyar néprajztudomány mindig szívesen foglalkozott a *János vitéz* mesemotívumainak kérdéskörével. Elek Oszkár 1916-ban már a pozitivista motívumkutatás addigi eredményeit foglalhatta össze;¹ Berze Nagy János 1925-ben az akkori mesetipológiai kutatás nemzetközileg is legjobb szintjén szögezhetette le – már címében is beszédes – tanulmányában a máig érvényes módszertani tanulságot: „Hogy konkrétan melyek voltak ezek a mesék [ti. amiket Petőfi ismert], a magyar föld mely tájáról ismerte őket, ma már meg nem mondhatjuk”.² Hozzátehetjük: a konkrét vagy egyetlen meseforrás kimutatására tett kísérletek, történetek akár a Henszlmann Imre által már felvetett szlovák mesepárhuzamoknak³ a Hrúz-család származási vagy Hrúz Mária születési helyére, a Turóc megyei Liesnóra vagy Nécspálra lokalizálásával, akár a tanító-nagybácsi, a Ján Kollár népköltészeti gyűjteménye számára anyagot adó Hrúz György feltételezett közreműködése révén, azóta sem jártak sikerrel.⁴ (Hrúz György életútját ebből a szempontból is tisztázta Jakus Lajos.⁵)

Az összehasonlító módszer mellett szólnak az életrajzi kutatások tapasztalatai is. Petőfi öt és fél éves kora óta, 1828-tól nem volt elsődleges közösség (együttélő család, faluközösség, egyházközség) tagja, és akkor még nem szóltunk a környező nyelvi közeg megváltozásáról, a szlovákos Kiskőrösről a színmagyar Kiskunfélegyházra költözésről 1824 októberében, a gyermek 22 hónapos korában.⁶ Másodlagos közösségei viszont kivétel nélkül olyanok voltak (iskolai diákközösség, vándorszínész-társulat, katonai egység, sőt szerkesztőség és írói-baráti kör), amelyek nem egy tájegység vagy egy társadalmi réteg domináns hagyományrendszerét ismertették meg vele a maga teljességében, hanem éppen a sokfelől érkezett emberek sokféle, ám óhatatlanul felületesebb hatását közvetítették.

Berze Nagy János 1925-ben már több mint egy évtizede ismerte a „finn iskolá”-nak is nevezett Aarne-féle mesetipológiát, elismerő recenziót is írt róla.⁷ Tanulmányában Berze Nagy több esetípust mutatott ki a *János vitéz* cselekményében: mindenekelőtt az Erős János-mesetípust (AaTh 650/A), azután az Árgirus-típust (az AaTh-ban nem szerepelt, a *Magyar népmesekatalógus* Dömötör Ákos összeállította 2. kötetében, Bp., 1988: 400 A*), az ördögszerető-típust (AaTh 407B), az üldözött szarvasűző-típust (AaTh 401), a Fehérlófia- és a Borsszem Jankó-típus keveredését (AaTh 312D), a virággá változott leány-típust (AaTh 407), valamint ezek kontaminációját. Az említett típusokhoz azután a tanulmány az ismert egyetemes és magyar meseanyagot is felvonultatta.

Berze Nagy a mesetipológia szintjén teljes joggal szögezte le: „Petőfi ezeknek a meséknek néha aprólékos *elemeit*, de főképpen *indítéksorozatait*, tehát

¹ ELEK Oszkár, *Petőfi „János vitéz”-e és a népmesék*. Ethnographia, 1916. 168–190.

² *Petőfi költészetének folklóre-párhuzamai*. Népélet-Ethn 1925. 38.

³ *A népmese Magyarországon*. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. dec. 5. 12. (a IV–V. folytatás vonatkozik a János vitézre); újraközölve ENDRÓDI Sándornál: *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Bp., 1911. 367–370., 370–373. (a továbbiakban: EPN)

⁴ Ilyen volt KHIN Antal cikke: *Barangolás a Nagy-Fáttra aljában*. Híradó (Bratislava), 1932. júl. 17.

⁵ *Petőfi családja*. Studia Comitatus Pestiensis 19., Szentendre 1989. 131–134.

⁶ Vö. FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza I. Bp.*, 1973. 39–44.

⁷ ARTTI AARNE, *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki, 1910. (FFC 3.) A recenzió: *A finnek meseosztályozása*. Ethn 1913. 65–82., 147–160. Második, Stith THOMPSON által kiegészített kiadása: *The Types of the Folk-Tale*. Helsinki, 1928. Harmadik kiadása: uo., 1961. Hivatkozása: AaTh + típusszám.

inkább azon nagyobb szerkezeti egységeit vette át, melyek neki a mű szerkezeti felépítésénél szempontul szolgáltak. Szerkesztő eljárásában azonban a mesei indítékok egymásutánja őt annyira nem kötötte, az indítékokkal oly szabadon bánt, hogy az egyes indítékoknak nemcsak saját típusaikon belül való kötelékeit szaggatta széjjel, hanem a mintául szolgáló mesék felbontott indítékait is tetszése szerint mintegy összekeverte...⁸

Berze Nagy persze tételesen nem vonta le elemzésének *irodalomtörténeti* következtetéseit, kivált a Petőfi-kutatás örökzöld vitakérdéseiben nem – sajnos, ezzel az irodalomtörténészek is adósak maradtak. Az a tény példának okáért, hogy már az I. fejezet 57–64. sorában mesemotívum bukkan fel (a mostoha szétválasztja a szerelmeseket, az Árgirus-típusból), s a mesetipológiai párhuzamok a továbbiakban is folyamatosan kimutathatók a cselekményben, ékesen cáfolja azt a Gyulai Páltól már 1854-ben tényként, de forrás megadása nélkül (valószínűleg szóbeli közlés nyomán) publikált megállapítást, hogy Petőfi „Eleinte csak egy pár szakaszból álló népies beszélyt akart belőle készíteni s lassan-lassan egy nagy népmese kerekedett ki belőle”,⁹ azaz a megírás legalább két munkafázisban történt, s közben az írói szándék is változott. A sohasem bizonyított tétel Illyés Gyulánál már ellentmondásosan olvasható: „a népi, tündéri hősköltemény” 1844 decemberében, első felolvasásakor „még a mai alakjának körülbelül felénél fejeződött be”, és a siker hatására folytatta volna művét, áttemelve azt a mesék szintjére – bár „semmi toldást-foldást, utólagos hegesztést” nem találhatni a szövegen.¹⁰ Pándi Pál ideologikusan igyekezett feloldani ezt a vélt ellentmondást: míg Vörösmarty Mihály *A katona c. versének* (1844), a *János vitéz* egyik vélhető mintájának Endréje hazatér és boldog lesz („liberális szemlélet”), addig „János vitéznek magasabbra kell emelkednie, hogy emberi életet éljen: egészen a mesék, tündérvilágok szférájába” („plebejus szemlélet terméke”).¹¹ Martinkó András alkotáslélektani megoldást kínált: Petőfi nem akart *A helység kalapácsánál* rövidebb művet publikálni, a kiegyesítéshez azonban nem futotta epikus fantáziájából, a mesehez fordult tehát.¹²

Berze Nagy János idézett értékelésében a kiemelések a szerzőtől származtak. Az „aprólékos elemek” meg „az indítékok és indítéksorozatok” megkülönböztetése voltaképpen módszertani kérdést takar: a nagyobb egységek, a *mesetípusok* szintjén történjen-e az elemzés, vagy próbáljuk megközelíteni az elemi egységnek jobban tekinthető *mesemotívumokat*? Berze Nagy áttekintése az előbbi módszerre épült, mi az utóbbit választottuk.¹³ Vizsgálatunk alapja Stith Thompson katalógusa, a *Motif-Index of Folk-Literature I–VI.*, Helsinki 1932–1936. (Mi az 1955–1958. évi, Copenhagen-i kiadást használtuk.)

⁸ I. h. 38.

⁹ Petőfi Sándor *Iyrai költészete*. Bp., 1908. (Petőfi-Könyvtár 5.) 35.

¹⁰ ILLYÉS Gyula, *Petőfi Sándor*. Bp., 1963.² 140–141.

¹¹ PÁNDI Pál, *Petőfi. A költő útja 1844 végéig*. Bp., 1982.² 452.

¹² *Feleletre váró kérdések a János vitéz körül*. In MARTINKÓ András, *Költő, mű, környezet*. Bp., 1973. (ItFüz. 82.) 74.

¹³ Petőfi János vitézének motívumelemzése során le kellett mondanunk a Propp–Meletyinszkij módszer alkalmazásáról, mivel költőnk műve esetében nem cselekménytípusok stabil kombinációs sorairól van szó, hanem a motívumok szabad kezeléséről, sőt a motívumoknak egyéni átalakításáról. Maga Propp vallja be, hogy az a törvény, amely a funkciók sorrendjére vonatkozóan állandó azonosságot hirdet, az irodalmi mesékre nem vonatkozik (V. J. PROPP, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 38. és kk.).

A *János vitéz*, főbb cselekménymozzanatait és szereplőinek rendszerét az egyetemes mesemotívumkincssel összevetve, az alábbi képet mutatja:

Fejezet, sor	cselekménymozzanat, szereplő	motívumszám és leírás a katalógusban
I. 57– 64.	a mostoha szétválasztja a szerelmeseket	S 31. Cruel stepmother
VI. 253– 532.	a zsványtanya és elpusztítása	P 475. Robbers
XIV. 705– 716.	a kitett-talált gyermek	S 331. Abandoned child in boat (floating chest)
XIV. 729– 734.	szolgai sorban nevelkedés	S 351.2. Abandoned child reared by herdsman
	Kukorica Jancsi mint János vitéz	P 412.1. Shepherd as hero
XVII. 878– 884.	felhőbe kapaszkodás	F 110.1 Wonder voyages D 1524.9. Magic wind transports hero
XVII. 889– 902.	griffen utazás	F 62. Bird carries person to or from upper world
XVIII. 972– 984.	a gonosz mostoha Iluska életének megrontója	P 282. Stepmother G 204. Girl in service of witch S 322.4.2. Stepmother orders stepdaughter killed
XVIII. 997–1004.	a sírról szakított rózsa	E 631.1. Flower from grave E 711.2.2. Soul in flower
XIX. 1051–1052.	a megrekedt szekér kirántása	F 611.3.2. Hero's precocious strength
XIX. 1065–1080.	az óriáscsősz megölése	F 628.2.3. Strong man kills giant
XX. 1125–1146.	kőevés, az óriáskirály agyonütése	G 156. King of giant K 912. Head of giant cut off by one as they enter house
XX. 1169–1173.	a varázssíp	D 1224. Magic pipe
XXI. 1221–1254.	a boszorkányok elpusztítása, megvilágosodás ezáltal	G 200–299. Witches G 205. Witch stepmother G 271.2. Witch exorcised by burning stick
XXII. 1279–1296.	a kísértetjárás	E 700–799. Souls
XXIV. 1336–1664.	átkelés a tengeren	D 2121. Magic journey
XXV. 1369–1408.	kapuőrző állatok megölése	F 628.1.3.1. Man kills dragons with own hands
XXVI. 1409. és kk.	Tündérország	F 213. Fairyland on island F 302. Man goes in the fairyland F 370. Visit to fairyland
XXVII. 1453–1460.	élet tava	D 925. Magic fountain F 162.6.2. Lake with water of life
XXVII. 1461–1480.	Iluska feltámadása	E 80. Water of life.
XXVII. 1486.	János vitézt tündérr királlyá választják	F 252.1.1. Resuscitation by water Fairies elect king

Az áttekintés ezúttal is egységes írói szándékkal alkotott műnek mutatja az elbeszélő költeményt, a mesemotívumok (kivált, ha a cselekmény időrendjét, a XIV. fejezetet bevonva, helyreállítjuk) már a „népies beszély”-nek nevezett hányadban is megjelennek; a többfázisú alkotói folyamat amúgyis filológiai bizonyítás híján lévő hipotézise bízvást a Petőfi-legendák körébe utalható.

Az egyetemes mesemotívumok igénybevétele, „megterhelése” természetesen korántsem egyenletes. A motívumok szabad, egyéni felhasználására, amelyet már – mint idéztük is – Berze Nagy János szintén Petőfi legfontosabb alkotói sajátosságának tartott a *János vitéz*ben, lássunk most néhány példát!

A „gonosz mostoha” (S 31.) motívuma Thompson kimutatása szerint legalább 15 hagyományos cselekménytípusban fordul elő a prózafolklórban, így jelenléte biztosítja az irodalmi mű folklór jellegét. Petőfi motívumkezelésének sajátossága, hogy az S 31.>G. 200. eltolódással a *János vitéz*ben genezisében mutatja be a gonosz mostoha boszorkánnyá alakulását.

A gonosz mostoha>boszorkány átalakulásból további motívumváltozás is következik: míg a nemzetközi folklórban közismert az, hogy a hős elpusztítja a boszorkányt (G 275.8.: Hero kills witch), addig Petőfinél egyrészt János vitéz erre sajátkezűleg nem képes, sőt majdnem elszalasztja a lehetőséget, másrészt – s ez a fontosabb változtatás – a boszorkány megöletésével a hős szeretőjének gonosz mostoháját bünteti meg.

A motívumok belső szerkezetét sajátos módon változtatja meg a költő. A nemzetközi prózafolklórban ismert az a motívum, hogy a hős az óriást vasgolyóval öli meg (Z 312.2.: Giant ogre can be killed only with iron club he carries). Petőfinél az óriás elpusztítása kövel, egy nagy szikladarabbal történik, ami szerveesebben illeszkedik az óriások sziklavára keltette megdöbbenés élményéhez. Az is általánosan elterjedt motívum, amely szerint a szerelmes hős hercegnőt vesz feleségül (L 101.: Lowly hero marries princess). Petőfinél ismét módosul a motívum: az egyszerű szolgálólányból lett tündérkirálynő feleségül vételével van dolgunk.

Az egyéni motívumhasználat további, szép példája lehet Iluska megtalálása, ahol a motívumok kombinációja teremti meg az eredetiséget. A „virágban lévő lélek” (E 711.2.2.) összekapcsolódik a mágia sikerét bizonyító tettel (D 1426.0.1.: Magic helps hero win princess).

Figyelemre méltó tipológiai sort láthatunk a *János vitéz* befejezésében: a tündérsziget (F 213.: Fairyland on island), a tündérszigetre utazás (F 302.1.: Man goes in the fairyland), a tündérek királyválasztása (F 252.1.1: Fairies elect king) motívumsorát, melynek tagjai így, együttesükben legkönnyebben az ír prózafolklórból mutathatók ki. Ez persze nem filológiai hatás, egyéni tájékozódás vagy kultúrkapcsolat eredménye; sokkal inkább az európai platóhoz viszonyítva elfoglalt, sokban hasonló kulturális periféria-helyzet következménye.

Néhány vitatott kompozíciós kérdés megválaszolásához is kaptunk segítséget. Henszlmann Imre óta hagyományosan a fazekassal való jelenetet és a kísértetjárást epizódnak tekintik.¹⁴ Most az F 611.3.2. és az F 628.2.3. motívum egymás utáni és közeli felbukkanása Pándi Pált igazolja, aki nem az óriásország létezésére vonatkozó híradást látja (amint azt Henszlmann állította) a fazekas-jelenet lényegének: „...ennek a találkozásnak sokkal inkább az a funkciója, hogy a költő az olvasó tudtára adja (...) hőse erejét, kalandvágyó készségét az óriások birodalmá-

¹⁴ EPN, 370. (Vö. a 3. jegyzettel!)

nak evilági küszöbén. Tehát (...) a fazekassal való találkozás is a hős próbája..."¹⁵ (Kiemelés az eredetiben.) Hasonló kompozíciós magyarázat kínálkozik a kísértetjárás jelenete kapcsán is: a mostoha-boszorkány metamorfózis után ez az erősen megterhelt motívum végét jelenti, a szellemvilág utolsó ellentámadását, ártó kísérletét a döntő próbára készülő, pihenő, erőt gyűjtő hős ellenében.

Ahol pedig mind a Berze Nagy János-féle áttekintésben, mind a mostani elemzésben „lyukak” mutatkoznak, mint a huszárok meseföldrajz-logikájú vándorlásában vagy a franciaországi hadjárat leírásában, ott a hiányt részben már az utóbbi évek filológiai kutatásai pótolták, elsősorban Pogány Péter vizsgálódásai, a ponyvaforrások feltárásával.¹⁶ Adott a lehetőség, hogy Petőfinek az említett másodlagos közösségek műveltségi hagyományaiból merített élményei révén (a ponyvaforrások feltárása után például könyvtárának újraolvasásával, olvasmányainak alaposabb megismerésével, vándorszínészi repertoárjának szövegrekonstrukciójával) a *János vitéz* szellemi háterszágát, forrásvidékét a filológiai és tipológiai kutatások *együttes* folytatásával mindjobban feltárjuk. Mint ahogyan a legegyetemesebb mesemotívumok és a legsajátosabb magyar népkönyvek együttes, alkotó felhasználása révén lett (hogy most más forrástípusokról ne is szóljunk) a *János vitéz* az egyetemes kultúrának is szerves része.

Dömötör Ákos-Kerényi Ferenc

¹⁵ I. m. 460.

¹⁶ *A magyar ponyva tüköre*. Bp., 1978. 70., 106., 273.

A Finn Irodalmi Társaság (Suomen Kirjallisuuden Seura) kéziratárának levelezés-gyűjteményében kutatva rábukkantam néhány dokumentumra, amelyek Arany János kézírásos soraival és aláírásával arról tanúskodnak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Arany János titkársága idején már kapcsolatban állt a finn intézettel. Az önálló állami léttől ekkor még távol álló Finnország nemzeti akadémiai szándéka éppen ebben a társaságban öltött testet, így hivatalosan is partner-intézménynek tekintette egymást a két szervezet.

Az első dokumentum egy kétnyelvű nyomtatvány; nevezetesen egy meghívó az akadémia palotájának felavatására rendezett, 1865. december 11-i ünnepi közgyűlésre.¹ A magyar nyelvű szöveghasáb alatt 1865. nov. 15-i keltezés olvasható, a latin szöveg alatt pedig: XVII. Kalendas Decembres MDCCCLXV. A lap alján ugyancsak nyomtatva olvasható két név: Báró Eötvös József, másodelnök és Arany János, titkoknok. Az utóbbi kézírására ismerünk a francia nyelvű címzésben. A levél, illetve a nyomtatvány² L'Académie de Hongrie feladóval Monsieur Auguste Ahlquist,³ Membre de l'Académie des sciences de Hongrie, azaz az MTA finn tagjának szól. A Helsinkibe küldött levelet a város akkor általánosan használt svéd nevével címezte Arany, de Helsingfors helyett Helsingford-ot írt. Alatta zárójelben (*La Finlande*) olvasható.

A második dokumentum szintén nyomtatvány, de a keltezés (*Pest, 1866. le 10 septembre*) és az aláírás Arany János kezétől származik. A levél arról tanúskodik, hogy az MTA külső tagjainak a kiadványokat megküldték, de a két intézmény között is megvalósult a kiadványok cseréje. A nyomtatvány szintén kétnyelvű, a magyar nyelvű hasáb mellett a szöveg franciául is olvasható. Mindkét hasáb alatt megtaláljuk Arany János aláírását, a két nyelv írásmódja szerint, tehát a francia szöveget Jean Arany *sécrétaire* aláírással látta el. A nyomtatvány melléklete egy visszaigazoló lap, amely szintén kétnyelvű. Ennek jobboldali, francia nyelvű részét töltötte ki Arany János. Megnevezi azt a pesti könyvkereskedőt, Ferdinand Eggenbergert, akit az Akadémia megbízott a könyvek terjesztésével. A küldemény címzettje szintén August Ahlquist, Membre de l'Académie des Sciences de Hongrie, vagyis az MTA tagja. Ugyancsak íráshiba Helsink-i svéd neve: Helsingford. (Valószínűleg a címzésekhez használt listán is tévesen szerepelt.) A lap alsó részén olvashatjuk Arany kézírásában az érintett kiadványok megnevezését. Ezek a következők: *A magyar nyelv Szótára* III. 4.5.6.; *A m. tud. Akadémia Jegyzőkönyvei* III. 1/2.; *M. tud. akadémiai Almanach 1866-ra*; *Nyelvtudományi Közlemények* IV. 1/3.

A harmadik dokumentum is egy előre nyomtatott, német nyelvű levél, amely szintén az MTA kiadványcseréjét szolgálta. A dátumon, az aláíráson és a címzésen kívül a könyvek címeit is Arany János kézírásában olvashatjuk.

¹ A meghívó szövegének közlésétől eltekintünk, hiszen a nyomtatvány hazai archívumokban is fellelhető.

² Az autográf helyeket kurzíváltuk.

³ August AHLQUIST, (költői nevén: A. Oksanen) 1826–1889. Tudós, költő, a Helsinki Egyetem nyelv és irodalom professzora 1863–88 között.

Der Ungarische Akademie der Wissenschaften hat die ihr gefalligst mitgetheilten Druckschriften:

a) *H. G. Porthans Skrifter, I–V. Delen.* b) *Deutsch–Finnisches Wörterbuch.* c) *Suomalainen ja Ruotsalainen Sanakirja.* 1–5. Wihko. d) *Suomi.* 9. 10. Osa. e) *Kalevala.* f) *Historiallinen Arkisto.* I. II. III.

erhalten, und spricht dafür ihren verbindlichsten Dank aus.

Im Auftrag der Akademie
J. Arany Gsekretär

An die Finnische Litteratur–Gesellschaft.

Helsingfors.

A három Arany János által aláírt levél mellett az MTA még más módon is nyomot hagyott a Finn Irodalmi Társaság életében. Például Elias Lönnrot is tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Elhunytá alkalmából az MTA részvét-táviratot küldött a társaságnak, de ez már Arany János halála után, 1884-ben történt. Megtalálható még az archívumban Budenz József gyászjelentése, meghí-vó a Jókai-centenárium ünnepségeire és még néhány más hivatalos levél.⁴ Most azonban csak az Arany János nevéhez fűződő levelek bemutatása volt célom. Ezzel pedig szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy az akadémiai kapcsolatok kutatása révén számos külföldön is látható kézirat és fontos dokumentum nyomára bukkanhatunk. Az itt bemutatott anyagból például arra derül fény, hogy Arany János tudott a *Kalevaláról*, leírt néhány szót finnül, ismerte a Finn Irodalmi Társaság vezető személyiségeinek nevét, vagyis feltételezhető, hogy a finn nem-zeti tudomány és irodalom születésének távoli szemtanúja volt. Az Arany-kutatás szempontjából ezek az apró adalékok is hasznos információt hordozhatnak.

Várhelyi Ilona

⁴ Az akadémiai kapcsolatok dokumentumai a Finn Irodalmi Társaság hivatalos iratai között a 37., 64., 77., 81., 83., 86., 107. számon találhatók.

TÜSKÉS GÁBOR

A MEDITÁCIÓÍRÓ RÁKÓCZI

A megírás körülményei

A Vallomások első könyvének írása közben, 1717 tavaszán új műfaj jelent meg Rákóczi írói életművében: a vallásos elmélkedés, a meditáció.¹ Rövid elmélkedő részeket alkalmasszerűen már az első könyv korábban írt részében is előfordulnak, önálló formában, külön címmel ellátva azonban a meditáció ekkor tűnt föl először. Az 1716-ban írt *Meditationes in forma soliloquiorum de mysterio reparationis naturae humanae per Adam corruptae* (Elméledések magányos beszélgetések formájában az Ádám által megrontott emberi természet megújulásának misztériumáról) ágostoni ösztönzése kézenfekvő, életrajzi háttere ismert. Rákóczi 1715 augusztusában a grosbois-i kamalduli kolostorba vonult vissza. A fejedelem portai diplomatájának megjelenése, a vele való titkos találkozó és Törökországba hívása Rákóczit 1717-ben sorsdöntő elhatározás elé állította. Ezt követően Rákóczi több mint másfél év múlva, a törökországi vállalkozás kedvezőtlen alakulása nyomán folytatott Vallomások második könyvének írása közben, 1718 végén fordult ismét a meditációhoz. Az 1719 februárjában a konstantinápolyi apostoli vikáriusnak bírálatra átadott, ma csupán cím szerint ismert elmélkedéseket (*Soliloquia in forma meditationum adventus Domini diebus – Magányos beszélgetések Istennel elmélkedések formájában az Úr jövetelének napjain*) a megbízott cenzorok szigorúan elmarasztalták és kimutatták a szerző teológiai tévedéseit.² Ugyanennek az évnek a végén a Vallomások harmadik könyvének befejezésével párhuzamosan, melyben a vallomásos jelleg rovására az elmélkedő hang egyébként is fölerősödött,³ Rákóczi újabb karácsonyi meditációt írt helyzete „belső és külső nyomorúságától” indítva (*In nocte nativitatis Domini meditatio in forma soliloquiorum super evangelium Luc. secundum – Elmélkedések magányos beszélgetések formájában Lukács evangéliumának második fejezete fölött az Úr születésének éjszakáján*).⁴

¹ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért HOPP Lajosnak, JELENITS Istvánnak és KÖPECZI Bélának mondok köszönetet. A szöveg a meditációk kritikai kiadásához készített kísérőtanulmány rövidített változata.

² VIZKELETY András, II. Rákóczi Ferenc elmélkedéseiről készült egyházi cenzori jelentések. ItK 1961. 204–216.

³ REISINGER János, Rákóczi Vallomásainak műfaji kérdései. In A Rákóczi emlékévi diák pályázatán díjnyertes tanulmányok. Szerk. KOVÁCS Kálmán. Bp., 1977. 69–99., itt: 71. – Vö. GYENIS Vilmos, Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásaiban. In Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadásai. Szerk. SINKOVICS István, GYENIS Vilmos. Bp., 1978. 67–105.

⁴ *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani. E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis ed. Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae.* Bp., 1876. 78–91., 92–102. – RÁKÓCZI Ferenc, Vallomások – Emlékiratok. Ford. SZEPES Erika és VAS István. Szerk. és az utószót írta HOPP Lajos. Bp., 1979. 107–125., 719–731.

Ezután Rákóczi az ilyen jellegű írói munkát több mint egy évre abbahagyta, s ez idő alatt a meditáció alkalmi műfajból önálló művek műfajává lépett elő. Az életrajzi, politikai háttér legfontosabb mozzanata Rákóczinak az a nagyjából az 1720-as év végére megfogalmazódó felismerése, hogy a török és a francia ígéretek beváltására nem számíthat.⁵ Ez a csalódás alapvető belső válságot okozott benne, s a következő év tavaszán ismét a válsághelyzetek egyik jellegzetes műfajához, a meditációhoz fordult. A bujdosás történetében 1720-ban bekövetkezett fordulatot jelzi közvetve az is, hogy – mint Hopp Lajos megállapította – 1721-től a Mikes-levelek száma ritkul, s kezdenek szaporodni a lassan múló idővel kapcsolatos megjegyzések.⁶

Új elmélkedés-sorozatát Rákóczi 1721 nagybőjtjében, egészen pontosan március 14-én kezdte el az ószövetségi Szentírás első öt könyvéről (*Meditációk magányos beszélgetések formájában a Szentírásról*).⁷ A bibliai könyveket, s azon belül a fejezeteket egymás után sorra vevő *Meditációkat* folyamatos munkával, rendszeresen írta, a Kivonulás könyvéről szóló elmélkedéseit ugyanezen év november 17-én fejezte be. A Második törvénykönyvről való meditációkat 1722 hamvazószerdáján, február 18-án kezdte el írni, s március 27-e (46. születésnapja) előtt néhány nappal már a 8. fejezetről elmélkedett. Az öt ószövetségi könyvről való *Meditációk* befejezésének pontos ideje nem ismert, ez – a korábbi munkatempót alapul véve – körülbelül az év közepére, második felére tehető. A következő év elején újabb sorozatot kezdett Az 1723. év elmélkedései címmel, melyben különböző témákkal foglalkozott.⁸ Február 18-án már a 6. meditáción, az Úr színeváltozása ünnepén, augusztus 6-án pedig a sorozat első részének utolsó, 26. elmélkedésén dolgozott. Az egész sorozatot valamikor az év vége felé fejezhette be. Ugyanebben az időszakban az elmélkedésekkel részben párhuzamosan Rákóczi más munkáin is dolgozott: 1722-ben írta a *Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről* c. művét, ezután kezdte el a majd három év múlva befejezett *Értekezés a hatalomról* írását, s közben befejezte a *Fohászok összeállítását*.⁹

A szentírási *Meditációk* és Az 1723. év elmélkedései szövegében alig van egy-két utalás a keletkezés külső körülményeire. Ezek közül az egyik az, hogy a Teremtés könyvről való elmélkedések bevezetőjében reflektál a korábbi elmélkedéseit ért cenzúrára, és elmondja: ez volt az oka annak, hogy több mint egy éven át nem írt.¹⁰ A cenzúra hatása már a *Vallomásoknak* a bírálat után készült részeiben kimutatható: Rákóczi szakított a közvetlen, személyes élmények nyomán fakadó hanggal, stílusa némileg megtorpant, elszíntelenedett.¹¹ A tanácsadók, vezetők segítségét hiányolja, s kijelenti, amit mond, egyedül Istennek mondja. A kijelentés

⁵ KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi*. Bp., 1991. 334–345.

⁶ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. S. a r. HOPP Lajos. Bp., 1966. 498.

⁷ *Meditationes in forma soliloquiorum super Scripturam Sacram. Meditationes super Genesim. [...] super Exodum. [...] super Leviticum. [...] super librum Numeri. [...] super librum Deuteronomii.* Bibliothèque de Troyes, Mss. lat. 2146.

⁸ *Meditationes Anni 1723.* Bibliothèque de Troyes, Mss. lat. 2145.

⁹ II. Rákóczi Ferenc *Politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS Ilona. A tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI Béla. A latin szöveget gondozta BORZSÁK István. A francia szöveget gondozta KOVÁCS Ilona. Bp., 1984. 490–491. – HOPP Lajos, *Egy keresztény fejedelem fohászeit*. ItK 1990. 613–628.

¹⁰ ZOLNAI Béla, *A janzenista Rákóczi*. Szeged, 1927. 17.

¹¹ VIZKELETY, i. m. 206.

második fele az elmélkedések egyik visszatérő motívuma.¹² Az utóbbi megjegyzések már átvezetnek a belső indítékok területére, s részben Rákóczi önvédelmét, illetve a kézirat és a mű biztonságát szolgálták, részben irodalmi fogásnak tekinthetők.

Valójában Rákóczi nagy önbizalommal láthatott munkához, melyben a döntően belső inspiráció mellett közvetve a műveit ért egyházi bírálatra való válaszadás igénye is felfedezhető.¹³ Ezt a feltételezést erősíti, hogy bár a *Vallomások* végén Rákóczi hitvallást tesz a műveiben bírált janzenista tételek ellen, megvédi eredeti álláspontját, és egy esetleges teológiai vitában győzelmet remél. Ez az állásfoglalás mintegy előre vetíti az 1721–1723 között írt meditációkat, melyekben a spirituális, morális és aszketikus szándék mellé új elemként a teológiai indíték társul.¹⁴

A meditációk alaphelyzetét tekintve nem nehéz felismerni a párhuzamot Rákóczi elmélkedései és a manierista vallásos elmélkedő próza kiemelkedő művelője, Ecsedi Báthory István meditációi között.¹⁵ Ahogy Báthory meditációi az egyéni meghasonlás, az egység, az ép állapot megszűnésének, széttöredezettségének, a racionális elme és a misztikus beállítottság kettősségének a kifejezői,¹⁶ ugyanúgy Rákóczi elmélkedései is a kivételes humanista intellektus Róma és Port-Royal közti vergődéséből, kielégületlen, közlésre vágyó lelkiállapotból és az adott történelmi szakasz tragikumának, a bujdosás reménytelenségének felismeréséből születtek. A két író meditációs alaphelyzetének különbsége elsősorban az, hogy a válság Báthory meditációiban az író belső, lelki-pszichikai habitusában, Rákóczinál viszont a külső (politikai, egyházi) viszonyok és az író között feszül. A hazája és népe érdekében tett meg-megújuló próbálkozásait 1720 után fokozott mértékben vallási motívumokkal táplálta;¹⁷ az ezután írt levelei egy részében több elmélkedő rész található.

A külső inspirációk között kiemelt helyet foglal el a Grosbois-ból magával hozott kettős ösztönzés: egyrészt az aszketikus életmód folytatása, másrészt könyvtára, benne a korszerű teológiai irodalom exegetikai, meditációs és janzenista szellemű műveivel. Grosbois-i kapcsolatait Rákóczi Törökországban is ápolta, a kamalduliak közé tartozónak érezte magát, ugyanakkor vallásos élménye az ott megismert viták révén kissé elbizonytalanodott, vallási érdeklődése meghatározott irányba terelődött.¹⁸

Az 1721–1723 közötti időszak rodostói eseményei csupán a háttérrel adják a meditációkhoz. Csak utalásszerűen emlékezik meg Rákóczi a Második törvénykönyvről elmélkedve saját születésnapjáról, Az 1723. év elmélkedéseiben betegségről és a rodostói pestisről, s felesége haláláról is csupán annak első évfordulóján

¹² Így pl. a Levitik könyve 5. fejezetéről elmélkedve gondolatai leírásának vagy elhallgatásának problémáját Isten és a cenzúra különböző elvárásainak szembeállításával hangsúlyozza.

¹³ ZOLNAI Béla, *Rákóczi, az író. In Rákóczi Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. I. köt. Szerk. LUKINICH Imre. Bp., 1935. 289–324. itt: 304.

¹⁴ ZOLNAI Béla, II. *Rákóczi Ferenc*. Bp., é. n. [1942] 187. – Vö. ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában*. Kolozsvár, 1944. 164.

¹⁵ Ecsedi Báthory István meditációi. S. a r. ERDEI Klára és KEVEHÁZI Katalin. Bp.–Szeged, 1984. – Vö. ERDEI Klára, *Ecsedi Báthory István meditációi és európai hátterük*. ItK 1980. 55–69., Uő., *Modellfejlődés Ecsedi Báthory István prózájában*. ItK 1982. 620–626.

¹⁶ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay költészete és Ecsedi Báthory István*. In *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna. Salgótarján 1988. 26–36., itt: 27–28.

¹⁷ VIZKELETY, i. m. 204.

¹⁸ ZOLNAI, i. m. 1927. 5–10.

szól röviden. Ezen kívül a meditációk semmiféle utalást nem tartalmaznak a napi eseményekre. Ez egyrészt érthető a műfaj kötöttségeiből, másrészt jelzi Rákóczi törekvését, amellyel tudatosan igyekezett kizárni elmélkedéseiből a napi történeteket. Az 1721–1723 közötti időszakot a negatív események egész sorozata jellemzi, melyek közül említést érdemel a bujdosók közötti bizalmatlanság és személyi ellentétek növekedése, a pestis és az általa okozott bizonytalanság, a Franciaországból visszatért török követ küldetésének eredménytelensége, a bujdosók tartásdíjának csökkentése a Porta részéről, a fejedelemnek súlyos anyagi veszteséget okozó Brenner öngyilkossága, a fejedelemasszony halála, Dubois és Bonnac elzárkózása Rákóczi támogatása elől, a Habsburg-ház leányági örökösödésének elfogadása a magyar rendek részéről.¹⁹ Mindezek következtében Rákócziban fokozatosan nőtt a rezignáció, s egyik 1723 elején írt levelében megfogalmazta saját politikai halálának gondolatát.²⁰

A műfaj

Az 1720-as évek elején keletkezett meditációk szoros műfaji rokonságban állnak Rákóczi két másik vallásos tárgyú művével, a *Vallomásokkal* és a *Fohászokkal*. A confessio, a soliloquium és a meditáció műfajának egymásra vonatkoztatását jelzi, hogy a *Vallomások* élettrajzi ihletettségű elmélkedő részeit Rákóczi ugyanúgy soliloquiumnak nevezi, mint az Ószövetség első öt könyvéről való elmélkedéseit, s hogy a *Vallomások* műfaji keveredése elősegíti a meditáció létrejöttét, önállósulását.²¹ Másfelől ezekbe az elmélkedésekbe gyakran illeszt hosszabb könyörgő, imádságos részeket, amelyek a *Fohászokkal* mutatnak szoros kapcsolatot.²² A rokon vonások ellenére a három vallásos műfaj jól elkülöníthető egymástól és Rákóczi más, világi tárgyú műveinek műfajától. Rákóczi erősödő műfaji tudatosságát és irodalmi munkásságának egységben való felfogását mutatja, hogy például a meditációkkal részben párhuzamosan írt *Értekezés a hatalomról* első részének 5. fejezetében Ábrahám, Izsák és Jákob zarándok sorsa kapcsán utal a Teremtés könyvéhez fűzött elmélkedéseire, mondván, ezek az elmélkedések hitbeli természetűek, és más írásokban értekezik róluk.²³ A Kivonulás könyve 19. fejezetéről elmélkedve viszont saját sorsa értelmezése kapcsán a *Vallomásokra* utal vissza, s jelzi, ott erről részletesen beszámolt.

Rákóczi meditáció-értelmezésének mintája az ágostoni soliloquium, melynek lényege a magányos beszélgetés vagy magánbeszéd, azaz a monológ. A meditáció az ember Istenhez jutásának, önmaga és ezáltal Isten megismerésének módszere, „aeterna meditari”, az örökkévaló gondolkodó szemlélése, „meditari in Deum”, azaz rá gondolás Istenre.²⁴ Az ágostoni *Vallomások* XIII. könyvében a teremtéstörténet magyarázata elmélkedő kommentár formájában jelenik meg.

A meditáció elkülönítése a másodlagos, félirodalmi, „irodalom alatti” vallásos műfajok között, illetve egyenrangú kezelése más műfajokkal nem régi keletű.

¹⁹ KÖPECZI, i. m. 345–370.

²⁰ II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerk. KÖPECZI Béla. Bp., 1958. 314.

²¹ REISINGER, i. m. 87–88.

²² HOPP, i. m.

²³ II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete, i. m. 411.

²⁴ Vö. Klára ERDEI, *Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung*. Wiesbaden, 1990. 18–23.

Alapvető jellemzője az értelem és az érzelmek ellentétes irányú, együttes működése, a gondolati és érzelmi elemek bonyolult kölcsönhatása. A tartalom legfontosabb vonatkozási pontjai a személyes érzések, az egyéni áhítat megnyilvánulásai, illetve a teológiai tételek, az intézményesült egyházi tanítás és ezek feszültsége.²⁵ A bibliai tipológia mint szimbolikus rendszer jelentősen hozzájárult a műfaj kialakulásához és fejlődéséhez.²⁶ A műfaj első fölvirágzása a középkori előzmények után a reformáció előestéjén ment végbe. Kiteljesedése a XVI. század második felére, utolsó évtizedeire tehető. Ebben az összefüggésben a meditáció a manierista irodalom reprezentatív műfajaként is értelmezhető.²⁷

Rákóczi meditáció-felfogásának újkori előzményei Luther, Kálvin és Loyolai Ignác új, a középkortól lényegesen eltérő meditáció értelmezései. A három különböző értelmezés nyomán egymástól jelentősen eltérő meditációs hagyományok alakultak ki, s a XVI. században a meditáció az új vallásos magatartás egyik irodalmi formája lett.²⁸

A XVI. századi meditáció-irodalom jelzi az újkori meditáció alapvető különbségeit a középkori kontemplációval szemben. A középkorban az elmélkedés mindenekelőtt Istenre, az Isten dicsőségét hirdető világ elmélyült vizsgálatára, az isteni ésszerűség felismerésére irányult. Ezzel szemben az újkori meditáció a magára maradt egyén töprengése, mindig valaminek a keresése, amely mögött nyugalanság, feszültség, szorongás, csalódottság munkál. Gyakran az önvizsgálat áll a középpontban.²⁹

A XVII. századi meditáció-irodalom két legfontosabb vonása a felekezeti különbségek háttérbe szorulása, illetve a meditáció laicizálódása, széles körű kiterjedése a világi hívőkre. Megjelenik a műfaj világi változata, a filozófiai, katonai, történeti, politikai tárgyú esszé, amely részben ugyancsak meditáció néven szerepel, s amit például majd Rákóczi is felhasznál az *Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedésében*. A XVII. század húszas, harmincas éveitől kezdve Magyarországon is megnőtt az érdeklődés a személyes vallásosság iránt, a meditációs művek iránt.³⁰ A meditációk továbbra is döntően biblikus témájúak. Ennek egyik oka, hogy a legkülönbébb spirituális irányzatok a kreatív meditáció legjobb iskolájaként a katekizmus tanulmányozása mellett egyaránt a Szentírás tropológiai exegézisét ajánlották.³¹ A kvietista felfogás szerint a kontempláció tökéletesebb formája a vallásos elmélkedésnek, mint a meditáció. Ez utóbbi a belső élet közönséges alapja és a szeretet gyakorlása minden olyan igaz számára, aki még nem jutott el a teljes érdeknélküliséghez.³²

A XVII. századi meditáció-értelmezések közül külön ki kell emelni a Rákóczira nagy hatást gyakorló Port-Royal-i lelkiség felfogását az elmélkedésről. E megha-

²⁵ Uo. 45–48.

²⁶ Barbara K. LEWALSKI, *Protestant Poetics and the Seventeenth-Century Religious Lyric*. Princeton, 1979. 31–145.

²⁷ Tibor KLANICZAY, *La poésie méditative, genre représentatif du maniérisme*. Revue de la Littérature Comparée, 1982. 281–286.

²⁸ Vö. ERDEL, i. m.

²⁹ KLANICZAY, i. m. 284.

³⁰ Báró WESSELÉNYI István, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*. S. a r. TÓTH Margit. Szeged, 1990. 19. 29. jegyzet.

³¹ Barbara BAUER, *Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe*. Frankfurt/M.–Bern–New York, 1986. 560.

³² Fénelont idézi KÖPECZI, i. m. 512.

tározás szerint a meditáció az Isten törvényein, az evangéliumi igazságokon és a Megváltó szavain való folyamatos elmélkedés a Szentírás, illetve annak spirituális értelmezése alapján. Ehhez különféle segédleteket, anyanyelvű bibliafordításokat és kommentárokat készítettek, melyeket a laikus olvasók is használhattak.³³

Egészen más spirituális hagyományból merítenek, de lényegében ehhez hasonló irányba mutatnak Joseph Hall 1612–1634 között írt prózai bibliai meditációi, amelyek egyben a Rákóczi-féle ószövetségi elmélkedések egyik közvetett műfajtörténeti előzményének tekinthetők.³⁴ Művével az angol irodalomban új, valahol az elmélkedés és a bibliai kommentár között elhelyezhető műfajt hozott létre, amely szövegértelmezés és spirituális vallomás egyszerre, s amelynek megnevezésére a meditatív kommentár a megfelelő.³⁵ Ez a meditációnál pontosabb műfajmegjelölés Rákóczi 1721–1722-ben írt elmélkedő szövegeire fenntartás nélkül alkalmazható.

Az 1723. év elmélkedéseiben Rákóczi az elmélkedés műfaján belül egy másik formát választott. Ezeket nem soliloquiumnak, hanem egyszerűen meditációknak nevezi. A XVI–XVIII. században különösen kedvelt meditációs témákat dolgoz fel, ezek egy része mögött a kor sokat vitatott teológiai tételei állnak. A műfaj általános kívánalmainak megfelelően azonban nem a vitát hangsúlyozza, hanem a morális, didaktikus értelmezés, az Istenhez vezető út helyenként már-már misztikus keresése foglalkoztatja.

A források

A két meditációs mű forrásainak meghatározása összetett, nem teljesen megoldott feladat. Rákóczi a Biblia kivételével egyáltalán nem nevezi meg forrásait. A források két nagy csoportra, a tudományos igényű teológiai, exegetikai művekre és a vallásos, elmélkedő, aszketikus kiadványokra oszthatók. Rákóczi forrás-használatát az adott keretek között mindenekelőtt nagymértékű szabadság jellemzi, melynek következtében szó szerint csak ritkán idéz, s a felhasznált művek többsége inkább csak háttérként, a grosbois-i és rodostói olvasmányok inspiratív hatásaként van jelen az elmélkedésekben. Az Ószövetség első öt könyvéhez fűzött *Meditációk*, illetve Az 1723. év elmélkedéseinek forranyaga jelentősen eltér egymástól, ezért a két mű forrásait külön-külön célszerű megvizsgálni.

Az ószövetségi *Meditációk* elsődleges forrása a Biblia. Zolnai Béla nyomán Köpeczi Béla megállapította, hogy az elsőrendű forrás a janzenista Lemaistre de Sacy kommentált bibliafordítása volt.³⁶ A szövegösszevetés kimutatta, hogy Rákóczi messzemenően támaszkodott ennek a munkának nem csupán a fordítás, hanem a kommentár részére is, ezért érdemes azt részletesebben megvizsgálni.

A kérdés, hogy miért éppen Sacy bibliafordítását választotta elmélkedései vezérfonalául, szorosan összefügg azzal a másik két kérdéssel, hogy az elmélkedések tárgyául miért a Bibliát, azon belül az Ószövetség első öt könyvét, illetve

³³ Bernard CHÉDOZEAU, *Les grandes étapes de la publication de la Bible catholique en français*. In *Le Grand Siècle et la Bible*. Sous la direction de Jean-Robert ARMOGATHE. Paris, 1989. 341–360., itt: 349–352.

³⁴ Joseph HALL, *Contemplations upon the History of the Old Testament*. London, 1623.

³⁵ Richard A. MCCABE, *Joseph Hall. A Study in Satire and Meditation*. Oxford, 1982. 241. – Vö. P. M. BECHTEL, *The Devotional Works of Joseph Hall*. Ann Arbor, 1965., Frank Livingstone HUNTLEY, *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in XVII-century England*. Binghamton–New York, 1981.

³⁶ ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp., 1926. 25. nr. 73. – KÖPECZI, i. m. 505.

miért az írásértelmező meditáció sajátos formáját választotta? A tudományos igényű szentírásmagyarázat műfajával már ifjúkorában kapcsolatba került; sárospataki (vagy szerencsi) könyvtára 1701-ben két, egy XVI. és egy XVII. századi bibliakommentárt is tartalmazott.³⁷ A Grosbois-ban közelebből megismert Port-Royal-i álláspont szerint a Szentírás rendszeres olvasása kötelessége a laikusoknak is. Ágoston nyomán Sacy és társai azt a nézetet képviselték, hogy a szentírás-olvasás a szentáldozás előtt jó lehetőség a részvételre Krisztus áldozatában.³⁸ A pasztorációs célkitűzés mellett Sacy kommentált bibliafordításának másik motivációja apologetikus jellegű: a Teremtés könyvének előszava utal a szabadgondolkodókra, akik többek között támadják a Szentírás tekintélyét.³⁹ A fordítást elsősorban ezek ellen készítette.

Az első öt ószövetségi könyv melletti döntés megvilágításához érdemes felidézni, hogy a XVI. századi előzmények után a XVII. században kibontakozó racionalista, humanista és filológiai bibliakritika támadásainak és az ennek nyomán kerekedett vitának a középpontjában a mózesi iratok, azaz az első öt ószövetségi könyv, a Pentateuch hitelességének kérdése állt.⁴⁰ A kérdés különösen a Szentírás sugalmazottsága, az isteni kinyilatkoztatásban feltételezett egységes elképzelés szempontjából volt fontos, ami szorosan összefüggött az isteni előre látás, a providencia akkor egyik legtöbbet vitatott problémájával.⁴¹ A történeti-kritikai bibliakutatás csak lassan tisztázta, hogy a Pentateuch keletkezése több évszázadot átfogó, komplex irodalmi, történeti folyamat, s hogy a teremtés és kivonulás történetei a Pentateuchban elsősorban jogi összefüggésben helyezkednek el.⁴² A patrisztikus hagyományok alapján az Ószövetség első öt könyvét a középkorban végig egységként kezelték, a XVI. századtól kezdve azonban a Pentateuch-kommentárok sűrűsödése is jelzi a problémát.⁴³ Az ún. szamaritánus Pentateuch kéziratának felfedezése (1616) és kiadása (1632) ugyancsak hozzájárult az exegetikai viták kiéleződéséhez.⁴⁴

³⁷ Hieronymus LAURETUS, *Sylva Allegoriarum totius Sacrae Scripturae, mysticos ejus sensus, et magna etiam ex parte literales complectens, etc.* 2 tom. Venetiis, 1575. – Jacobus TIRINUS, *Commentarius in Vetus et Novum Testamentum.* I–III. Antwerpen, 1632. – Vö. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* S. a r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós. Szeged, 1992. 155. nr. 6, 40.

³⁸ CHÉDOZEAU, i. m. 348.

³⁹ *La Genèse traduite en français avec l'explication du sens littéral et du sens spirituel.* Tome I. Paris, 1682. Préface, partie I, partie III. – Vö. Geneviève DELASSAULT, *Le Maître de Sacy et son temps.* Paris, 1957. 165–166.

⁴⁰ Rolf SCHÄFER, *Die Bibelauslegung in der Geschichte der Kirche.* Gütersloh, 1980. 115–118. – Hans-Joachim KRAUS, *Geschichte der historisch-kritischen Erforschung des Alten Testaments.* Neukirchen-Vluyn, 1982³. 80–97.

⁴¹ Jacques GRES-GAYER, *Un théologien gallican et l'Écriture Sainte. Le „Projet biblique” de Louis Ellies Du Pin (1657–1719).* In *Le Grand Siècle et la Bible*, i. m. 255–275., itt: 263.

⁴² Peter WEIMAR, *Untersuchungen zur Redaktionsgeschichte des Pentateuch.* Berlin–New York, 1977. – Northrop FRYE, *The Great Code. The Bible and Literature.* London, 1982. 48.

⁴³ DIONYSIUS Carthusiensis, *Enarrationes piae ac eruditae in quinque Mosaicae legis libros etc.* Coloniae, 1534. – Seraphinus CAPPONI, *Veritates aureae super totam legem Veterem, tum litterales, tum mysticae, per modum conclusionum e Sacro Textu mirabiliter exculptae.* Venetiis, 1590. – Jacques BONFRÈRE, *Pentateuchus Moysis commentario illustratus etc.* Antverpiae, 1625.

⁴⁴ Jean-Pierre ROTHSCHILD, *Autour du Pentateuque samaritain. Voyageurs, enthousiastes et savants.* In *Le Grand Siècle et la Bible*, i. m. 61–74.

A XVII. századi Pentateuch-kommentárok közül ebben az összefüggésben külön ki kell emelni a Janseniusét (1641).⁴⁵ Jansenius felhívja a figyelmet a bibliai könyvekben lévő „elrejtett” értelmű dolgokra, amelyeket kétféleképpen lehet megközelíteni: 1. a „sensus litteralis” segítségével, amihez a betű szerinti és a történeti értelmezés tartozik, 2. az allegorikus jelentés keresésével az emberi gondolkodás bevonása révén. Különféle kiindulású Pentateuch-kommentárok a XVIII. század első felében is megjelentek.⁴⁶ Az öt könyv a hagyományos exegézis és apologetika bírálata keretében Voltaire figyelmét külön is magára vonta.⁴⁷ Ezt követően a történeti-kritikai szövegértelmezés térhódítása lassan kiszorította a kommentárokból az öt könyv együttes kezelését, a meditáció-irodalomban azonban ez az eljárás a XX. századot is megérte.⁴⁸ Mindezek alapján biztosra vehető, hogy Rákóczi tudott a Pentateuch körül folytatott XVII. századi teológiai vitákról, s hogy azok közvetve az 1721–1722-ben írt *Meditációk* témaválasztását is befolyásolták.

A Sacy nevéhez kapcsolt kommentált bibliafordítás az újabb kutatások szerint közösségi munka eredménye: a fordítás műve Sacyé, az előszókat és kommentárokat azonban jórészt Port-Royal-i barátai és szellemi örökösei írták.⁴⁹ Maga a fordítás körülbelül 1665-től 1676-ig készült. Először részletekben adták ki 1665–1684 között, első teljes kiadása 1682–1696 között jelent meg Párizsban, 32 kötetben, nyolcadrét formátumban.⁵⁰ Jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez volt az első kommentált bibliafordítás vulgáris nyelven. Minden fejezet után két kommentár következik: az első a betű szerinti, a második a lelki értelmet fejt ki. A készítők nagy figyelmet szenteltek Ágoston különböző szentírási kommentárjainak. Az újkori bibliamagyarázatok közül Estius (1629) és Grotius (1644) munkáját részesítették előnyben.⁵¹ A kommentárokból, különösen azok spirituális részében megfigyelhető a Port-Royal-i lelkiség több jellegzetessége, amelyek Rákóczi elmélkedéseinek alaphangját is meghatározták.⁵²

A kommentárok másik szembetűnő vonása a szövegértelmezés módszere, a betű szerinti és a lelki értelem elkülönítése. A Szentírás kétféle, betű szerinti és lelki értelmének elkülönítése közvetve Ágostonra megy vissza, aki megkülönböztette egymástól a Szentírás betű szerinti (történeti) és spirituális (allegorikus)

⁴⁵ Cornelius JANSENIUS, *Pentateuchus, sive commentarius in quinque libros Moysis*. Lovanii, 1641.

⁴⁶ Louis Ellies DU PIN, *Notae in Pentateuchum, seu Pentateuchum Moysis cum notis, quibus sensus litteralis exponitur etc.* Paris, 1701. – Franciscus SYLVIVS, *Commentaria*. Tom. VI. *Commentaria in Genesim et Exodum jam pridem edita: Item in Leviticum et Numeros hactenus inedita*. Venetiis, 1726.

⁴⁷ David LÉVY, *Voltaire et son exégèse du Pentateuque critique et polémique*. Banbury Oxfordshire, 1975. 129–183.

⁴⁸ Így pl. Charles Henry MACKINTOSH, *Elmélkedések Mózes első [...] ötödik könyvéről*. Angolból fordította VIDA Sándor és mások. Előszó Kiss Ferenc. 5 kötet. (Bp., é. n.) – A. DEISSLER, *Ich werde mit dir sein. Meditationen zu den fünf Büchern Moses*. Freiburg, 1972².

⁴⁹ CHÉDOZEAU, i. m. 348. – F. Ellen WEAVER-LAPORTE, *The Bible and Port-Royal*. Cîteaux, 41 1990., fasc. 1–2. 66–100.

⁵⁰ *La Sainte Bible, en latin et en français, avec des explications du sens littéral et du sens spirituel*. 32 vol. Paris, 1682–1696. – Vö. DELASSAULT, i. m. 295–296., Bernard CHÉDOZEAU, *La publication de l'Écriture par Port-Royal. Première partie: 1653–1669. Chroniques de Port-Royal*, 1984. n° 33. 35–42., Uő., *La publication de l'Écriture par Port-Royal. Deuxième partie: L'Ancien Testament de la „Bible de Sacy”, 1672–1693. Chroniques de Port-Royal*, 1986. n° 35. 195–203.

⁵¹ DELASSAULT, i. m. 159–163.

⁵² Uő. 265–268.

olvasatát, elsősorban a *De spiritu et littera* c. művében. Ugyanez az elkülönítés megtalálható Aquinói Tamásnál,⁵³ s Jansenius is ezt újította fel említett könyvében. A XVIII. század elején a német pietista exegézis ugyanezt a felosztást alkalmazta és állította az épületes szándék szolgálatába.⁵⁴

A Sacy bibliafordításához fűzött kommentároknak a betű szerinti és a spirituális értelmet kifejtő részében egyaránt kiemelkedő szerepe van az előképek tanának, az ún. typusok, formák vagy figurák rendszerének. A különböző ó- és újszövetségi szöveghelyeket (személyeket, tárgyakat, eseményeket) egymással párhuzamba állító allegorikus (figuratív) exegézisnek a Biblia tipologikus szerkezetére, kozmikus, eszkatologikus és morális szimbolizmusára épülő alapgondolata az, hogy az Ószövetség az Újszövetség elővételezése, prefigurációja, s hogy az Izrael népének tett ígéretek előképei mindannak, amit Krisztus hozott az egyháznak.⁵⁵ A patrisztikus exegézisnek ezt a tridenti zsinat által is megerősített módszerét a XVII. században a rabbinikus kommentárokat és irodalomkritikai szempontokat is figyelembe vevő bibliaértelmezés, így mindenekelőtt Grotius és Richard Simon megkérdőjelezte,⁵⁶ a Port-Royal-i teológia viszont egyik kiindulópontjának tekintette. A második Port-Royal-i generáció (Arnauld, Nicole) idejében az apokaliptikus irodalom újjáéledése is hozzájárult az ó- és újszövetségi próféciák újraértelmezéséhez és alkalmazásához a jelen eseményeire.⁵⁷ Ezt a hagyományt hatásosan képviseli és illusztrálja a Sacy bibliafordításához kapcsolt kommentárok figurizmusa.⁵⁸ A figurák túlnyomó többsége az ószövetségi érzéki valóságok és az újszövetségi lelki valóságok közti analógiákat keresi, de előfordul az ember és a természet közti párhuzamok figurista értelmezése is.⁵⁹

Sacy kommentált bibliafordításának hatása óriási volt, csupán 1701–1790 között 34 kiadást ért meg.⁶⁰ Első fogadtatása egyszerre kedvező és elutasító. Így például Martin de Barcos bírálta, Nicolas Pavillon viszont dicsérte.⁶¹ Ismert Sacy figurizmusának hatása Pascal bibliaértelmezésére, aki nemcsak forgatta Sacy több kéziratát, hanem az isteni tervben a figurák szerepét is azonosan értelmezték, s a

⁵³ Tibor FABINY, *The Literal Sense and the Sensus Plenior Revisited*. In *Literary Theory and Biblical Hermeneutics*. Proceedings of the International Conference: „Reading Scripture – Literary Criticism and Biblical Hermeneutics”. Pannonhalma, Hungary, 4th–6th July, 1991. Ed. Tibor FABINY. Szeged, 1992. 155–168., itt: 156–157. – Vö. Tibor FABINY, *The Hermeneutical, Iconographical and Literary Aspects of Biblical Typology*. Szeged, 1991.

⁵⁴ SCHÄFER, i. m. 120–121.

⁵⁵ Hervé SAVON, *Le figurisme et la „Tradition des Pères”*. In *Le Grand Siècle et la Bible*, i. m. 757–785., itt: 758–759. – Vö. FRYE, i. m. 78–101.

⁵⁶ Hugo GROTIUS, *Annotata ad Vetus Testamentum*. Lutetiae, 1644. – Richard SIMON, *Histoire critique du Vieux Testament*. Paris, 1678. – Vö. John D. WOODBRIDGE, *Richard Simon le „père de la critique biblique”*. In *Le Grand Siècle et la Bible*, i. m. 193–206.

⁵⁷ SAVON, i. m. 760–768. – F. Ellen WEAVER, *Saint-Cyran's Prière du pauvre vs Nicole's Oraison mentale: a Conflict over Styles of Prayer of Port-Royal*. Cîteaux, 29 1978. fasc. 3–4. 304–313. – Bernard CHEDOZEAU, *Religion et morale chez P. Nicole, 1650–1680*. Thèse Lettres, Paris IV. 1974.

⁵⁸ SAVON, i. m. 768. – DELASSAULT, i. m. 186–187.

⁵⁹ DELASSAULT, i. m. 188–191.

⁶⁰ François Dupuigrenet DESROUSSILLES, *Pour une étude de la production biblique catholique en France au XVIIIe siècle. Notes sur le fonds de la Bibliothèque nationale*. In *Le Siècle des Lumières et la Bible*. Sous la direction de Yvon BELEVAL et Dominique BOUREL. Paris, 1986. 73–83., itt: 81.

⁶¹ DELASSAULT, i. m. 163–164.

konkrét figurális egyezéseken túl a figurák elmélete lett az alapja a pascali eszmerendszer „Dieu caché” elvének.⁶² Sacy kommentált bibliafordítása inspirációs forrása volt például Racine két utolsó tragédiájának, az *Eszternek* és az *Atáliának*, s a munka Victor Hugo könyvtárában is megvolt.⁶³

A figurista írásértelmezés körüli teológiai viták elsősorban éppen Sacy kommentált bibliafordításának gyors terjedése révén a XVII. század utolsó és a XVIII. század első évtizedeiben érték el a tetőpontot. Bossuet 1703-ban önálló műben bírálta Grotius és Simon szövegkritikai módszerét,⁶⁴ az Unigenitus bulla kihirdetése (1713) viszont a Simon-féle exegetikai módszer győzelmét is jelentette a janzenista figuratív exegetikai hagyomány fölött.⁶⁵ Három évvel a bulla kihirdetése után, 1716-ban Párizsban megjelent egy névtelen kiadvány, amelynek első része csakhamar a figurizmus breviáriuma lett, s mintegy a figuratív exegézist elítélő bullára adott janzenista válaszként értékelhető. Ez a könyv is megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában, s elméleti-módszertani háttérrel és egyben további példátárat jelentett ószövetségi elmélkedéseikhez.⁶⁶

A kiadvány folyamatos lapszámozással két önálló művet tartalmaz, melyek közül az elsőt a kutatás Jacques-Joseph Duguet-nek, az Unigenitus bullával szembeni ellenállás egyik szervezőjének tulajdonítja. A tizenkettedrét formátumú, 400 oldalas kiadvány az 1–192. oldalon tartalmazza a Duguet-nek tulajdonított művet a Szentírás értelmezéséhez szükséges tizenkét szabály példákkal bővített ismertetésével (*Règles pour l'intelligence des Saintes Ecritures*). A második részben találhatók, d'Asfeld abbénak tulajdonított névtelen mű témája a zsidók visszatérése Egyiptomból (*Vérité sur le retour des Juifs*). Ez a munka nincs kapcsolatban az előzővel, azt nem is említi, a figuratív szövegmagyarázat helyett a hagyományos értelmezéseket alkalmazza, s ezzel közvetve a figuratív módszer válságra utal.

A *Règles* példákkal illusztrált rendszeres exegetikai mű, mely a patrisztikus hagyomány beható ismeretét tanúsítja, ugyanakkor elveti a Grotius–Simon-féle történeti-kritikai bibliaértelmezést. Az egyszerre módszertani, didaktikus és polemikus célkitűzésű munka a modern szerzők közül egyedül Grotiust és Bossuet-t idézi, s jórészt az utóbbi nyomdokain haladva védi az előbbivel szemben a figuratív szövegértelmezést.⁶⁷ A Sacy-féle bibliafordítás kommentárjainak és Duguet művének az ószövetségi *Meditációk*kal való összevetéséből kitűnik, hogy Rákóczi elsőrendű forrása a biblia-kommentár volt, azt alapvető kiindulásként használta.

⁶² Uo. 193–196. – Philippe SELLIER, *La Bible de Pascal*. In *Le Grand Siècle et la Bible*, i. m. 701–719., itt: 704–709. – D. WETSEL, *L'Écriture et le reste. The Pensées of Pascal in the Exegetical Tradition of Port-Royal*. Columbus, 1981.

⁶³ DELASSAULT, i. m. 246–254., 162. 36. jegyzet. – A janzenista figurizmus utóéletéhez vö. Bernard CHÉDOZEAU, *Aux sources éloignées de la Révolution, les laïcistes doctrinaux et la lecture de la Bible (XVIIIe siècle)*. *Revue des sciences philosophiques et théologiques*, 72 1988. n° 4. 517–540., Uő., *Les traductions de la Bible, le jansénisme et la Révolution*. *Chroniques de Port-Royal*, 1990. n° 39 219–228., Marina CAFFIERO, *La postérité du figurisme en Italie*. *Chroniques de Port-Royal*, 1990. n° 39. 241–252., Rita HERMON-BELOT, *L'abbé Grégoire et le „Retour des juifs”*. *Chroniques de Port-Royal*, 1990. n° 39. 211–218.

⁶⁴ J.–B. BOSSUET, *Dissertation préliminaire sur la doctrine et la critique de Grotius*. Paris, 1703.

⁶⁵ SAVON, i. m. 784.

⁶⁶ *Règles pour l'intelligence des Saintes Ecritures*. Paris, 1716. – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. 23. nr. 51., SAVON, i. m. 775–784.

⁶⁷ Vö. SAVON, i. m. 772–773.

Az ószövetségi *Meditációk* forrásai között számításba kell venni Rákóczi rodostói könyvtárának további exegetikai műveit. Ezek közül kettő Dom Augustin Calmet bibliai szótára,⁶⁸ illetve a Fleury-féle egyháztörténethez írt bevezetése,⁶⁹ amit Mikes fordított, a harmadik pedig nagy valószínűséggel Calmet többkötetes bibliakommentárjának egy részével azonosítható.⁷⁰ A három munka vizsgálata és összevetése az elmélkedésekkel azonban azt mutatja, hogy ezeket a kiadványokat Rákóczi csupán áttételesen, alkalmasként vagy még úgy sem használta a *Meditációk*ban. Dom Calmet a Szentírás spirituális, misztikus értelmezésével szemben a betű szerinti magyarázat elsőbbségét képviselte.⁷¹

Bibliai kommentárjait Calmet a Vulgata és a Sacy-féle fordítás párhuzamosan közölt szövegéhez fűzi úgy, hogy a szöveget a fejezeteken belül több verset összefogva részekre tagolja, s ezen belül versenként magyaráz. A Port-Royal-i kétféle értelmezéssel szemben mindig csak egyféle, „commentaire litteral”-t közöl, melynek túlnyomó részét a patrisztikus, közép- és újkori kommentár irodalom ismertetése, a történeti magyarázat és a párhuzamos bibliai szöveghelyek felsorakoztatása vagy inkább egymásra halmozása teszi ki. A figurák száma jóval kisebb, s ha utalásszerűen megemlíti is őket, akkor sem válnak további eszmefuttatások kiindulópontjává. Így például Ábrahám és Mária hitének párhuzama a Port-Royal-i kommentárban és Rákóczinál egyaránt hosszú elmélkedés tárgya, Calmet viszont éppen csak utal rá.⁷²

A Fleury abbé egyháztörténetéhez írt bevezető munka rendező elve a világtörténelem kronológiája a világ teremtésétől kezdve. Calmet-nak is kedvelt gondolata a providencia, az ószövetségi történeteket ő is exemplumként értelmezi, saját megjegyzései azonban mindig rövidek, tárgyyszerűek. Így például a bűnbeesés kapcsán Calmet-hoz hasonlóan Rákóczi is a „Cur praecepit vobis Deus...?” kérdésével foglalkozik, de míg Calmet csupán érinti a kérdésben rejlő veszélyt, Rákóczi ugyanerről hosszan elmélkedik.⁷³

Calmet harmadik műve, a bibliai szótár a műfajnak megfelelően betűrendben közli a bibliai személyekre, eseményekre, földrajzi helyekre és fogalmakra vonatkozó szócikkeket. Calmet egyéni véleménye itt is háttérben marad, csak szűkszavúan kommentál és egyáltalán nem medítál, a figurákról nem szól, s a tárgyi adatok, lexikális ismeretek mennyiségére helyezi a hangsúlyt.

Mindezek alapján megállapítható, hogy Calmet művei csak jelentős megszorításokkal sorolhatók a *Meditációk* forrásai közé. Alkalmaskénti használatukat természetesen nem lehet kizárni, Calmet bibliaértelmezése azonban meglehetősen távol állt Rákóczi elmélkedéseinek szemléletétől.

⁶⁸ Augustin CALMET, *Dictionnaire historique et critique de la Bible*. Paris, 1722. – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. 20. nr. 1.

⁶⁹ Augustin CALMET, *Histoire de l'Ancien et de Nouveau Testament et des juifs*. Pour servir d'introduction à l'Histoire Ecclesiastique de M^r. l'Abbé Fleury. Tome I–II. Paris, 1719. (1. kiadás 1718). – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. 2. nr. 5., MIKES Kelemen, *Az idő jól eltöltésének módja és más keltezetlen fordítások*. S. a. r. HOPP Lajos. Bp., 1988. 495–499., 971–981.

⁷⁰ Augustin CALMET, *Commentaire littéral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament*. Tome I–III. Paris, 1724. (1. kiadás 1707–1716). – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. 20., nr. 5.

⁷¹ Bertram Eugène SCHWARZBACH, *Les adversaires de la Bible*. In *Le siècle des Lumières et la Bible*, i. m. 139–166., itt: 142–146.

⁷² *La Genèse*, i. m. 418–420., *Meditationes super Genesim*, super cap. 15. – Vö. CALMET, i. m. 1724., 144.

⁷³ *Meditationes super Genesim*, super cap. 3. – Vö. CALMET, i. m. 1719. 11.

A szentírási *Meditációk* lehetséges forrásai között Köpeczi Béla utalt még Claude Fleury Rákóczi rodostói könyvtárában meglévő műveire.⁷⁴ Ezt a lehetőséget nem lehet kizárni, de nehéz megerősíteni is, mivel ezek egyháztörténeti, egyházjogi, módszertani és kateketikai munkák voltak, amelyek még témájuk révén is csupán áttételesen kapcsolhatók az elmélkedésekhez, közvetlen felhasználásukat nem tartom valószínűnek. Véleményem szerint a további forrásokat is a Sacy-féle bibliafordítás kommentárjainak és Duguet művének szellemi környezetében kell keresni.

A másik meditáció-sorozat, *Az 1723. év elmélkedéseinek* forrásait keresve szem előtt kell tartani egyrészt ezeknek a szövegeknek a tematikus sokféleségét, másrészt azt, hogy Rákóczi itt olyan tárgyakat választott, amelyek a XVI–XVIII. századi spirituális, meditációs irodalomban ismert és kedvelt témáknak számítottak, s amelyek a rodostói könyvtár aszketikus, morális, meditációs kiadványai egy részében is előfordultak. Több különböző forrás felhasználására utal az is, hogy *Az 1723. év elmélkedései* bizonyos szerkesztetlenséget, tematikus egyenetlenséget mutatnak, s nem olyan szigorú következetességgel készültek, mint az ószövetségi *Meditációk*.

A szövegutalások és idézetek alapján meghatározott források között itt is első helyen áll a Biblia, azon belül elsősorban az Újszövetség. Alkalomszerű hivatkozások találhatók Arisztotelészre, Ágostonra és az apostoli hitvallás szövegére. Egy-egy alkalommal idézi Rákóczi a *Vallomásokban* is idézett *Exsultet*, a *Veni sancte spiritus* kezdetű himnuszt és a *De imitatione Christi*, melynek francia kiadása – föltehetően Sacy fordításában – megvolt a könyvtárában.⁷⁵

Az alkalomszerűen idézett szerzőknél és szövegeknél fontosabb azoknak a műveknek a szerepe, amelyeket Rákóczi egy-egy elmélkedési téma forrásaként használhatott. Ezek a források három részre: 1. a janzenista szellemű könyvek, 2. a jezsuita elmélkedő irodalom, 3. az egyéb meditációs, spirituális jellegű művek csoportjára oszthatók.

A janzenista szellemű források közül Pierre Nicole műveit kell kiemelni. Nicole-t Rákóczi már Grosbois-ban behatóan tanulmányozta, s Rodostóba hat könyvét vitte magával, köztük a posztumusz *Essais de morales* önállóan megjelent három kötetét.⁷⁶ Az élet irányításában nála alapvető a hit, az ész és a szív összekapcsolása, míg a lélek halhatatlanságáról vallott felfogása ágostoni koncepciót követ.⁷⁷ Ez utóbbi gondolatok visszhangoznak például *Az 1723. év elmélkedései* második részének 5. és 6. szövegében. Nicole meditáció-értelmezésével, amit többek között az *Instructions theologiques et morales sur l'oraison dominicale* c., a rodostói könyvtárban is meglévő művében fejtett ki, az elmélkedések első részének 3. szövegében találkozunk. Nicole szerint a bűnbeesett ember fő feladata a meditáció saját értéktelenségén a megváltás érdekében.⁷⁸ Nicole a képzelet szerepét is negatívan értékeli.⁷⁹ Mindezek alapján könnyű észrevenni a hasonlóságot Nicole felfogása és *Az 1723. év elmélkedései* második részének 2. szövege

⁷⁴ KÖPECZI, i. m. 505. – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 20., 85., 86., 88., 89., 106.

⁷⁵ ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 63.

⁷⁶ Uo. nr. 24., 46., 67., 69., 78. – Vö. ZOLNAI Béla, *Magyar janzenisták*. Minerva, 1924. 66–97., 1925. 10–40., 1926. 41–76., itt: 1924. 94–96.

⁷⁷ E. D. JAMES, *Pierre Nicole, Jansenist and Humanist. A Study of his Thought*. The Hague, 1972. 132–135.

⁷⁸ Uo. 73.

⁷⁹ Uo. 116–131.

között. Az érzékekről, amelyekkel Ágoston nyomán Nicole behatóan foglalkozik, Rákóczi a második rész 11. szövegében külön elmélkedik.

Nicole egy másik kulcsfogalma a lelki szárazság (*sécheresse*), érzéketlenség (*insensibilité*) és elhagyatottság (*abandon*), ami Rákóczinál is sztereotíp módon ismétlődik.⁸⁰ Nicole egyik kedvelt gondolata a providencia, ami *Az 1723. év elmélkedéseinek* egyik központi témája.⁸¹ Az utolsó példa Nicole szentség-konceptiója, amit külön műben fejtett ki (*Instructions theologiques et morales sur les sacraments*), s melynek nyomán a szentségek szerepével Rákóczi a sorozat első részének 21. elmélkedésében foglalkozik.

Az alapvetően aszketikus, morális célkitzésű jezsuita meditációs irodalom Rákóczi által olvasott kiadványaiból Paulus Segneri, René Rapin és Antonius Le Gaudier egy-egy művét említhetjük az elmélkedések forrásai között. Segneri *Homo christianus*-ának első részében a lélek üdvösséghez vezető útját és lehetőségeit tárgyalja.⁸² A második rész a bűnösséggel, a rejtett bűnösség állapotával és annak felismerésével foglalkozik. Ezeket a kérdéseket Rákóczi elsősorban a régi és az új emberről elmélkedve tárgyalja,⁸³ de másutt is szól róluk. Az üdvösség a központi témája Rapin *L'importance du salut* c. könyvének.⁸⁴ Kedvelt témája a földi élet zarándoklét jellege. Le Gaudier *De natura et statibus perfectionis* c. művének alapgondolata, hogy az ember tökéletesnek teremtett, tökéletességét a bűnbeeséskor elveszítette, de a hit, a szeretet, a vallás, a kontemplatív élet és a Krisztus által megváltott világ új lehetőséget ad neki a tökéletesség elérésére.⁸⁵ Lényegében ez a gondolatmenet az alapja *Az 1723. év elmélkedései* első része 12–17. meditációjának, ahol Rákóczi a tökéletesség állapotának elvesztéséről és visszaszerzési lehetőségéről elmélkedik az új teremtés gondolatkörében.

Az elmélkedések egyik központi témája a régi ember – új ember – új teremtés Pál apostolra visszanyúló szembeállítás, amely a Mikes-fordítások egy részében is megtalálható.⁸⁶ Ez a XVI–XVIII. századi áhítati irodalom egyik kedvelt motívuma. Forrásként a Mikessel közös meditációs olvasmányokra és jezsuita kiadványokra egyaránt gondolhatunk. Ez utóbbit támasztja alá például Guillaume Stanyhurst németalföldi jezsuita először 1661-ben latinul, majd 1666-ban franciául is megjelent és számos további kiadást megért munkája, középpontban a régi ember és annak átalakulása, az új teremtés eszméjével.⁸⁷ A könyv és Rákóczi megfelelő szövegeinek összevetéséből világossá vált, hogy Stanyhurst és Rákóczi gondolatmenete csaknem pontról pontra megegyezik, s a témát is nagyjából azonos módon fejtik ki.

⁸⁰ Uo. 90–97.

⁸¹ Uo. 99–107. – Vö. *Meditationes Anni 1723., Meditatio 7–11., 18–24.*

⁸² Paulus SEGNERI, *Homo christianus in sua lege institutus. Sive discursus morales*. Bambergae, 1756.⁷ – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 36.

⁸³ *Meditationes Anni 1723., Meditatio 12–17., 25–26., Meditationes de homine veteri, Meditatio 1–13.*

⁸⁴ René RAPIN, *L'importance du salut*. Paris, 1675. – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 49., KÖPECZI, i. m. 239–240.

⁸⁵ Antonius LE GAUDIER, *De perfectione vitae spiritualis*. Tom. 1–3. Paris, 1856. Pars Prima: *De perfectionis natura et causis*. (1. kiadás: *De natura et statibus perfectionis etc.* Paris, 1643.) – Vö. ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 10.

⁸⁶ Vö. 83. jegyzet. – MIKES Kelemen, *Epistoláknak és Evangéliumoknak Magyarázattya*. S. a. r. HOPP Lajos. Bp., 1967. 942–943., 947–948. – Uő., *Mulatságos napok és más fordítások*. S. a. r. HOPP Lajos. Bp., 1970. 1023., 1067.

⁸⁷ Guillaume STANYHURST, *Veteris hominis per expensa quatuor novissima metamorphosis, et novi Genesis. Agriae*, 1775. (1. kiadás 1661).

A források harmadik csoportjába különféle meditációs, spirituális kézikönyvek tartoznak. Az ilyen típusú művek közül kettő Mikes fordításai között is megtalálható. Ezek közül az egyik, Etienne François Vernage *Pensées chrétiennes* c. műve megvolt Rákóczi könyvtárában, s több motívum- és gondolatpárhuzamot mutat az elmélkedésekkel.⁸⁸ Giovanni Bona *Via compendii ad Deum* c. munkája Rákóczi egy másik művének, a *Fohászoknak* az egyik fő inspirációs forrása.⁸⁹ Az elmélkedésekbe szőtt fohászok mintáit és a fohászok elmélkedésbe illesztésének módszerét Rákóczi részben ugyancsak innen merítette.

Az 723. év elmélkedéseinek lehetséges forrásai között fölvetődött még Bossuet *Élevations à Dieu* és Fénelon *Sentiments de piété* c. munkája. A posztumusz mű első kiadása 1727-ben látott napvilágot, így azt Rákóczi ezekhez az elmélkedésekhez nem használhatta.⁹⁰

A további források felderítéséhez, a közvetlen és csupán közvetve használt források elkülönítésében nagy óvatosságra van szükség. Csupán egyetlen példát említve: az idő kérdésének beillesztése mögött a régi emberről szóló 9. elmélkedésbe az ágostoni *Vallomások* XI. könyvének ösztönzése feltételezhető, magát a témát azonban Rákóczi nem Ágoston nyomán közelíti meg.⁹¹

Tartalom, szerkezet

A két elmélkedés sorozat tartalma és szerkezete egyaránt jelentősen különbözik egymástól. Mindkettőben vannak visszatérő témák, ismétlődő gondolatok, ezek azonban a különböző szövegösszefüggésekben más-más módon jelennek meg. A meditációk és Rákóczi más művei között ugyancsak számos tartalmi párhuzam található. Az elmélkedések témaválasztását nagyjából ágostoni, janzenista előképek, kisebbséggel jezsuita minták határozták meg, ezekhez a XVII–XVIII. század fordulójának néhány további spirituális áramlata kapcsolódott.

A szentírási *Meditációk* témája az Öszövétség első öt könyve. Rákóczi könyvenként, azon belül fejezetenként meditál, végig híven követi a bibliai elbeszélést, s csupán néhány alkalommal von össze két-hat fejezetet egy elmélkedésbe. A Teremtés könyvéről 48, a Kivonulás könyvéről 27, a Léviták könyvéről 22, a Számok könyvéről 35, a Második törvénykönyvről 30, az öt könyvről összesen tehát 162 elmélkedést írt. Az elmélkedések terjedelme változatos, ezt a bibliai fejezetek hosszúsága és a mondanivaló bősége együttesen határozza meg.

A Teremtés könyvéhez fűzött elmélkedések elé Rákóczi bevezetőt írt, melyben röviden elmondja műve keletkezési körülményeit, megírásának belső indítékait. Az elmélkedések elején és végén rendszerint rövid elmélkedő imádságok, fohászok, könyörgések állnak, ilyenek magában a szövegben is gyakran előfordulnak. Rákóczi először általában összefoglalja a bibliai történetet, ezt követi a szentírási szöveghez kapcsolódó magyarázat, reflexió. Az elmélkedések meghatározó eleme

⁸⁸ MIKES, i. m. 1970., 966–970., 974–977. – Vö. ZOLNAL, i. m. 1926. nr. 09.

⁸⁹ JOANNES BONA, *Via compendii ad Deum*. In *Opera omnia*. Venetiis, 1764. (1. kiadás 1678.) 54–90. – Vö. HOPP, i. m. 622.

⁹⁰ KÖPECZI, i. m. 524. – Vö. ZOLNAL, i. m. 1926. nr. 48., 62. – KÖPECZI Béla, *Rákóczi Bossuet és Fénelon között*. In *Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetéből*. Szerk. KÖPECZI Béla, SÓTÉR István. Bp., 1970. 29–47. – Thérèse GOYET, *L'humanisme de Bossuet*. Tome I–II. Paris, 1965. 638–648.

⁹¹ Henri BOURGEOIS, Pierre GIBERT, Maurice JOURJON, *L'expérience chrétienne du temps*. Paris, 1987. 20–25.

az Ó- és Újszövetség közti tipológiai egyezések, üdvtörténeti előképek és párhuzamok keresése. A figurák felsorakoztatása és magyarázata nem csupán a bibliai szöveg melletti másik legfontosabb tárgya az elmélkedéseknek, hanem meghatározó módszere is. A kommentárokból Rákóczi kifejti nézeteit különféle vallási, teológiai és erkölcsi kérdésekről.

Az 1723. év elmélkedései c. sorozat két nagy részből áll. Az első rész huszonhat, a második rész külön címmel ellátva, újra kezdődő sorszámozással tizenhárom szöveget tartalmaz. Az első rész öt nagyobb tematikus egységre tagolódik. A bevezető egységben (1–6. elmélkedés) Rákóczi különböző témákkal, a lelki élet szükségességével, az ember feladatával, az elmélkedés céljával, test és lélek kapcsolatával, a magánnyal és felesége halálával foglalkozik. A második egységben (7–11. elmélkedés) Isten rendeléséről és az ember szabad akaratáról, a harmadikban (12–17. elmélkedés) az új teremtésről, a negyedikben (18–24. elmélkedés) az isteni előrelátásról medítál. Az első részt lezáró, ötödik egység (25–26. elmélkedés) tartalmilag az új teremtésről szóló szövegekhez kapcsolódik. A második rész központi témája a régi ember, ez a rész mintegy az új teremtést tárgyaló korábbi egység folytatásának tekinthető.

A különböző tematikus egységek laza gondolati kapcsolatban állnak, egy egységen belül a szövegek szorosabban épülnek egymásra. A szövegek felépítése az egész sorozatban azonos: a témát megjelölő cím után rendszerint bevezető fohász, dicsőítés, ritkábban a korábban mondottak összefoglalása található. Ezt követi a téma részletes kifejtése bibliai és más idézetekre támaszkodva, majd többnyire személyes hangú, Rákóczi saját helyzetére utaló, az elmondottak tanulságát összegző könyörgés vagy buzdítás zárja az elmélkedést. A meditációk nem egy adott bibliai szöveghez kapcsolódnak, hanem a kiválasztott témákat a katolikus teológia keretein belül, a krisztusi szeretet, egyház és erkölcs középpontba állításával az újszövetségi emberkép alapján szabadon fejtik ki.

A két elmélkedés sorozat témáinak egy része nemcsak az elmélkedéseken belül ismétlődik, hanem Rákóczi más műveiben, így mindenekelőtt a *Vallomásokban* is megtalálható. Így például a bűnbeesésnek a Teremtés könyvéről szóló első és *Az 1723. év elmélkedései* első részének kilencedik elmélkedését egyaránt meghatározó pesszimista felfogása már a *Vallomások* első könyvébe illesztett elmélkedéseknek is egyik központi motívuma.⁹² A providencia, szabad akarat, eleve elrendelés témájának az elmélkedések számos helyén kívül a *Vallomásokban*, a *Végrendeletben* és a *Fohászokban* is nagy helyet szentel.⁹³ A földi élet zárándoklat jellege a *Vallomások* egyik visszatérő gondolata, s az érzetek (észlelések) szerepét is már ugyanitt elemzi.⁹⁴ Rákóczi szív-kultusza, valamint a lélek és test viszonyának kérdése a *Vallomások*, a *Fohászok* és az elmélkedések egyik további közös témája.⁹⁵ Az 1723. év elmélkedéseinek régi ember – új ember motívuma a *Gondolatokban* a testi ember – lelki ember szembeállításában jelenik meg: az emberről alkotott koncepció mindkét esetben ugyanaz, de a *Gondolatokban* a gyakorlati, didaktikus cél, az elmélkedésekben önmaga megszentelése határozza meg a téma kezelését.⁹⁶

⁹² Vö. ZOLNAI, i. m. 1935. 306.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Vö. KÖPECZI, i. m. 1991. 522.

⁹⁵ Vö. HOPP, i. m. 626–627.

⁹⁶ Vö. KÖPECZI, i. m. 1991. 523.

Az ószövetségi *Meditációk* és az *Értekezés a hatalomról* tartalmi kapcsolatára utal, hogy az utóbbi első részében az igaz értelem hatalmáról Rákóczi túlnyomórészt a Pentateuch megfelelő helyei alapján értekezik. A témakezelés különbségét itt is a kétféle célkitűzés okozza. A két mű egyik további közös témája az uralkodói tisztségről vallott felfogás kifejtése: a demokratikus theokrácia elvének elfogadása a janzenista hatás következtében.⁹⁷ A *Vallomásokkal* és a *Politikai és erkölcsi végrendelettel* közös vonása az elmélkedéseknek a mértéktartó, de határozott egyházkritika, amely az eretnekek, a kazuisták, a tisztségüknek nem megfelelően tevékenykedő papok és a hitehagyó keresztény népek ellen egyaránt irányul.⁹⁸

Nyelv, stílus

Elmélkedéseit Rákóczi latinul írta, majd részben franciára is lefordította. A meditációk nyelvét és stílusát két tényező határozta meg alapvetően. Az egyik Rákóczi latin tudása, a másik a latin és francia nyelvű források használata. Rákóczi latinságáról az elmélkedésekkel részben párhuzamosan írt *Értekezés a hatalomról* alapján Borzsák István megállapította, hogy az egy szinten állt kora művelt főúriéval, s megfelelt az újkori latin nyelvhasználatnak.⁹⁹

A meditációk stílusának meghatározó tényezője az elsőrendű szövegforrás, a latin nyelvű Biblia. Rákóczi sok bibliai idézetet tudott fejből, s mondatait átszötte a Biblia kifejezéseivel. A szentírási szöveg felhasználásának fő típusai azonosak például az *Értekezés a hatalomról* bibliai idézetkezelésével. A szentírási *Meditációk*-ban az ószövetségi, Az 1723. év elmélkedéseiben az újszövetségi idézetek, szövegegységek kapnak nagyobb hangsúlyt. Az elmélkedések stílusát és a bibliai szövegek kezelését Rákóczi saját bibliaélményén és erudícióján kívül erősen meghatározza a biblikus konvenciórendszer és tipológia, amely önmagában is a retorika egyik formája.¹⁰⁰ Miként a *Vallomásokban*, a bibliai eseményeket, szövegeket itt is gyakran saját sorsára vagy állapotára vonatkoztatja.¹⁰¹

A szentírási *Meditációk* és a kommentárok szövegének összehasonlító vizsgálata nemcsak Rákóczi forráshasználatára vet fényt, hanem hozzájárul a meditációk további stílusbeli sajátosságainak meghatározásához is. Amikor Rákóczi a szentírási események kronológiájának követése mellett döntött, vállalta, hogy írói szabadságát korlátozni fogják a bibliai szövegek és a hozzájuk fűzött kommentárok követelményei. De míg a bibliai szöveget tartalmilag hűen kellett követnie, a kommentárokkal ennél jóval szabadabban bánhatott már csak azért is, mert erre maguk a kommentárok ösztönözték. Elmélkedései nem egyszerűen a kommentárok kibővítése vagy alkalmazása a meditáció műfajához. S bár gyakran elszakad a kommentárok szövegétől, szabadon kezeli azt, magát a kommentár formát és stílust nem vetette el egészen, s számos elemét beépítette az elmélkedésekbe.

A kommentárok stílusa több esetben mintegy átüt a *Meditációk* szövegén. A tudós kommentátor szerepét veszi át Rákóczi, amikor például a Második

⁹⁷ ZOLNAI Béla, *A janzenizmus európai útja*. Bp., 1933. 17.

⁹⁸ Vö. ZOLNAI, i. m. 1933. 19., ZOLNAI, i. m. 1935. 312–314.

⁹⁹ BORZSÁK István, *A Tractatus latinsága*. In II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete, i. m. 512–515.

¹⁰⁰ FRYE, i. m. 80–81.

¹⁰¹ Így pl. *Meditationes super Exodum*, super cap. 2., super cap. 19.

törvénykönyv 1. fejezete kapcsán állást foglal a könyv szerzőségének problémájában. A szövegértelmezés kérdésében általában a kettős, betű szerinti és spirituális értelem megkülönböztetése mellett van,¹⁰² a Teremtés könyve 29. fejezetéről szólva azonban háromféle (betű szerinti, morális és spirituális vagy misztikus) értelmezés együttes alkalmazásának szükségét hangsúlyozza. A kommentárstílus sajátossága a tekintélyekre való hivatkozás,¹⁰³ az utalás a bibliai szövegen belüli ismétlésekre¹⁰⁴ vagy az ismétlések racionális értelmezése¹⁰⁵ és hogy ószövetségi cselekményeket babonásnak minősít.¹⁰⁶ Ide sorolható végül a bibliai szöveg látszólagos belső ellentmondásainak feloldási kísérlete, ami egyben megfelel a Duguet-féle előírásoknak.¹⁰⁷

Ezzel szemben a kommentár-stílustól való tudatos elszakadási igényre utal a bibliai szöveg képszerűségének kihasználása, a törekvés a mozgalmasságra és az események láthatóvá tételére. Rákóczi elsősorban a történetekre összpontosít, ezeket gyakran dramatizálja és példaként értelmezi.¹⁰⁸ A cselekmény mellett figyelmet fordít a motivációkra, a szereplők lelkiállapotának, érzéseinek, reakcióinak bemutatására is. Ezeket többször részletesen kifejti és elmélkedési anyagnak használja.¹⁰⁹ Az is előfordul, hogy egy-egy ószövetségi történetet nem közvetlenül használ fel, s kijelenti, nem foglalkozik részletesen az értelmezési nehézségekkel.¹¹⁰ Ez különösen a Szentírás paradox, a figurista módszerrel nehezen értelmezhető aspektusainak kezelésében fordul elő, ezeket többnyire megkerüli és szinte toposz-szerűen ismétli saját tudatlanságát, értetlenségét.¹¹¹ A figuratív elmélkedések további sajátossága a különböző bibliai események szembeállítás, illetve a szentírási és a korabeli események kapcsolatának felmutatása. Ez utóbbi többnyire bíráló vagy didaktikus, morális megjegyzésekkel történik.¹¹² Végül a kommentárral szembeállítva az elmélkedések sajátossága, hogy Rákóczi a bibliai történetet gyakran önmagára vonatkoztatja,¹¹³ illetve hogy többször hangsúlyozza: célja nem a tanítás, hanem a saját lelke táplálása. Ez utóbbiban az önvédelmi motiváció is érvényesül.

A meditációkat általában erős retorizáltság, következetes retorikai szervezettség, a kiválasztott szövegek egymás mellé állítása és argumentatív összekapcsolása, valamint a nagyszámú és csupán tartalmi megfelelésen alapuló szövegátvétel jellemzi. A szövegtagolás nem mindig logikus, a gondolatkapcsolás többnyire mellérendelő, a mondatfűzés szerteágazó, s néha homályban hagyja a mondanivalót. A szubjektív hang gyakran megerősödik, személyes vonatkozások

¹⁰² Így pl. *Meditationes super librum Numeri*, super cap. 1., *Meditationes super librum Deuteronomii*, super cap. 30.

¹⁰³ Így pl. *Meditationes super Exodum*, super cap. 7–9.

¹⁰⁴ Így pl. *Meditationes super librum Deuteronomii*, super cap. 1.

¹⁰⁵ Így pl. *Meditationes super librum Numeri*, super cap. 28–29.

¹⁰⁶ Így pl. uo. super cap. 22.

¹⁰⁷ Így pl. uo. super cap. 7. – Vö. *Règles*, i. m. nr. 5–7.

¹⁰⁸ Így pl. uo. super cap. 22.

¹⁰⁹ Így pl. uo. super cap. 14.

¹¹⁰ Így pl. uo. super cap. 21.

¹¹¹ Így pl. *Meditationes super Leviticum*, super cap. 3., *Meditationes super librum Deuteronomii*, super cap. 21.

¹¹² Így pl. *Meditationes super Leviticum*, super cap. 5., *Meditationes super librum Deuteronomii*, super cap. 1.

¹¹³ Így pl. *Meditationes super Exodum*, super cap. 19., *Meditationes super librum Numeri*, super cap. 27., *Meditationes super librum Deuteronomii*, super cap. 23.

szövődnek a szövegbe, ami lelki vívódásra, emocionális nyugtalanságra utal. Gyakran alkalmazott stílus eszköz a metaforikus, allegorikus kifejezés, a helyzetek dramatizálása, átélése és a naturalisztikus képszerkesztés. A nehézkes mondat-szerkezetek felfokozott belső állapotról, gazdag érzelmi vallásosságról tanúskodnak. A francia nyelvű változat stílusa a korabeli élő nyelvhasználat figyelembevételével jóval könnyedebb, „olvashatóbb”, mint a latin eredeti.

Utóélet, jelentőség

Az első négy ószövetségi könyvhöz kapcsolódó elmélkedéseket Rákóczi franciára is lefordította.¹¹⁴ A francia szöveg első lapján a lapszálon ugyanaz a dátum szerepel, mint a latin szövegénél, ez azonban nyilvánvalóan nem a fordítás, hanem a mű megkezdésének idejét jelzi. A harmadik könyv elején egy 1731. februári keltezés olvasható, ami arra utal, hogy a fordításon még a mű megkezdése után tíz évvel is dolgozott. A fordítás elhúzódsát elsősorban az magyarázza, hogy elmélkedései írása közben és után új művek megírásába kezdett.

Az elmélkedések kéziratát Rákóczi nem cenzúráztatta, föltehetően részben a cenzúráról való félelme, részben emberi, politikai kiszolgáltatottsága miatt. Vallási tárgyú művei elsődleges címzettjének a grosbois-i kamalduliakat tekintette. S bár a kamalduliakhoz 1726-ban írt végrendelet-szerű levelében csupán a *Vallomásokat* említi, csaknem biztosra vehető, hogy az elmélkedések kéziratait is rájuk bízta.¹¹⁵ Ezt támasztja alá, hogy a kéziratok Rodostóból a grosbois-i kamalduliak tulajdonába jutottak. A kéziratok Grosbois-ba érkezésének ideje ismeretlen, s csupán feltételezhető, hogy erre Rákóczi halála után került sor. A rodostói könyvtár jegyzékének 7. tétele mögött az ószövetségi elmélkedések kéziratára vagy azok egy része és az elmélkedések egyik irodalmi mintája egyaránt meghúzódnak.¹¹⁶

A kérdésre, hogy vajon Mikes olvasta-e az elmélkedéseket, s hogy az általa lefordított művek kiválasztását mennyiben befolyásolták a meditációk, megnyugtató válasz nem adható.¹¹⁷ Volt alkalma olvasni, s ő volt az első, aki az elmélkedések számos gondolatát leveleiben és fordításaiban magyarul megszólaltatta. A grosbois-i kamalduliak minden valószínűség szerint olvasták a meditációkat, kiadásukat azonban nem tarthatták időszerűnek. A kamalduliak feloszlása után a kéziratok Rákóczi több más munkájának kéziratával együtt a troyes-i városi könyvtárba jutottak.

Itt feküdtek egészen 1926–1927-ig, amíg Zolnai Béla rájuk nem talált franciaországi tanulmányútján. Felfedezését Rákóczi más, addig ismeretlen kézírataival és egyéb forrásokkal együtt 1927-ben *A janzenista Rákóczi* c. tanulmányában ismer-

¹¹⁴ Méditations en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte. Bibliothèque de Troyes, Mss. lat. 2147. – Vö. KOVÁCS Ilona, *Rákóczi francia kézíratainak textológiai és filológiai problémái*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993.

¹¹⁵ ZOLNAI, i. m. 1927. 15–16. – Saussure a *Vallomások* kéziratáról megjegyzi: Rákóczi halála után udvari emberei megsemmisítették, hogy ne kerüljön rossz kezekbe. *De Saussure Cézárnak [...] Törökországi levelei 1730–1739-ből és főljegyzései 1740-ből*. Közli THALY Kálmán. Bp., 1909. 311–312. Idézi KÖPECZI, i. m. 1991. 489.

¹¹⁶ ZOLNAI, i. m. 1926. nr. 7.

¹¹⁷ ZOLNAI Béla, *Mikes eszményei*. Bp., 1937. – Vö. HOPP Lajos, *Mikes Kelemen és Claude Fleury*. Filológiai Közöny, 37 1991. 3–4., 103–110.

tette, majd több művében visszatért a témára.¹¹⁸ Ezt követően Hopp Lajos foglalkozott velük, s az elmélkedéseket beillesztette Rákóczi írói életművébe.¹¹⁹ Legújabban Köpeczi Béla a bujdosó Rákóczit bemutató monográfiájában elemezte a meditációkat, s kijelölte helyüket a fejedelem bujdosásban keletkezett művei között.¹²⁰

Az elmélkedések jelentőségét vizsgálva első helyen az a kérdés áll, hogy mi volt Rákóczi célja ezekkel a műveivel? A szövegekből hármas célkitűzés körvonalai rajzolódtak ki. Az első önmaga és azon keresztül Isten megismerése. A megismerő szándékkal szorosan összefügg a második cél: önmaga új helyének keresése és megtalálása a világban. A harmadik a morális, didaktikus célkitűzés, amihez az egyház története jobb megismerésének szándéka kapcsolódik. Ez a hármas célkitűzés nem csupán az elmélkedések sajátja, hanem megtalálható Rákóczi más műveiben is, így mindenekelőtt a *Vallomásokban*. De míg a *Vallomásokban* a személyes múlt felidézése áll a középpontban, az elmélkedésekben a vallási összefüggésbe ágyazott realitás, azon belül a nemzeti tematika csaknem teljesen eltűnik, a múlt legfeljebb csak mint negatív háttér van jelen. A fő időkategóriák itt a jelen és a jövő, pontosabban az örök jövő, az örökkévalóság.

Mindezeken túl a meditációk sorozata egy remeteként élő világi ember tudatos írói alkotása vallásos műfajban, a másodlagos irodalmi célkitűzés azonban csaknem mindenütt az önmegismerő, helykereső és tanító szempontokon keresztül érvényesül. Ha az elmélkedésekről mint írói alkotásokról beszélünk, nem kerülhető meg a kérdés: a kamalduli szerzeteseken kívül vajon kinek írta Rákóczi a meditációkat? A szövegben a királytükörök stílusát idézve közvetlenül csupán a fejedelmeket szólítja meg, mint akik tanulhatnak a munkájában említett bibliai példákból. Ennél azonban minden bizonnyal szélesebb körre gondolt. Erre utal, hogy mindkét sorozatban az általános érvényesség igényével lép fel, s hogy a másokat tanító szándék végigvonul az elmélkedéseken. Rákóczi ki nem mondott céljai között fel kell tehát tételezni az áhítati, meditációs irodalom körének bővítését, egy művelt, a janzenista spiritualitásra fogékony, elképzelt világi olvasóközönség igényeinek kielégítését.

Rákóczi egyéni életútja szempontjából az elmélkedések fő szerepe az, hogy átsegítették a fejedelmet egyik legnehezebb életszakaszán. Az elmélkedések fölvetik Rákóczi vallásos világképének kérdését, s hogy ezek a szövegek hogyan illeszkednek be a más műveiből megismert vallási, erkölcsi konvenciórendszerbe. A meditációk a *Vallomások* és a *Fohászok* mellett Rákóczi harmadik nagy, alapvetően vallásos indíttatású munkája. A meditációk a *Vallomásokhoz* és a *Fohászokhoz* hasonlóan őszinte vallásos elmélyedésből, valóságos belső küzdelemből születtek, amit nem lehet egyszerűen „öncélú vallásosságnak” nevezni.¹²¹ Míg a *Vallomásokba* illesztett elmélkedő betétek csaknem egyenlő arányban ötvözik Rákóczi vallási, etikai és politikai nézeteit, az őszösvetségi *Meditációkban* és *Az 1723. év elmélkedéseiben* a politikai elem csaknem teljesen háttérbe szorult.¹²² Rákóczi vallásossága az elmélkedések tükrében egy önmagához és másokhoz

¹¹⁸ ZOLNAI, i. m. 1927. 22–28. – Vö. [Ignác] KONT, *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910) avec un inventaire sommaire des documents manuscrits*. Paris, 1913. 290–291.

¹¹⁹ HOPP Lajos, *Az író Rákóczi*. In RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások – Emlékiratok*, i. m. 807–971., itt: 953–956.

¹²⁰ KÖPECZI, i. m. 1991. 504–513., 520–524.

¹²¹ Vö. TOLNAI Gábor, *Rákóczi Ferenc, az író*. In Uő., *Vázlatok és tanulmányok*. Bp., 1955. 68–87., itt: 86.

¹²² Vö. KÖPECZI, i. m. 1991. 497.

egyaránt szigorú, büntudattal terhelt, döntően XVII. századi vonásokat őrző, mélyebb teológiai előképzettség nélküli, különböző vallási hagyományelemeket egybekapcsoló vallásosság képét mutatja.

A janzenista inspiráció hatása az isteni kegyelem, előrelátás és a szabad akarat janzenista alapkérdéseinek tárgyalása mellett elsősorban az elvi alapok gyakorlati következményeiben ragadható meg.¹²³ Az újabb kutatások a janzenizmust a különböző teológiai, eszme-, politika- és társadalomtörténeti problémákra adott válaszok sokféleségéből létrejött komplex képződményként határozzák meg, s a különféle janzenizmusok szociológiáját helyezik az előtérbe.¹²⁴ Ebből a szempontból az elmélkedések jó lehetőséget kínálnak annak vizsgálatára, hogy a grosbois-i közvetlen hatáson és a Rodostóba magával vitt könyvek olvasásán túl milyen személyi, életmódbeli, szellemi, politikai, jogi, anyagi, társadalmi és egyéb feltételei, illetőleg következményei voltak Rákóczi részéről a janzenista elképzelések befogadásának, feldolgozásának és irodalmi kifejezésének.

¹²³ Vö. Peter HERSCHE, *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, 1977. 24–34.

¹²⁴ HERSCHE, i. m. 14–24. – René TAVENAU, *Le jansénisme en Lorraine 1640–1789*. Paris, 1960.

DÖRGŐ TIBOR

CZAKÓ ZSIGMOND SZENT LÁSZLÓ ÉS KORA CÍMŰ DRÁMÁJÁNAK SZÖVEGHAGYOMÁNYA

A *Szent László és kora* (a továbbiakban SzL) nem tartozik Czakó ismertebb művei közé, pedig figyelemre méltó alkotás. Shakespeare hatását mutató dráma, hamleti töprengő, vívódó főhőssel. A külső hatás mindazonáltal nem bántó, Czakó önálló, egyéniségére jellemző drámát alkotott. Szép költőiséggel, drámai jambusokban írta meg, csak néhol ragadta messzire a romantikus tobzódás. Szent Lászlónak meg kell küzdenie nemcsak Salamon (Solom) exkirállyal s a trónkövetelőt támogató, sőt fölébe kerekedő egyházi, pápai hatalommal, hanem „magán-életének” nehézségeivel is. Az ötfelvonásos „drámai történetrajz” legnagyobb érdeme a bátor, filozofikus gondolkodásmód, az életének, korának, saját benső világának borzalmaival szembesülő, önmagát is – a magasabb cél, a haza megóvása érdekében – legyőző ember bemutatása.

A hagyatékban maradt mű sorsa mindig nehéz, különösen, ha az irodalomtörténészek még nehezebbé teszik. Ez történt a SzL-val is, sajnos éppen a közelmúltban, napjainkban. A tévedés talán Toldy Ferencről indult el útjára, aki a SzL-t Czakó utolsó műveként említette.¹ Később ezt a közlést többen helyesbítették, elsősorban a drámát könyvalakban megjelentető Ferenczy József, a kiadáshoz írt előszavában.² (Mivel a SzL-nak ez az egyetlen könyvespolcra leemelhető szövege, az irodalomtörténésznek bizony kellett volna ezt is elolvasnia.) Szomorú, hogy ismeretterjesztő műben³ és tanulmányban⁴ mégis az említett tévedést olvashatjuk. Czakó esetében ez azért fájó, mert öngyilkossággal fejezte be életét, és a szakirodalom hajlamos a végzetes tetteből az alkotói pályára visszakövetkeztetni. Így lesz a SzL-ból „hevenyészett mű”, mert az immár megállíthatatlanul hanyatló költő „hajszolva magát, hogy bizonyítsa tehetségét”⁵ – sikertelenül; ill. egyenesen „a kétségbeesés végpontja”.⁶ Megtévesztő A magyar irodalom történetének közlése is, miszerint a sikerek után a SzL-nak „elutasítása” (évmegjelölés nélkül) a szerző tragikus sorsának egyik lépcsőfoka volt.⁷ Mi volt s volt-e egyáltalán „elutasítás”? Miért maradt hagyatékban ez a dráma? A szövegelemzés során erre is választ kerestem.

A SzL utóélete fő vonalaiban ismert. Megjelent 1853-ban a Délibábnak,⁸ előadták a Nemzeti Színházban 1854. dec. 6-án s ezt követően 1860-ig még négyszer.

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története (1864–65)*. Bp., Szépirodalmi, 1987. (Reprint) 387.

² CZAKÓ Zsigmond, *Összes művei I–II*. Sajtó alá rend. és életrajzzal bev. FERENCZY József. Bp., Aigner L., 1883–1884. (Nemzeti Könyvtár 33., 37. köt.) L.

³ HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Bp., Móra, 1976. 171. *A magyar irodalom arcképcsarnoka I–II*. Bp., Trezor, 1992. I. 263.

⁴ MARTON Gábor, *Czakó Zsigmond drámai életműve*. Színházstudományi Szemle, 9. sz. 1982. 41–76., 68.

⁵ HEGEDŰS, i. m.

⁶ MARTON, i. m.

⁷ *A magyar irodalom története III*. Szerk. PÁNDI P. A fejezetet írta: SOLT Andor. Bp., Akadémiai, 1965. 678.

⁸ Délibáb, 1853. ápr. 3. 421–434., ápr. 10. 453–466., ápr. 17. 485–500., ápr. 24. 518–531., máj. 1. 549–565.

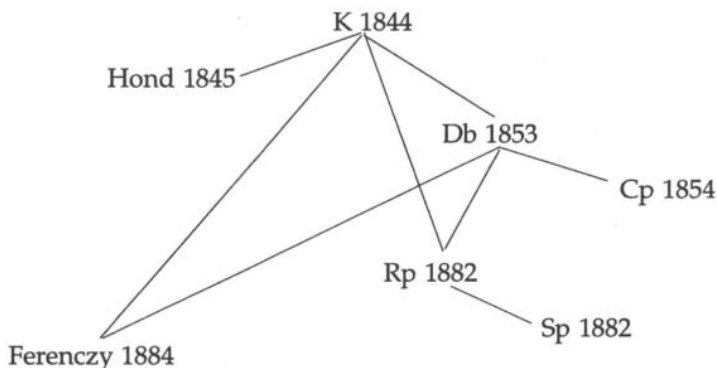
A színházi zsebkönyvek tanúsága szerint a nemzeti színházi bemutatót követő években Debrecenben négyszer, Győrött és Szegeden háromszor, Kolozsváron kétszer és Nagyváradon egyszer játszották. Paulay Ede rendezésében a Nemzeti Színház történeti drámaciklusában ismét előadták 1882. aug. 25-én. A Nemzeti Könyvtár sorozatban Ferenczy József rendezte sajtó alá 1884-ben. (A darabot 1969-ben bemutatták a Kecskeméti Katona József Színházban is; ez az előadás azonban már egy későbbi munka témája lesz.)

A SzL-nak négy szövegváltozata maradt ránk: 1. Czakó Zsigmond letisztázott szövege, a címlapon 1844. dec. 10-i dátummal. 2. A Délibáb folytatásokban megjelent változata. 3. A Paulay Ede által átdolgozott szöveg. 4. A Ferenczy József munkája nyomán készült kiadás.

A szövegek vizsgálata után bonyolultabb a kép:

A „Szent László és kora” stemmája

K	Czakó Zsigmond valószínűleg autográf kézirat ⁹
Hond	A Honderűben megjelent részlet ¹⁰
Db	A Délibábban kinyomtatott szöveg
Cp	A nemzeti színházi bemutatót megelőző cenzúrapéldány ¹¹
Rp	Paulay Ede rendezőpéldánya ¹²
Sp	Az 1882. évi nemzeti színházi előadás sűgőpéldánya ¹³
Ferenczy	Ferenczy József sajtó alá rendezett szövege

A K vizsgálatakor meglehetősen kusza szövevényben kell eligazodnunk. Az alaphelyzet nyilvánvalóan egy barna tintával szándékosan díszes kézírással szépen letisztázott szöveg. Mindezt végigkíséri azonban – a darab elején gyakoribb, aztán gyérülő – ceruzás átfogalmazás és néhány – csak a mű elejét érintő – határozott, többsoros, ceruzás húzás. Itt-ott előfordul fekete tintás átfogalmazás,

⁹ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz.Sz 40/2.

¹⁰ Honderű, 1845. márc. 6. 184–187.

¹¹ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz.Sz 40.

¹² Uo. N.Sz.Sz 40/1.

¹³ Uo. N.Sz.Sz 87.

kiegészítés, amely néha megegyezik az alatta húzódo ceruzás résszel. Végül elszórtan piros ceruzás jelölések, megjegyzések is felbukkannak.

Az utólagos ráírások értelmezéséhez számos segítség adódik. Mindenekelőtt érdemes nyomon kísérni K létrejöttének folyamatát. Először is egy 1844. dec. 14-én megjelent sajtóhír hitelesíti a címlapon olvasható dátumot mint a keletkezés időpontját: „A Kalmár és tengerész írója új 5 felvonásos történeti drámáját »Szent László és kora« már bevégzé.”¹⁴ Nem véletlenül említi a tudósítás Czakót a „Kalmár és tengerész írójaként”. Ugyanis a szerző tízhónapos várakoztatása után, 1844. nov. 18-án bemutatták első darabját, s rögtön nagy érdeklődést keltett, egymást követték az előadásai. Czako tehát, mint sikeres szerző, nem volt rászorulva új műve bemutatására – főként, ha esetleg valamilyen fenntartásai voltak a drámával kapcsolatban; pl. azzal tisztában lehetett, hogy a cenzúra szempontjából igencsak rázós dolgokat írt. A Színházhoz való benyújtás mellett szólt volna az, hogy mint népszerűvé vált szerzőnek könnyebben elfogadták volna a művét, hiszen a neve jó közönségcsalogató. Beadta-e tehát Czako a SzL-t a Színházhoz? Úgy tűnik, nem. Ezt támasztja alá Pukánszky Kádár Jolán alapos tanulmánya, amelyben a drámbíráló bizottság tevékenységét elemezte.¹⁵ Ebben figyelemmel kíséri a *Kalmár és tengerész* sorsát és Czakonak ezután, 1845. aug. 21-én bemutatott s egyhangúlag elfogadott drámáját, a *Végrendeletet*. A SzL-ről nem tesz említést. Ugyanakkor nem elhanyagolható tényező, hogy az addig kardalnok Czakót 1845. jan. 31-ével színészként kinevezték a játékszíni választmány tagjának, s mint ilyen, az eredeti drámák elbírálásában részt vett.¹⁶ (Nem valószínű, hogy egy frissen elutasított darabot író szerzőt erre a feladatra kinevezték volna.) Mindenesetre Czako nem mondott le a SzL közkinccsé tételéről. 1845. márc. 6-án a Honderü „mutatványt” közölt a műből, Charitas apáca monológiát és az azt követő rövid párbeszédet (II. felv. 6–7. jel.). A rendkívül hosszú (K 280 sor!) látomás mint költemény hatásos, de mint a dráma egy részlete túl terjedelmes. A Hond szövege némileg eltér K-tól. Czako nem elégedett meg egyszerű másolással, ismét elragadta az ihlet, több helyen csiszolgotott az első változaton. A nagyívű kozmikus víziót pl. az alábbi sorokkal egészítette ki: „Testvérek ók: a föld, víz és a tűz, / S testvér között ugyan mért lenne harc? / Egymást ölelve most enyelgenek.”

Szempontunkból döntő jelentőségű Czako egyik levele, amelyet 1845. ápr. 4-én írt Szilágyi Sándornak, a kolozsvári Múlt és Jelen szerkesztőségébe.¹⁷ Egyebek mellett közli, hogy a SzL-ből már többször próbált mutatványt közölni, „de a censura, az egy közlötten kívül, mindnyáját teljesen kitörölte és fel nem bocsátotta; és így kevés reményem van belőle lapok által valamit közölhetni – de nem is merem, nehogy ezáltal a censura figyelmessé levén – az előadást, melyhez most is kevés a remény – eltiltsa.” Az utóiratban még hozzáteszi: „Mindenesetre a censura határoz – most van crisis alatt – egy pár hét alatt megtudom az eredményt – ugyan a darab a lehetőleg maskírozva van – de felettébb elvan gyanúsítva.”

A letisztázott drámaszövegbe Czako feltehetően nem javítgatott volna bele, mielőtt benyújtotta cenzúrázásra, különösen a fekete tintás beleírások kuszák, helyenként nehezen olvashatóak. Mint láttuk, a SzL cenzor kezébe került; ilyen

¹⁴ Honderü, 1844. dec. 14. 383.

¹⁵ PUKÁNSZKY Kádár Jolán, *A drámbíráló bizottság*. ItK 1939. 6–16., 123–135.

¹⁶ Uo. 11.

¹⁷ OSzK Kézirattár Fond IX/128.

„rendetlen” állapotban ezt kizártnak tartom. Egyéb letisztázott szöveg viszont nem maradt ránk. Ezek után az alábbi kép bontakozik ki: Czákó megőrizte a gondosan letisztázott kéziratot (a Charitas-monológ átfogalmazásának nincs nyoma K-n!), s ez került a cenzor elé. A piros ceruzás jelek a cenzortól származnak – kizárólag ideológiailag „kétes”, az egyházat érintő részeknél láthatók. A II. felv. 4. jelenete – Pongrác magyar harcos és a főpapok éles vitája – előtt ez áll: „a jelenet végig változandó”. A szöveget tehát visszakapta szerzőnk, és – ha már javítani kell rajta – elkezdte ceruzával igazítani (a piros jelektől függetlenül). Későbbi kézbevételekor tudatosult benne, hogy a mű elején a történelmi áttekintés túl hosszú. Ekkor innen mintegy 90 sort kihúzott. Fekete tintával itt-ott beleírt, véglegesíteni próbált részleteket. A IV. felv. 14. jelenetéhez külön lapon mellékelte néhány prózában írt sort, mert másképp nem fért volna el a kiegészítés. Végül úgy ítélte meg, nem érdemes, nem kívánja alapjaiban felforgatni a SzL-t. Eközben már tervezhette következő társadalmi drámáját – a közvélemény is ezt várta tőle –, a *Végrendeletet*. Mint említettem, rövidesen be is mutatták, és kirobbanó sikert aratott.

A ceruzás javítgatások nem érdemelnek sok figyelmet, de a szerző egy esetleges új tisztázathoz biztosan felhasznált volna belőlük. (Mint látni fogjuk, az utókor kimutathatóan számításba vette ezeket.) A történelmi helyzet ismertetésénél Czákó a szerkesztés szempontjából túlzásba esett, a magyar viszonyok bemutatása mellett európai „körképet” is nyújtott, mint pl. az alábbi, általa kihúzott (pirossal is jelzett) részben: „A pápa nem meré kimondani / László urunk felkent fejére, mint / Lengyelországra, interdictumát. / Hanem ravaszsággal kísérti meg / A béke és csend tartós lánczait, / Szétzúzva elgyöngíteni e hazát, / Mint ezt az egy ángol honon kívül / Minden királlyal és néppel tevő.” Jelentősebbek a fekete tintás sorok. Nagyobb hányaduk bekerült a későbbi szövegekbe is. Az alkotói folyamatot érzékelhetjük az I. felv. 3. jelenetében, László és Dezső, Gyula nádor fiának párbeszéde során. A fekete ráírás alól kidereng a barna tintás változat, amely megvesztegetést is felvetett: „László: Szólj mit ígért Solom? / Dezső: Harminczezer. / László / Nem akarja hallani, hogy vesztegetve volt / :Hallgass! / Gyula / Felveszi a pergament s László elibe tartja: / Aláírod?” Czákó az alantas lepénzelhetőség gondolatát később elvetette, s a javítás az ellenkező végletet, Dezső öntudatosságát emelte ki: „Dezső: Bór volt ős apám / Utóda egyig első harczyi hős – / Én nem vagyok – miattad oh király. / E gyűlölet szült még egy más reményt – / A trónt Solom ha elfoglalhatá – / Ledöfve őt magam teszek királyt – / Talán személyemet. / László: Eltűnt a józan ész már / Őrült gondolat! / Gyula: Aláírod?” László és Dezső szembenállása tehát erőteljesebbé vált. A későbbi szövegek összeállítói a javítás alapján elvetették a lepénzelést, de nem vállalták a drámaiságot is érintő nyomatékositást – Dezső szavait az „Én nem vagyok – miattad nem vagyok” sorral zárják.

A szövegek összevetésekor meglepetést hoz az I. felv. befejezése. Mindenütt megegyezik az utolsó két sor: „Dezső: E percz nehéz kinjárt átszenvedém, / Meghalni könnyű, ha meghalni szép” – kivéve K-t! Ferenczyt olvasva azt gondolhatnánk, lám ez is egyike Czákó hatásos felvonásvégeinek. De nem! K-n látszik, hogy a szerző itt gondban volt. Az utolsó előtti sor megegyezik a többi szövegváltozattal, de az utolsó sor háromféleképpen is olvasható: 1. Barna tintával: „O a honért én már könnyen halok!” 2. Ceruzával: „Vérpadra hát hisz olly dicsőn halok!” 3. Fekete tintával: „Meg kell vallnom [sic!] e népfájdalomtól” (talán „halnom”-ot gondolt a szerző).

A K autográfának vélhető, hiszen semmi sem indokolja, hogy Czakó mást kért volna meg a kézirat letisztítására. Művét nem pályázatra írta, ahol feltétel lehetett az idegen kézzel írt beadvány. A fekete tintás javítás szemlátomást megegyezik Czakó leveleinek írásképevel. A barna tintás szöveg díszes betűformálása néhol eltér az említettektől, de az írásmód jellege hasonló. A kézirat autográf volta mellett még egy formai szempont is érvel: A lapok alján – terjedelmük miatt – néhol feljebb, néhol lejjebb kezdve – tehát nem utólag hozzátoldva – sorakoznak a történeti művekre utaló jegyzetek. (Czakó bizonyítani kívánta, hogy valós történelmi eseményekről ír, ezért a sorok végén gyakran „+” jelet tett, néha laponként több helyen is, és alul megnevezte, melyik műben, hányadik lapon található mindez.¹⁸) Itt olyan kis megjegyzéseket, idézeteket olvashatunk, amelyeket csak az alkotásban elmerült szerző írhatott.

A Db a közléskor megadja a mű keletkezési dátumát: 1844. dec. 10. – tehát alátámasztja a fenti gondolatmenetet. Az első lap alján szerkesztői megjegyzés olvasható, amelyet érdemes teljes terjedelmében idéznem: „Korán elhunyt s annyszor megsiratott költőnk legszebb históriai művét van szerencsénk a közönség elé hozni. Hogy e remekmű elébb napvilágot nem látott, annak okait azon féltő előszeretettől kell kimagyaráznunk, mellyel a legnagyobb lángelmék műveik hiányai iránt szoktak viseltetni. Ez expiaciók létrehozására a költői és filozófiai eszmék között évek lefolyta után mi veszünk magunknak bátorságot, s amint egyrésről hisszük, hogy a költő szelleme nem fog feljajdulni, midőn kedvenc művét ily módon napfényre hozzuk, másrésről megvalljuk, hogy ily feladatot egyedül Czakó műve irányában mertünk magunkra vállalni. A gyémánt nem veszt értékéből a köszörülés által, csupán terjedelméből – s a jelen mű honi költészetünk drágakövei közé tartozik.”¹⁹ (A megjegyzés természetesen nem említhette a cenzúra gátló szerepét.)

A Db kinyomtatása előtt is mindenképpen cenzúrázásra került sor, de nem maradt nyoma, mit is adhatott be a szerkesztőség. (A szövegváltozatot Badics Ferenc közlése szerint Vahot Imre készítette,²⁰ aki tagja volt a drámaíró bizottságnak.²¹) Az viszont egyértelmű, mennyi jelenhetett meg a műből. A Db bizony már csak torzó. Elsősorban a cenzúra miatt kihagyott részek jellemzik. Világosan kivehetők a Hivatal elvei.²² László király és a pápaság szembenállása teljesen hiányzik, és eltűnt minden egyházellenes él. Hogy is maradhattak volna a műben pl. ilyen részek: Pongrác így szól a kalocsai érsekhez: „Értjük a czélt: otthon koholt meséd / Czifra üres beszéd, mely lépre csal. / Király! ne hallgassd meg, mézes szóval / Palástodon ragadnak a hernyók.” (II. felv. 5. jel.) Pongrác alakját ki is hagyták a Db-ból, bár a nevét még otffejejtették a szereplők ismertetésénél. Kimaradt a Charitas-monológot követő párbeszéd (II. felv. 6. jel.),

¹⁸ Czakó nem pontosan adta meg a felhasznált mű adatait. Gyakran csak a szerző családnevét írta le, a cím hiányzik vagy rövidített. Feltételezésem szerint Czakó az alábbi művekre hivatkozott: Karl Friedrich BECKER, *Weltgeschichte*. Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades quinque*. BUDAI Ézsaiás, *Magyar ország históriája*. Johann Christian von ENGEL, *Geschichte des Ungarischen Reichs*. Ignaz Aurelius FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Karl H. L. PÖLITZ, *Weltgeschichte für gebildete Leser*. PRAY György, *Annales regum Hungariae*. THURÓCZY János, *Chronica Hungarorum*.

¹⁹ Mai helyesírással közlöm.

²⁰ Fővárosi Lapok, 1882. aug. 25.

²¹ PUKÁNSZKYNÉ, uo. 125.

²² *Megbíráltak és bírálóak: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Vál. stb.: MÁLYUSZSNÉ CSÁSZÁR Edit. Bp., Gondolat, 1985. Bev. 5–49.

amely megkérdőjelezte az apáca látnoki hitelét. Hiányzik a kísértetként visszatérő Charitas motívuma is. A koronás főket sem szabadott bírálni, ezért pl. László nem szöhet akárhogy terveket: „Csatára híni fel a földszinét, / Legyőzni elpuhult királyait, / És megalázni annyi zsarnokot,” (V. felv. 9. jel.) hanem csak politikától mentesen: „Csatára híni fel a földszinét, / És megalázni annyi büszke fajt.” A cenzor szempontjai között szerepelt az „egyes nemzetek elleni uszítás” elkerülése is. Ezt az önmagában helyesnek, sőt modernnek tűnő elvet azonban a nemzeti szabadságtörekvések elfojtására is fel lehetett használni; pl. a haza „nagy bántalmainak visszatorlásáról” lehet beszélni, de a konkretizáló sor, „Kun, német és dalmátok fejének” (III. felv. 7. jel.), már elhagyandó.

A Db nem a K barna tintás írásának első sorával kezdődik, hanem a ceruzával határozottan áthúzott kezdeti 18 sor utáni résszel. (Nem tartom valószínűnek, hogy Vahottól származna ez a húzás, ugyanis már az 1. jelenet K-n látható húzásai sem egyeznek meg a Db kihagyásaival.) A Db „szerzőjének” egyéni hajlamai vezethettek néhány sor eltűnéséhez. Felismerhető bennük a romantikus tobzódó képalkotás visszafogása, pl.: „Harczi méne száradt embercsonttal élt”; „Aranyba befoglaltatom szemed / Ha meg nem csalt” (IV. felv. 1. jel.). Néha „szerencsésebb” kézzel húzott – mint az említett példák mutatják –, néha vitathatóan. Inkább az utóbbira példa: „Az jöjjön Istentől reád!” áll „Isten tenné bár veled” helyett, „Leczkét adok” (K), ill. „Tanúságot adok” (Db) stb. Néhány esetben a K ceruzás javítása a Db-ban olvasható, a fenti esetek nem ilyenek. A Db ügyes leleménye az I. felv. zárásának említett megoldása.

A Cp a Db kézírással lemasolt szövege, a nemzeti színházi előadás előtt nyújtották be a Hivatalhoz. A címlapra rávezették az átvétel dátumát: 1854. nov. 12. Az utolsó lapon olvasható Csehall cenzor német nyelvű, viaszpecséttel hitelesített véleménye (1854. nov. 16-i keltezéssel): az előadás engedélyezését a címlapon, a szereplők jegyzékében és további öt lapon elvégzendő átalakításhoz köti. A szövegen láthatóak a megadott helyeken a piros ceruzás jelzések: a Db-hoz képest szigorításra került sor. Az új címet a cenzor adta meg: *Első László és kora*. A szereplők közül Charitas pusztán „látnoknővé”, a magyar érsekek „országnagyokká”, a pápa bíboros követei „római lovagokká” változtak. A darabból teljesen kimaradtak az egyházi személyek és a törlések nyomán további, az egyházat érintő részek.

A Cp a Színháznál ezután sűgópéldánnyá változott (a rendező neve nincs feltüntetve a színlapon). Még az előadást megelőzően a Nemzeti Színház 1854. nov. 11-én tartott választmányi ülésén tárgyalták Jókainé kérelmét, miszerint „a férje által színpadra alkalmazott Szent László eredeti drámát” választotta jutalomjátékaul. A határozat megjegyzi, hogy „a különben nyomtatásban megjelent dráma jövedelmeiből a magas Comité rendszabályai értelmében tantième nem adható; a színre alkalmazás pedig e fentebbi engedély által eléggé díjazva van.”²³ Az időpont miatt csak rendezői tervről lehet szó, vagy Jókai Mórnak tulajdoníthatjuk a Db létrejöttét? Nem csak másolásra gondolhatunk, ugyanis Gönczy Soma sűgő már 1854. nov. 18-án felvett 10 fr 48 kr-t a „Sz. László színmű másolata, annak szerepei és több szerepek írásáért.”²⁴

A Cp magán viseli az előadásra készülés lázas munkájának nyomait: más árnyalatú piros, fekete ceruzás és tintás javítások kusza szövevényét. Stilis

²³ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. kötetes iratok 696. sz.

²⁴ OSZK Színháztörténeti Tár, N.Sz. kötetes iratok 645. sz.

változtatásra kevés helyen került sor – az előbeszédet betoldások próbálják színesíteni: „Hej pedig jól esik élvezni a napot” – sóhajt fel Opos a börtönben; a csatajelenet „Úgy, úgy – rajta, rajta!” felkiáltásokkal egészül ki. Igen nagy mennyiségű viszont a húzás, amelyet két lépcsőben végeztek el. A bemutató ugyanis túl hosszúra sikerült, a második előadás (nyolc nappal követte az előzőt) színlapján ott áll a közlés: „megrövidítve”. Fekete ceruzával mintegy 300, pirossal 450 sort húztak ki, s még néhányat tintával is. Adelajd királyné szövegét törölték, nevét már az első színlapon sem tüntették fel. A rövidítések ellenére az előadás a legfontosabb célját betöltötte. A leverett szabadságharc fájdalmát még érző közönség körében a „lánglelkű Czakó” hazafias jellemeivel a betiltott *Bánk bán* szellemét idézte.²⁵

Paulay Ede mindig is kedvelte Czakó Zsigmond drámáit.²⁶ A SzL-t már korábbról ismerte, sőt különösen közel állhatott hozzá, hiszen jutalomjátékaul eljátszotta a címszerepet Győrött 1855. dec. 15-én. 1882-ben, immár 25 évvel az első bemutató után a szöveg felfrissítésre szorult. Paulay a tőle megszokott lendülettel és alaposággal jelene szemléletéhez igazodott: a Nemzeti Színház érvényes szabályrendelete szerint a dramaturg „nemcsak az új, de az újonnan színre hozandó régebbi darabok nyelvezetét is kijavítja, s a szavakat igényeihez idomítja...”²⁷ A SzL-ra is illenek Kerényi Ferencnek a fentieket kibontó megállapításai: „Paulay ennek alapján dramaturgiai működése során nem tett különbséget klasszikus és kortárs magyar drámák között... Teljesen hasonló módszerrel foglalkozott a történeti drámaciklus darabjaival; nem óhajtott tehát – bár gyakran illették a „múzeumszínház” vádjával – archaizálni vagy idézőjelezni, hanem a drámahagyomány élővé tételén dolgozott...” Munkamódszerének néhány irányultsága is meghatározható: „Nagy és növekvő tapasztalata, műfordítói gyakorlata” – fogékonnyá tette – a „pergő, gyors (>franciás<) cselekményvezetés, a sokoldalú jellemzés (= jó szerepek) és a jól felépített felvonásvégek (= színészi és rendezői nagyjelenetek)” iránt. Munkakedvét csak élesztették az irodalmi igénnyel, versben írt darabok.²⁸ Amikor tehát a darabínséggel szembesülve Paulay – amint *Nyilatkozatában* írja – „szétnézett a régiek közt”,²⁹ nem véletlenül választotta a SzL-t.

Paulay Ede már – valószínűleg – a kezelhetőség kedvéért is a nyomtatott Db-ot vette kiindulási alapnak. A folytatásos megjelenés miatt a különálló számokból kiemelt és összefűzött lapokból álló példánnyal dolgozott. A mindenkori utolsó lapokat a zavaró egyéb szövegek miatt nem vette figyelembe, és kézírásos másolattal pótolta. Az így kialakított rendezői példányon húzott, változtatott és kiegészített a lapszéleken. (Ez utóbbiak során kimutatható a K közvetlen használata.) Itt adott színpadi utasításokat, és itt vázolta a színpadképekkel, a zenével kapcsolatos terveit.

Fontos kiindulópont, hogy Paulayt már nem kötötte a szigorú cenzúra, hiszen az a kiegyezéssel megszűnt.³⁰ Visszatérhetett hát a darab eredeti szelleméhez (szabadkőműves elveivel is összhangban). A szereplők ismét azonossá válhattak

²⁵ Pesti Napló, 1854. dec. 8. In GREGUSS Ágost, *Tanulmányai II.* Pest, Ráth Mór, 1872. 24–25.

²⁶ SZÉKELY György, *Paulay Ede életműve.* In *Paulay Ede írásából.* Szerk. SZÉKELY Gy. Bp., Magyar Színházi Intézet, 1988. 525–582., 537.

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *Paulay Ede és a magyar dráma.* It 1989. 45.

²⁸ KERÉNYI Ferenc, i. m. 46.

²⁹ PAULAY Ede, *Nyilatkozat.* Fővárosi Lapok 1879. nov. 9. In *Paulay Ede írásából,* i. m. 197.

³⁰ *Megbíráltak és bírálók,* 44.

régi önmagukkal; a cím azonban *Első László és kora* maradt. A Db történelmi ismertetésének (I. felv. 1. jel.) kiegészítésül a K-ból – ha röviden is – átemelt egyházat bíráló részeket. A tömörítés érdekében néhány sort maga is fogalmazott; a papságról éles szavakkal írt: „Ezek – Gergely pápának rabjai – / Hazánkat Róma birtokának nézték / Mi küzdöttünk függetlenségéért. / A papság – titkon Solomot segíté – / Mi meg a László hívei valánk. / A hosszú vívódásnak vége az lett, / Hogy végre vesztett a galád Solom”. Fontos betoldás Charitas kétsoros jellemzése, ugyanis a Db-ből teljesen hiányoznak az öt bíráló részek. Csakó a kezdeti jellemzést később többször is megerősíti; Paulay itt tömörített, alább már nem toldozgatott a Db szövegébe. Határozott ítélet, a nyers igazság kimondása: „Természetesen ez a Charitas / A pápa híveinek eszköze.” A bővítés mellett az 1. jelenetben 20 sornyi rövidítés is előfordul. A darab további részein már csak a húzás jellemző, a bővítés elmarad. (Kivétel az utolsó jelenet zárása. Czakónál az ugyan emelkedett, de árnyalatnyit rezignált utolsó sort – „László király honáért volt kicsiny!” – bensőséges némajáték követi: „egyik kezével melléhez szorítja a Gyula fejét – másikat Petőnek nyújtja.” Paulay szükségesnek érzett még valami feloldást: a jelenlévők lelkesült „Éljen! éljen László király!” felkiáltásban törnek ki.) Paulay mintegy 370 sort hagyott ki a Db-ből, nem számítva az V. felv. 7. epizódjelenetét (Pető hadvezér és lánya, Jolán találkozását), amely teljesen kimaradt. Látható tehát, fontos szempontja volt a rövidítés – az előadás ezáltal biztosan pergőbbé vált. (Mindemellett Paulay költői hajlamaira utal, hogy a Charitas-látomásból csupán 51 sort hagyott el. Nagyon bízhatott Jászai Mariban...)

A nyelvezet csiszolását mindvégig hangyaszorgalommal végezte. Az első oldalakon merített K ceruzás javításaiából is, azután már csak a Db-ra koncentrált. Több száz helyen igazított a szövegen. Gyakori a szórendcsere, néha rövidítéssel egybefonódva, pl. a „Nem illetem, vétek ne érje azt, és / Gyalázatam” sorokból a hatásosabb „Ne érje vétek azt!” felkiáltás alakult ki. A Charitas-monológon ihletetten igazított; a tömörítés kedvéért pl. a „dühödtkoránhadak” kifejezést használva. Enyhítette a romantikus túlzást: „A port, mit érintett gondolatod” helyére a „A lábad érintette porszemem” sor került. Természetesen sokszor cserélte a régies alakot: „szűmig hatott” – „szívemig ért”; „szívem belrejteken” – „szívemnek mélyiben”. Ha úgy kívánczolt, „költőibb”, ill. hétköznapiabb szavakat keresett: „Kegyem elől a tulvilágra ment” és „...a tulvilágra szállt”; ill. „Nem zárta még el a szegény előtt / Kegyajtaját” és „Soha az ajtaját”. A módosításokat még hosszasan lehetne „ízlelgetni”; annyi bizonyos, hogy Paulay a legtöbb esetben jó érzékkel nyúlt a szöveghez.

A Sp Paulay javított szövegének a letisztázása. Ezen is észrevehetőek azonban fekete és piros ceruzás húzások. Ezek főként gyors elvégzett sorelhagyások. Az előbbieknél nyoma van a Rp-on is: Paulay az „új” szót írta az ott is végrehajtott – mintegy 50 sornyi – húzás mellé. A néhány helyen látható piros ceruzás javítás már csak a Sp-on fedezhető fel. Általuk a temetőőr dala még rövidebb lett: míg K különböző helyein 16 + 44, 4, 8, 8 sor szerepel, mindebből a Sp-ban végül 8, 0, 4, 4 sor maradt. A Sp javításaira valószínűleg a próbák alatt kerülhetett sor, ahol dramaturgiai munka is folyt: „A húzások, nyelvi purizálás stb. lehetőségéről Paulay Buljovszky Gyulának és Dóczy Lajosnak egyaránt megjegyezte; »az ilyenek a próbák alkalmával biztosabban kiérezhetőek és célszerűbben eszközölhetőek«.”³¹

³¹ KERÉNYI, i. m. 59.

Ferenczy József őrizte meg számunkra a dráma szövegét a legteljesebben. Őt nem kötötte az előadhatóság szempontja, számára nem okozott nehézséget a terjedelem. A kiadás előszavában értékeli is a darabot: epikusságát rója fel hibájául. Így érthető, hogy az I. felvonásban a hosszú történelmi ismertetést elvető Db-ot követi (az egyszerűség kedvéért minden tekintetben), a II. felvonástól viszont kizárólag K barna és néha fekete tintás szövegét. Ferenczy világosan felismerte, hogy nem mindegy: „holmi vért” vagy „Péter király vérét” kapargatja Opos a láncával (II. felv. 1. jel.). Szent László vívódása immár a túlvilági erőkkel is szembesülve bontakozhat ki; így szól Charitas kísértetéhez: „Honnan e síri arcz? / Szemedből a kihalt negyvenezer / Szem mélyedt gödre sötétlik felém, / Ajkad redőiben a szétzuzott sereg / Fájdalma vonaglik, – sohajodon / Az ezrek árváinak jajja nyög!”; s kihívja magát az Istent: „Örök bíró, hadd lássam arcodat!”. Mindemellett ilyen finom költőiséggel megírt részeket is olvashatunk: „...a király is gyermek altakor, / Rémekkel küzd és árnyaktól remeg” (IV. felv. 5. jel.). A II. felvonástól kezdve tehát Ferenczy a teljes szöveg közlésére törekedett, így bevette az utólag mellékelt lapon lévő prózában írott sorokat is.

Ebből kifolyólag a nyomda ördögének tulajdoníthatunk néhány kis eltérést. A II. felv. 2. jelenetében Solom két sora átcsúszott Opos szövegébe; az V. felv. 5. jelenetében pedig egy sor hiányzik: „...belől e sziv titkos ürében / Egy koldus éhez, és kéreget;” után még következhetne: „És szomszár oly roppant határtalan.” Sajnálatos a betűcsere Szent Lászlónak a darabot záró szónoklatában. Miután a király kelyhet kér, így szól: „Zordon napok, korom beteg szaka! / E korban itt temetve legyetek.” Az eredeti szövegben (K) „E borban...” szerepel. A módosult változat költőileg lapos, és nem hagyja kibontakozni a jelenet szinte liturgikus emelkedettségét. Mindössze egyszer támadhat kétség a változtatás szándékossága felől, de az eddigi szövegűség ellentmond ennek – a dráma végén, ismét László szónoklatában fordul elő rövidítés: „László király honáért élni, vagy / Ha kell, honáért halni kész” helyett „László király honáért halni kész” áll.

Ferenczy tehát szövegűségre törekedett, de nem betűhív átvételt készített. Nem tudhatjuk, a nyomda mennyit változtatott mindebben. Tény, hogy a magánhangzók időtartam-jelölése sokszor eltér – a szereplők nevében is: Solom (K) – Sólom, Opos (K) – Opós, Charitas (K) – Charitás; igaz, a legutóbbi esetében K is ingadozik. A kettőzött mássalhangzók rendszeresen megrövidülnek, pl. mely – mely, akként – aként, oly – oly. Mivel a szereplők megnevezésénél a „nője” (K) helyett „neje” áll, később is „királyné” olvasható „királyi nő” helyett.

A SzL, mert posztumusz mű, sohasem nyerheti el megnyugtatóan a végleges formáját. Mégis kerek egésznek tekinthető – a szövegelemzés tanúsága szerint Czákó valószínűleg csak arányain igazított volna, a stílusát csiszolgatta. A későbbi szövegeket egyrészt a cenzúra, másrészt a színházi előadhatóság szorította korlátok közé. Az utókor hálával tartozik Ferenczy Józsefnek, aki néhány sortól eltekintve a teljes művet közölte.

GERGYE LÁSZLÓ

KAZINCZY FERENC KIADATLAN WERTHER-FORDÍTÁSA

Kazinczy Ferenc akadémiai hagyatéka számos kiadatlan fordítástöredéket tartalmaz. Ezek közül különös érdeklődésre tarthat számot Kazinczy *Werther*-fordítása, amelynek létezéséről ugyan a szakirodalom már régóta tud (Sashegyi Oszkár: *A Werther útja Magyarországon*. EPhK 1943. 394–403.), ám ennek ellenére publikálására eddig még nem került sor. Legutóbb Fried István tett róla említést Kármán József *Fannijáról* írt tanulmányában (Fried István: *Élet és irodalom a „Fanni hagyományai”-ban*. Salgótarján, 1988. 7179.) A mű szövege a „*Stúdiumok I.*” c. kötet 30. főlőjén kezdődik, s a 37. főlőig tart. A kéziratot az MTA Kézirattára őrzi, jelzete: Magy. Ir. RUI 2° 2./I.

A *Werther*-fordítástöredék az 1790-es esztendő terméke. A levelezésből, valamint Sashegyi Oszkár tanulmányából tudjuk, hogy Kazinczy Goethe művével már valószínűleg első bécsi útja során megismerkedett. Kazinczy általában szívesen osztotta meg másokkal olvasmányélményeit, s nem fukarkodott a legszembetűnőbb reflexiók közlésével sem, de e téren a *Werther* ritka kivételt jelent: nincsenek adataink arról, hogy milyen benyomások érték a regény olvasása közben. Annyi azonban bizonyos, hogy 1782-ben érdeklődésének előterében még nem a *Werther*, hanem a *Siegwart* szerzője állt. Egyik Johann Millerhez írt levelében Kazinczy arról vall, hogy megkóstolta a goethei „mérget” (*Gift*), s az nem állta ki a *Siegwart*-tal az összehasonlítás próbáját. (Kazinczy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte Váczy János. VII. 182.) Az elutasítás fő oka ismét csak a levélrészlet tanúsága szerint a fiatalember szigorú erkölcsű, vallásos neveltetése lehetett, de az érzelmek wertheri forrongása amúgy sem illett az eperjesi időszak idilli, ábrándokkal áthatott szerelmi hangulatához. Öt évvel később, a *Bácsmegyei ösveszedett levelei* adaptálásának idején viszont egyértelműen a *Werther* lesz a minta, s innen már egyenes út vezet az eredeti mű fordítási szándékához.

Kazinczy ezt a munkáját sohasem fejezte be: az első könyv nyolcadik naplójegyzeténél végleg letette a tollat. Sashegyi Oszkár szerint ebben a fordító Goethe iránti tisztelete játszhatta a legfőbb szerepet, hiszen itt az az adaptációs módszer, amely a gyengécske színvonalú *Siegwart* esetében járható útnak bizonyult, a jóval gazdagabb, sokrétű művészi tartalom tolmácsolásakor kevés sikerrel kecsegtetett. Az is elképzelhető persze, hogy Kazinczyhoz valóban nem a nyugtalan *Werther*, hanem a klasszikus tisztaságú, fennkölt nyugalmat árasztó *Iphigenia Taurisban* Goetheje állt igazán közel. (Vö.: Sashegyi Oszkár, i. m. 398.) Akármilyen legyen az igazság, még az írástechnika is fokozatos elbizonytalanodásról árulkodik. Az első oldalak letisztázott, javítást alig-alig tartalmazó sorainak lendületét a kézirat közepétől mind gyakrabban törik meg a szaporodó törlések, korrekciók, amelyek a szöveg végén többszöri nekifutással újrakezdett, majd teljes egészében áthúzott bekezdések formájában jelzik a kifulladás próbálkozásokat. Kazinczy torzója ennek ellenére fontos dokumentum, amely nemcsak az életmű egészének értékelése szempontjából jelentős, hanem kiváló segédanyag a magyar szentimentális regény nyelvi jellemzőinek vizsgálatához is. A fordítástöredék betűhív szövege a következő:

A'mit az ifjú Werther történetéről meg-tudhattam, mind azt nagy gonddal szedtem-össze, 's ímé előtökbe teszem. Tudom hogy azt nékem meg köszönitek. Nagy Lelkétől tsudálastokat, szomorú sorsától könnyeiteket nem fogjátok meg-tagadhatni.

Te pedig szeretetre méltó Lélek, a'ki ugyan azt a' szorongatást érzed, a'melly alatt ő roskadozott, meríts vigasztalást az ő nyomorúságaiból 's vedd barátodnak azt a' könyvet, ha szerentsétlenséged vagy tulajdon hibád miatt mást nem lélsz.

Májusnak 4dikén

Be örülök, hogy eljöttem! Édes Barátom,¹ millyen rendes portéka az emberi szív! Tőled jöttem-el, tőled, kit² olly igen szeretek,³ kitől⁴ úgy tetszett hogy soha sem fogok el-válhatni 's ímé örülök! Tudom, tudom, hogy meg-botsátod ezt. Mert⁵ nem olyanok voltak é egyéb szövetségseim, mintha azokat az ellenkedő sors tsak azért fonta volna, hogy az illy érzékeny szívet mint az enyém annál kinosabban gyötörhesse? A' szegény Leonore! Pedig én egészen ártatlan vagyok! Mit tehetek róla, hogy az-alatt míg Öttsének gőgös kellemeiben makats mulátságot találtam, egygy bódogtalan indulat ütötte-fel szívében⁶ magát? 'S még is ... ugyan ártatlan vagyok é egészen? Nem tápláltam é érzéseit? Nem leltem é azokon a' való kifejezésein a' Természetnek, a' mellyek előttünk olly⁷ nevetségeseeknek látszóttak, és a'mellyek olly kevésbé voltak nevetségeseek, titkos gyönyörködést? Nem kerestem é magam ó Barátom, mitsoda az ember, hogy önnön-magát vádol-hatja! Imé fogadom, néked fogadom, Kedves! meg-javítom magamat,⁸ nem hordom elő meg' elő, mint eddig,⁹ azt a' kevés inséget, a'mellyet¹⁰ ránk vetett a' Végezés. A' jelen-valóval élni fogok ezután, az el-múlttat pedig el el-múlttnak tartom. Abban bizony igazságod van, hogy az Emberek közt nem volna annyi inség, ha készebbek nem volnának el-múltt gyötrelmeiknek emlékezetét újjobban elő-szólítani, mint azt a' keves¹¹ terhet békével el-viselni, a'melly alól, el¹² nem bújhatnak.

Kérlek édes jó Barátom,¹³ jelentsd az Anyámnak hogy rám bízott dolgában serényen el-járok, 's kevés idő alatt mindenről tudósítani fogom. Már szólottam az Angyomnak, 's mondhatom hogy ő koránt sem az a' gonosz Asszony, a'kinek őt nálunk festették; nyers, eleven, tüzes, de jó szívé. Jelentettem neki mit kíván az Anyám. Ki-hallgatott, 's előmbe terjeszté az okokat,¹⁴ mellyeken fogva a' meg-hólt Bátyám jószágát újjabbi férjhez-menése után is tartóztatja, de hozzá vetette azt is,¹⁵ hogy ez 's ez fel-tételek alatt azt kész¹⁶ vissza-botsítani. Most felőle¹⁷ nem írhatok többet; de azért bízathatod az Anyámat hogy minden jól fog menni. Én pedig, Édesem! újabban igaznak találtam azt, hogy az egymást nem értés és restelkedés több ízetlenségnek forrásai mint a' gonosz szív és a' ravaszság. Leg-aláb igaz az, hogy a' két utólsóbb sokkal ritkább mint gondoljuk.

Egyéb eránt kedvemre élek. El-tsömörlött Lelkemnek ebben a' paraditsomi Környékben gyógyító balzsamom a' Magánosság; 's ez a' meg-ifjodott esztendőszakasz borzadózó szívemet gyakorta fel-fel-melegíti. Virág-bokréta minden fa, minden tsemete előttem;¹⁸ 's hányszor óhajtottam már tserebogárrá válni hogy az illatoknak ebben a' tengerében kényemre repdeshessek, 's minden eledelemet benne leljem.

Maga a' Város szomorú; de bezzeg szép a' Környék körülte. A' meg-hólt Gróf M.... érzette azt, 's egyikét azoknak a' domboknak, melyek a' Várostól nem messzére a' leg-kedvesebb lántzolásal nyúlnak-el, 's a' leg-kiesebb völgyeket¹⁹ szaggatják, kertnek fogta-fel. Nints ebben sok Mesterség, 's az Idegen első belé-lépttével is érzi hogy annak rajzolatját nem tanult Kertész, hanem érző Szív tsinálta. O be sokat sírtam már repedező Múlatójában, mely néki, a' mint beszélük, a' leg-kedvesebb szöge vólt, és nékem is az! Kevés idő múlva Ura leszek a' Kertnek; mert a' Kertészt már is jó-akarómmá tettem, 's el-képzelheted hogy oda-járásom nem²⁰ lesz kárára.

Majus 10dikén

Lelkemet olly tiszta kedv, olly tsudálatos vidámság fogta-el egészen, mint tavaszi tiszta reggeleim, melyekkel a' kényeskedésig élek. Magamnak hagyva 's függetlenül élek ezen a' gyönyörű Környéken,²¹ mely egyedül az²² ollyan lelkeknek számára látszik teremtvé lenni mint az enyém, 's annyira érzem ezt a' bódog-létemet, annyira érzem milyen bódogság²³ minden munka²⁴ 's kötelesség nélkül élni, annyira Edesem, annyira! hogy ennek bennem²⁵ kárát vallja a' Festés. Most egy könnyű rándítást sem tudnék tenni, pedig érzem hogy soha sem vóltam még nagyobb Festő, mint éppen most. Mikor előttem gőzölögni kezd a' gyönyörű Völgy, 's a' már magasra emelkedett Nap ált-hathatatlan setéségű erdőm' bértzein meg-nyugszik, 's annak Szentek-Szentjébe tsak tört sűgárok lövődnek, 's én az omló patak' szélén a' magas fűben hanyattan²⁶ fekszem, 's ott a' föld' színén ezer új növényekre találok; Mikor a' sok fű-szálak közt a' kis világ sokfélegéseit(?) hallom 's a' különb féle alkotású meg-számíthatatlan nemű bogarak, férgek, hernyók²⁷ körültem tsúszkálnak;²⁸ mikor ilyenkor annak a' Mindenhatónak jelenlétét érzem, 's ki bennünket mindnyájunkat a' maga képere alkotott, 's annak a' Mindentszeretőnek lebegését hallom, a' ki, végetlen bódogságban élván, bennünket mindnyájunkat tart és táplál; Edesem,²⁹ mikor ilyenkor szemeim el-alkonyodnak 's lelkemet³⁰ ég föld úgy³¹ el-tölti, mint a szerető Ifjú lelkét Kedvesének képe; akkor ezt³² kívánnám: bár ki-mondhatnád, bár a' papirosra³³ lehellhetnéd azt a' mi szívedben olly tellyesen él, hogy az tűköre lehetne lelkednek, mint lelked tűköre a' végetlen Istenségnek! Edesem! el-rontom magamat, öszve roskadok az ilyen Meg-jelenések súlya alatt.

Majusnak 12dikén

Nem tudom, Tündérek laknak é itt, vagy Szívem' mennyei Phantasiája az, a' mi nékem ezt a' környéket Éden kertjévé varázsolja Mindjárt a' Város kapuja előtt³⁴ egy kút van, egy kút, Lelkem, a' melyhez én úgy oda vagyok ígézve, mint Melusina vólt a' Testvéreivel. A' mint az ember egy kis dombon le-ereszkedik, mintegy húsz lépcsőnyit kell le-hágni egy lúgat alatt, 's úgy jut osztán éppen oda a' hol a' leg-tisztább víz³⁵ márvány repedések közzül buzog-fel-fele. A' forrás felett szörnyű márvány repedések állanak, 's a' párkányzat felibe hajlott vén tölgy-fa, 's harasztjainak meg nem szűnő zörgése 's a' híves árnyék a' kút körül, a' legkedvesebb borzadással tsalogatja a' Nézőt magához. Még egy nap sem múlt-el hogy ott ne ültem volna ha tsak egy órát is. Ott nézem mint jönnek-ki a' Lyányok a' Városból, 's mint merítik teli edényeket, 's mint teszik-meg a' leg-vígabb 's egyszersmind pedig leg-szükségesebb munkát, melyet hajdan Királyok Lyányai vittek-véghez. Akkor bennem a' Patriarchai idő emlékezete ébred-fel, 's el-képzelem mint ültek ezek az atyák egykor a' kút mellett, mint

esmerkedtek, mint házasodtak-öszve, 's el-hitetem magammal hogy a' kútak 's források körül jól tévő Lelkek lebegnek. Ó az soha sem vett egész napi bujdosása után kútak mellett enyhülést, a'ki ennek kedvességét velem együtt nem érzi.

Majusnak 13dikán.

Azt kérded, ha könyveimet utánnam küldjed é? Kérlek az Isten' nevében utánnam ne küld. Nints szükségem semmire a' mi hevítse indulatimat, mert³⁶ nem eléggé forr é ez a' Szív magában is? Egyedül altató dalra van szükségem; azt pedig Homerusomban az elégségig lelek.³⁷ De sokszor fárasztom-ki magamat, míg fel-zúdult szívemet nyúgodalomra hajthatom; mert állhatatlanabb, viszketegebb portékát még nem láttál. Másként minék mondom én ezt néked, a'ki szánva néztél sokszor, mint ugrottam a' szomorkodásból a' víg bolondoskodásra, 's az édes el-lágyulásból a' leg-hevesebb indulatokra egyszerre átal!³⁸ Néha semmire sem tudok menni,³⁹ 's úgy bánok vele mint a' kényeztető Anya bán beteg gyermekével; mindent kedvére hagyok, akár mit akar. De ezt tovább ne add; olyannak mondhatnád a'ki érte meg-szólna.

Majusnak 15dikén

Közrendű emberek már esmernek és szeretnek, kivált a' gyerkőtzék. Egy szomorú jegyzást tettem. A'mint⁴⁰ hogy eleint hozzájuk ültem, 's egyet 's más tudakoztam tőlök, némellyéke azt gondolta, hogy évődni akarok velek, 's ki fizettek derekasan. Nem szólottam semmit, 's láttam hogy igaz az egyszeri tapasztalásom, hogy a' nagyobb-születésűek többnyire azért vonják-félre magukat a' köz emberektől,⁴¹ mert attól tartanak, hogy tekintetekből a' hozzájuk ereszkedés által valamit el találnak veszteni; némellyek pedig tsak azért ereszkednek le, hogy a' magok nagyobbságokat az alacsony rendűekkel annál inkább érezék.

Tudom én azt, hogy mindnyájan nem vagyunk és nem is lehetünk hasonlók: de a'mellett azt tartom, hogy a'ki magát azért vonja félre az úgy nevezett Köz-néptől mert fél hogy külömben az őt igasságosan illető elsőséget el-veszti, az éppen olly gyáva, mint a'ki el búvik⁴² az Ellenség elől, mert fél hogy meg-győzetetik.

Tegnap a' kút mellett egy szolgálot találtam. Le-tette kupáját 's körül-tekingetett, ha nem jön é valamelyik barátnéja, a'ki azt néki fejére tenni segítsen. Le-mentem a' gráditson. Segítsek é kendnek? kérdém. A' Lyány el-pirúlt. Hogy segítene az Úr? monda. No, tsak ízibe! A' Lyány fel-tette feje lágyjára a' tekintet, én pedig rá emeltem a' kupát. A' Lyány szépen meg-köszönte ségítésemet, 's el-indúlt a' vízzel.

Májusnak 17dikén

Esmerősöm már sok van, de társalkodóm még egy⁴³ sints. Meg nem tudom fogni⁴⁴ mit látnak az emberek rajtam,⁴⁵ olly sokan keresik együtt-létemet, olly sokan tapadnak belém! nekem pedig olly nehezen esik az⁴⁶ hogy útunk tsak kis⁴⁷ darabig tartott együtt. Azt kérded, millyenek itt az Emberek? Mint mindenütt másutt. Hidd-el ők⁴⁸ egy kaptára⁴⁹ vannak szabva az⁵⁰ egész föld hátán. A' legtöbbiek életeknek leg-nagyobb részét el-dolgozzák hogy élhessenek; az a' kevés pedig, a'mi nékiek azon túl marad-meg, úgy húzza hogy minden módot el-követnek, hogy a' nyakokról le-rázhassák. Ó emberek sorsa!

De mind ezek mellett még is valósággal jó emberek! Ha néha el-felejttem magamat, ha néha azzal az örömmel élek közöttök, a'mellyel az emberiségnek néha élni engedtetett, egy meg-terített víg asztal körül vagy mezei sátraikban(?) ó Barátom, akkor minden bánatom el-enyészik, tsak az ne jusson eszembe, hogy még sok más erő van bennem el-rejtve, melyek most használatlanul sorvadnak, 's a'mellyeket önnön magam elől is rejtegetnem kell. Kintsem,⁵¹ ez az érzés mikor bennem néha fel-serken ismét öszve-szorítja fel-nyíló szívemet 's még is de tudod, egymást meg nem érteni köz sorsa mindnyájunknak.

Ó hogy Ifjúságom Barátnéja már nem él, ó hogy őt egykor esmertem! Külömben ezt mondanám magamnak, Nints⁵² eszed hogy olyant keressz, a'mellyet nem lehet fel-⁵³ találni! De enyém volt ő, esmertem azt a' Szívet, esmertem azt a' nagy lelket, a'mellynek jelenlétében nagyobbak láttam magamat mint voltam, mivel egészen⁵⁴ voltam az, a'mi lehettem. Nagy Isten, hevert⁵⁵ é akkor Szívembe⁵⁶ egy erő, tsak egy erőske is, használatlanul? nem tudtam é mind azt a' tsudálatos érzést ki-fejteni az ő karjai között, a'mellyel Szívem ezt a' nagy Természetet öleli-által? nem a' leg-elevenebb érzés' 's leg-élesebb elme' ki-fogyhatatlan szövevénye volt é a'mi egymással létünk? 's nem voltak é ennek minden ágatskái, még a' leg-bujább sarjadzásiban is, a' Genie bélyegével meg-bélyegezve? Akkor és most -! Esztendei,⁵⁷ melyel felyül-haladták az enyémekeket, őt ah!⁵⁸ hamarabb vitték⁵⁹ a'sírba! Nem felejttem -el őt⁶⁰ soha! nem soha férjfiúi állhatatosságát 's angyali szelíd türelését!

Egynehány nappal ez előtt az ifjú V...val esmerkedtem meg. Egy jól-indúlt fiú, kinek képe is sokat ígér. Most végezte-el iskoláit, 's Tudósnak ugyan magát nem tartja, de el-hitte hogy tsak-ugyan többet tud mint közönségesen mások. Azt veszem észre sok dolgokból hogy⁶¹ Academiákon létében nem hevert; egy Szóval az Ifjú sok szép dolgot tud. Valahol meg-hallotta hogy én festek 's Görögül olvasok ez itt két szokatlan jelenés! hozzám fúrta magát, 's Isten tudná mit nem beszélt Batteuxból meg' Woodból, 's de-Pilesből 's Winkelmannból, 's tudtomra adta hogy a' Sulzer Theoriájának első részét végig olvasta, sőt hogy Heynének egy még ki nem adott Munkáját bírja, az Antikek esmerése felől. Nem bántottam, hadd beszélje.

Ezen kívül még egy derék Öreggel esmerkedtem-meg; a' Hertzegi Józág Tisztartójjával. Egy talpig emberséges jó emberrel. Azt mondják hogy gyönyörűség látni gyermekei között, kik mind öszveséggel is tsak kilentzetskén vannak. A' leg-idősebb Lyánya úgy veszem észre bálványa ennek a' Környéknek; leg-alább minden úgy szól felőle, mintha meg-érdemlené hogy az lészen. Én még nem láttam. A' minap meg-ígértem az Öregnek hogy meg-látogatom, 's meg is állom szavamat. Hozzám tsak másfél órányira lakik a' Hertzeg egyik Vadászló épületjében, mert Felesége halála után a'Városban, hol minden emlékeztette házassági boldogságára benn lakni tovább nem akart.⁶²

Még a' Tisztartón kívül egynehány rintz-rántz képű Teremtésbe botlottam, kiben minden szenvedhetetlen, leginkább pedig az a' nyájas mód,⁶³ a'mellyel barátságokat akartak⁶⁴ rám kötni.

Isten hozzád, Barátom! Reménylem ez⁶⁵ a' Levelem⁶⁶ tetszésre lessz, mert tele van historiai festéssel.

Majusnak 22dikén

Hogy az ember élete tsak álom, az már sok előtt rémlett; 's ímé ez a' rémlés nyakon ragadott engem is.⁶⁷ Ha el nézem édes Barátom azt a' korlátot, a'mellybe

az ember munkás és vizsgáló ereje rekesztetett⁶⁸; ha el-nézem hogy minden törekedésünknek is tsak az a' tzelja,⁶⁹ hogy nyomorúságos egzisztenciánk minél lehet hosszabbra vonódjon, vizsgálódásunknak pedig⁷⁰ nagyobb részben meg-kell elégedni azzal hogy azt a' négy falat, a'melly közt fogva ülünk, tarka képekkel 's víg vidékekkel festhetjük-bé, ha mind ezt el-nézem, Wilhelm, el-szomorodom 's meg-némulok. Vissza-térek magamba 's egy Világot lelek, de nem való érzésben, nem életben, hanem csak rémlésben, homályos sejdítésekben. Illyenkor⁷¹ vészni kezd szemeim előtt minden⁷² 's én álmodozva nevetek elébb-tovább.

Hogy a' gyermekek nem tudják miért akarnak, azt egy szájjal lélekkel vallják a' Clarissimus Dominusok. De hogy a' fel-nőttek⁷³ szintúgy földön mászkálnak, szint úgy nem tudják honnan jöttek hová mennek, szintúgy nem mennek egyenes úton a'⁷⁴ tárgy felé, szintúgy mézes kalács, 's nyirfa ág által indítatnak, mint a' gyermekek, azt hinni senki sem akarja, pedig azt, úgy látszik nekem, kézzel is lehetne tapogatni.

Meg-vallom neked, mert tudom mit mondasz rá, hogy én azokat tartom a' leg-bóldogabbaknak, a'kik mint a' gyermekek egy napról más napra virradnak, bábjakat⁷⁵ mindég ölekben hordozzák, fel-öltöztetik, vetkeztetik, 's lábhegyen mennek-el a' pohárszék mellett, hová Anyám Asszony ő Kegyelme a' pogátsát el-zárta, mikor osztán az ozsonna ideje el-jő, ugrándozva mennek a' pogátsa darabért⁷⁶ mohón fel-falják, 's fityogva kérnek többet! Ezek, ezek Édesem a' leg-bóldogabb Teremtések. Azok is boldogok, a'kik ringy-rongy dolgoknak 's még vétkes botolgatásaiuknak is tizfra nevezeteket adnak, 's⁷⁷ azokat valami szörnyű nagy találmány gyanánt árulgatják. Bóldogok ezek is! De a'ki a' maga alazatos-ságába hunnyáskodik-meg, 's gyarlóságát meg-esmeri, 's azonban látja hogy a' leg-tanulatlanabb földművelő is⁷⁸ tsendesen nyirbálgatja-ki kertecskéjét, 's a' leg-bóldogtalanabb terh-viselő is el nem tsüggedve bitzeg elébb tovább ízasztó nyalába alatt, 's örül hogy a' Nap világát még tovább láthassa hm! az is el-hallgat 's magából tsinál⁷⁹ világot magának, 's az is bóldog, mert ember. 'S akár millyen keskeny hatás közzé van is zárva, a' Szabadság érzését még sem ereszti-ki Szívéből, és azt hogy e'⁸⁰ tömlöztöt mindég el-hagyhatja,⁸¹ valamikor tetszik. [Ettől a ponttól kezdve a kézirat már csak neki-nekilendülő, majd mindig újra elakadó, olykor összefüggéstelen fogalmazványtöredékeket tartalmaz, melyeket Kazinczy többszörösen javított, majd teljes egészében törölt.]

Majus 26dikán.

Tudod, hogy én mennyire szeretek hajlékokat építeni új lakást felfogni, tudod⁸² hogy mennyire szeretek új lakást fogni fel 's mint vonom meg osztán magamat valamelly biztos tsendes szögbe, mint állítom fel kalyibámat, 's millyen készen mondok-le minden

Tudod mint szeretek új új lakó helyet

Majusnak 26dikán.

Tudod millyen örömet fogok,⁸³ valamikor módját ejthetem, új lakást, millyen vonom-meg olykor valamelly biztos szögben magamat, 's millyen képen mondok-le azokról a'

Tudod millyen örömet veszem,⁸⁴ valamikor módját ejthetem,⁸⁵ új lakásba,

Tudod milyen örömet fogok⁸⁶ mikor módját ejthetem új lakást⁸⁷, mint építem⁸⁸ nagy gonddal alacsony hajlékomat, 's mint vonom-meg magamat biztos tsendes szögemben. Ímé itt is akadtam egy kedves helyre.

Nintenua másfél⁸⁹ órányira a' város⁹⁰ egy falu

[A kézirat itt megszakad, a lap alján egy épület sematikus tervrajza.]

- 1 <Millyen re> Édes
- 2 <a'>kit
- 3 szeretlek
- 4 <a'>kitől
- 5 <De> Mert
- 6 <az ő> Szívében egy boldogtalan indulat ütötte-fel magát
- 7 olly [Beszúrás]
- 8 Kedves! <hogy> meg-javítom magamat; <hogy> nem hordom elő
- 9 mint eddig [Beszúrás]
- 10 a'mellyet <a' Végezés> ránk vetett
- 11 terhet [Beszúrás]
- 12 alól <ki> el nem bújhatnak
- 13 jó Barátom <hogy> jelentsd
- 14 azokokat
- 15 azt is [Beszúrva] hogy <azt> ez
- 16 kész <azonnal> vissza-bocsátani
- 17 felőle <többet> nem
- 18 előttem [Beszúrva]
- 19 <szabdalják> szaggatják
- 20 járásom<at> nem <fog ...> kárára
- 21 Környéken, <'s annyira érzem> melly egyedül az ollyan [A névelő beszúrva]
- 22 terem<tet>ve
- 23 boldogság <függetlenül 's munka> minden
- 24 munka <nélkül> 's kötelesség nélkül
- 25 bennem [Beszúrás]
- 26 hanyattan [Beszúrás]
- 27 hernyók <tsúszkolás> körültem tsúszkálnak
- 28 <'s érzem anna> mikor ilyenkor annak
- 29 Édes<i>m
- 30 lelkem<be>
- 31 úgy <nyugszik el fogja,> el-tölti
- 32 ezt [Beszúrás]
- 33 papiros<ba> belé
- 34 <Itt> a' Város kapuja előtt mindjárt
- 35 <forrás> víz
- 36 mert [Beszúrás]
- 37 azt pedig az elégségig lelek Homerusomban.
- 38 <ált> egyszerre által
- 39 <Nem is> Néha semmire sem tudok <vele> menni,
- 40 A' <mint> hogy
- 41 köz emberektől [Beszúrás]
- 42 a'ki <azért búvik>-el búvik
- 43 eggy [Beszúrás]
- 44 fogni [Beszúrás]
- 45 látnak rajtam az emberek
- 46 az [Beszúrás]
- 47 tsak <eggy> kis
- 48 ő<et>
- 49 egy kaptára <szabják szabta Természet>
- 50 az <Föld> egész föld'
- 51 <Lelkem> Kintsem
- 52 <n>ints Nints
- 53 nem talál<hatni-fell>

54 <mert nem> mivel egészen voltam az, a' mi <lennem> lehettem.
 55 <volt> hevert
 56 szívemben <tsak> egygy erő
 57 <Ah> Esztendei
 58 őt ah! [Beszúrás]
 59 vitték <őt> a' sírba <mint engemet!>
 60 <őt> őt [Visszajavítás]
 61 hogy <az> Academiákon
 62 Ezt a bekezdést Kazinczy három, később egységesen törölt szövegváltozatban is kidolgozta. A törölt variánsokon belüli javításokat betűjelekkel lábjegyzeteljük.

(1) Ezenkívül még egyy betsületes derék öreg emberrel esmerkedtem-meg; a' Hertzeg Tisztartóájával. Ez egyy talpig emberséges ember. Azt mondják hogy gyönyörűség a' gyermekei közt, kik mind-öszve^e is tsak kilentzetskén vannak, látni. A' leg-idősebb Lyánya^b úgy vettem észre hogy ennek a' Környéknek kis bálványa.^c Kért hogy látogassam meg, 's hozzá el-is megyek.^d Tsak más fél órányira^e lakik innen a' Hertzeg^f vadászló épületjében, a' hová a' Hertzegnek engedelméből

(2) Ezen kívül még egyy^g derék öreggel^h esmerkedtem-meg; a' Hertzegi Jószág Tisztartóájával. Ez egyy talpig emberséges ember. Azt mondják hogy gyönyörűség gyermekei közt, kik mind öszveséggel is tsak kilentzetskén vannak, látni. A' leg-idősebb Lyánya úgy veszem észre hogy bálványa az egész Környéknek; leg alább minden úgy szól felőle, mintha meg-érdemlené hogy az légyen. Az Öregnek a' minap meg-ígértem hogy látogatására leszek, 's meg is állom szavamat. A' Hertzeg egyyik vadászló épületjében lakik, ide tsak másfél órányira, hová költözni engedelmet kapott Felesége halála után a' Városban lakni: nem akarván,

(3) Ezenkívül még egy derék Öreggel esmerkedtem-meg; a' Hertzegi Jószág Tisztartóájával. Ő egyy talpig emberséges Ember. Azt mondják hogy gyönyörűségⁱ gyermeki közt, kik mindöszveséggel is tsak kilentzetskén vannak, látni. A' leg-idősebb Lyánya^j úgy veszem észre hogy kis bálványa az egész Környéknek: leg-alább mindenúgy szól felőle, mintha meg-érdemlené hogy az legyen. Én még nem láttam. A' minap meg-ígértette magának az Öreg hogy meg-látogassam, 's meg is állom szavamat. Tsak^k másfél órányira lakik hozzám a' Hertzegnek vadászló épületjében, hová Felesége halála után a' Városból ki-költözött.

a) mind öszve <szá ... > is tsak b) Lyánya <felől ... senki sem tud hideg vérrrel szólni minden úgy beszél, mintha az> úgy vettem észre hogy c) bálványa. <vólna> d) el-is megyek hozzá e) fél <oraig> órányira lakik innen a' f) Hertzeg<nek> g) egyy <betsületes>derék h) öreggel<emberrel> i) gyönyörűség <őt> gyermekei j) Lyánya <felől> úgy veszem k) Tsak <fel> másfél

- 63 <barátság> nyájas mód
- 64 <magokat> barátságokat akarták rám kötni. <akarták>
- 65 <édesem!> Barátom!
- 66 Levelem <kedved>
- 67 engem is nyakon ragadott
- 68 <van mar rekesztve> rekesztetett
- 69 törekedésünk<kel sem a minél tovább hanem> törekedésünknek is tsak az a' tzielja, hogy
- 70 pedig <tsak> nagyobb
- 71 <Akkor minden> Illyenkor
- 72 minden [Beszúrva]
- 73 felnőttek <mint a' gyerek> szintúgy
- 74 úton <az igaz> a' tárgy
- 75 bábjokat <soha le nem vetik teszik> mindég
- 76 darabért <'s fityog> mohon
- 77 <úgy trombitál> azokat
- 78 is <millyen> rendszeren

79 tsinál <magának> világot
80 <ezt a'> e'
81 el-hagyhatja <ha akarja> valamikor tetszik
82 tudod <hogy> mennyire
83 <veszek> fogok
84 <fogok> veszem
85 ejtethetem, <magamat> új lakásba
86 <veszem magamat> fogok
87 lakás<ba> lakást
88 építem <akkor> nagy
89 <eggy> másfél
90 a' város<tól>

VADÁSZ GÉZA: JANUS PANNONIUS EPIGRAMMÁI

Műelemzések és magyarázatok. Budapest, Argumentum Kiadó, 1993. 257 l. (+ 9 képmelléklet)

Vadász Géza tekintélyes terjedelmű filológiai–irodalmi műve a Janus-filológia egyik jelentős eredményeként, teljesítményeként értékelendő. A Janus-epigrammákkal kapcsolatos ismereteinket ezernyi új adalékkal gazdagította, a janusi verseléstechnika eddig kevésbé ismert szerkezeti sajátosságaira, bravúros metrumkezelésére mutatott rá, a költői eszköztár stilisztikai sokszínűségét is meggyőzően láttatta. A hatalmas tárgyi anyagot feldolgozó munkából rögtön kitűnik, hogy szerzője nemcsak a klasszikus irodalmat ismeri kiválóan, hanem Janus költészetének is avatott szakértőjévé válva immár helyet kér e könyvével abban a kutatástörténeti folyamatban (névsorban), amelynek korábbi jeles képviselői, fáklyavivői Vincenzo Reforgiato, Zalai János, Huszti József, Bakos József, Juhász László, Kardos Tibor, Horváth János, Veljko Gortan, Urbán László, Ritoók Zsigmond, V. Kovács Sándor, Kovács Sándor Iván, Boronkai Iván, Marianna D. Birnbaum, Jankovits László voltak *et longus post eos ordo / sequetur / idem petentium decus, quos inter nec me venientia saecula tacebunt* – mondhatnánk a liviusi–janusi sorok segítségét kérve.

A janusi epigramma-corpus hitelesnek elfogadott mintegy 453 epigrammája közül csaknem a felével kapcsolatban találunk Vadász Géza elemzéseiben értékes adatokat, hasznos stilisztikai megjegyzéseket, hermeneutikai problémákat helyretevő magyarázatokat. Nem szorosabb értelemben

vett verselemzéseket olvashatunk, sokkal inkább a költői nyelv titkait fűrkésző filológiai búvárkodásokat, amelyek során igen gyakran talál rá a klasszikus nyelvet idéző janusi megfogalmazások eredeti forrására a tudós fehervári tanár. Sajnos a versek idézésénél az igen gyakran rossz szövegváltozatokat hozó, félrefordításokat és a (mások által) pongyolán és pontatlanul lefordított címeket tartalmazó 1987. évi Janus-kiadást használta a szerző, s ráadásul a névmutatóban sem a könyvben szereplő feltalálási hely oldalszámát adta meg, hanem az említett kiadás versszámait. (A továbbiakban a Janus-epigrammák Teleki-kiadásból ismert – a szakirodalomban megszokott – idézési formáját követem, s a verscímeket is latinul idézem.)

Ugyanilyen problémát okoznak a kortárs költőktől kéziratból idézett versek, hiszen a modern kiadások Strozzi és Pontano esetében hozzáférhetőbbek, ismertebbek (Bibl. Vat. Barb. CCC. II. 5. 125^v = Stroz. erot. 2,12,3 (9.), Bibl. Vat. MSS. Chigiani I. v. 190. = Pont. hend. 1,9,1 (50.), Bibl. Vat. MSS. Chigiani I. V. 190. 15^v = Pont. am. 1,24,3–4 (59.), Bibl. Vat. MSS. Chigiani I. V. 190. Fol. 31^v–33^v = Pont. hend. 2,22 (174.))

A Janus számára követendő mintául szolgáló antik auktorok számát új szerzőkkel bővítette Vadász Géza, amikor Ausonius és Sidonius Apollinaris verseinek lehetséges párhuzamaival illusztrált néhány janusi kifejezést, motívumot (29, 34–35, 132, 151, 229.). A két későantik költő kapcsán megemlített

három, illetve két nyelvi egyezést ki-
egészíthetjük továbbiakkal is (I. 361,2:
Quod non sunt Latii edita consilibus –
Auson. ecl. 10,6; II. 5,25–26: *Ac tu, bib-
liotheca, iam valetio, / Tot claris veterum
referta libris* – Auson. epigr. 7,1; Pan. in
Guar. 722: *Gemmea populei lacrimarunt
succina trunci.* – Auson. Cup. cruc. 75;
II. 19,1: *Ante revertetur tepidos Hyperion
ad ortus* – Sid. Apoll. carm. 2,406; I. 361,
3: *Quidvis cana facit multo pretiosius
aetas,* – Sid. Apoll. carm. 2,289; Pan. in
Guar. 673; *primitias triplici iubet hae-
rens Gratia nexu* – Sid. Apoll. carm.
11,113).

Újdonságnak számít Vadász Géza,
illetve segítőtársa, Wittmann Géza
(166.) részéről a janusi verselés, vers-
technika számítógépes feldolgozása,
variációs lehetőségeinek vizsgálata is.
Azaz: egy művészen meg szerkesztett
sor (hexameter, pentameter, hendeca-
syllabus) hányféleképpen komponál-
ható meg az eredeti szavak, a tartalom
megtartásával. A szerző által elvégzett
kombinációk (76–77, 98–99, 114–115,
164–166.) mindannyiszor – tegyük hoz-
zá: joggal – Janus formai megoldását
találták szebbnek, elegánsabbnak.

Ugyancsak Vadász Géza vizsgálta
először a Janus-epigrammák akusztika-
i-zenei mesterfogásait, a hangfestő
nyelvi megoldások esztétikai szépség-
gét, mondanivalót erősítő funkcióját.
Példái közül különösen találó az *In
eundem* (I. 40) című epigramma expozí-
cióját színesítő hangtorlódások szere-
pének kiemelése (36.) I 40,1: *Grylle,
caca in nostrum, non deprecor, impro-
be, librum.* Az *Ad Paulum* (I. 87) című
kétsoros kezdősorával kapcsolatos ész-
revétel ugyancsak meggyőző (53.). Janus
egy nehézkes *versus spondaicussal*
ugyanazt a hatást éri el (I 87,1: *Littera
prima tui si nominis asspiretur*), mint
Catullus a 64. carmen alábbi sorával:
„*Illa rudem cursu prima imbuat Am-
phitriten.* (Cat, 64,11). Már Cicero is
észrevette a kissé modorosnak ható stí-

luseszköz hatáskeltő erejét, amikor az
alábbi sort faragta a neóterikusok mo-
dorában: „*flavit ab Epiro lenissimus
Onchesmites.*” (ad Att. 7,2,1). Vadász
Géza ugyanitt a Quintilianus által *nobi-
le epigramma* titulussal minősített (inst.
1,5,20) 84. catullusi carmen affektáló,
mindent aspirálva ejtő Arriusát remek
asszociációval társítja Janus Paulusá-
val, akinek neve már átesett egy koráb-
bi módosításon (Act. ap. 13,9: *Saulus
autem, qui et Paulus...*). Az *Ad Gryllum*
(I. 126) című epigrammában az *r* és az
s hangok sűrű szerepeltetésével érzé-
kelteti Janus az agyoncsepült Gryllus
azon vádját, hogy pannon medve (*Pan-
nonis ursa*) nevelte tejével, s ezért olyan
vad és nyers modorú (I. 126,1–2: *Mor-
des et patria pastum me dicis ab ursa,
/ Tam durus videor, tam tibi, Grylle,
ferox.*). A vád látszólagos beismerése
(*Pannonis ursa dedit lac nobis, Grylle,
fatemur,*) persze csak arra szolgál, hogy
a csattanóban római (= romulusi)
nőstényfarkastól tápláltnak titulálja a
gőgös taljánt (at non ursa tibi, *sed lupa,
Grylle, dedit.*), ami korántsem hízeltető
Gryllusra nézve, hiszen Liviustól kezd-
ve (Liv. 1,4) Macrobiusig (Sat. 1,10,16)
sokan megjegyzik, hogy az a bizonyos
„farkasdajka” (*Acca Larentia*) valójá-
ban egy rossz hírű nőszemély (*lupa*)
volt. Az említett stilisztikai-hermeneu-
tikai érdekességeket frappánsan egé-
szíti ki Vadász Géza (34–35.) Ausonius
45. epigrammájának (*In degenerem divi-
tem moecho genitum*) csattanójával (Au-
son. epigr. 45,11–12: *credo, quod illi nec
pater certus fuit / et mater est vere lupa.*),
amelyben a Marsot, Romulust és Re-
must őseinek hazudó fattyúnak joggal
veti oda a költő, hazug hencsége
annyiban hihető, hogy apjának kiléte
ismeretlen maradt előtte, az anyja pe-
dig valóban *lupa*, azaz valamiféle *meret-
rix* volt. A vers hangeffektusai kapcsán
a szerző hatásos példaként idézhette
volna Janus egy kétsoros töredékét
(*Fragmentum* – I. 365: *Turris avicularum*

qua cincta palustribus undis / instrepit argutis persona passeribus...), amely szinte tobzódik a hangutánzó szavakban és a „*rajsúrózó csuri-brancsot*” (Pákolitz István) megidéző *s r i* hangokban. Az *In Pindolam* (I. 369) című epigrammában Pindola nyájas-nyálás hízelgését ugyancsak a sor zeneiségével érzékelteti Janus (I. 369,1–2: ... mihi saepe solebas / Pindola, blandiri,...), majd a csalárd ajándékokat visszaadva dühösharagos sziszegését jelzik az *s* és a *d* hangok (I. 369,11: Reddo datos, calamos malesuadas reddo papyros. (90.) Legszellemesebb a *De Lucia* (I. 141) című epigrammában alkalmazott hanghatás, ahol a *male moratus cunnus*ával Janust lekócasztó Lucia szellentését valószínűsítő égzengésnek halljuk (I, 141,3–4: terribilem foedo misit de podice bombum, qualiter aestiva fulmina nube crepant. (141.)), bár a szerző itt elfelejtette hatásos példaként megidézni az általa másutt említett (47–48.), vérbő humorral megírt Beccadelli-verset (*Ad Crispum, quod suas laudes intermiserit rustico cantante*), amelyben a dolgát végző paraszt hasonló hangzavarral, égháborúval rombolja szét a panegyricust ihlető idillt (Becc. Herm. 1,40,19–20: tunc ex vocali ventosa tonitrua culo / dissiliunt, strepitu tunditur omnis ager.). A nyelvi hatást valószínűsíti, hogy az egyik szövegváltozatban a sor így olvasható: interea foedo ventosa tonitrua culo. Érdekeséggéppen megemlíthetjük, hogy Poggio a 103. facetiában (*De quodam sene barbato*) a ritka *peditum* (= ventris crepitus) helyett ugyancsak a hangutánzó *bombus* szót használta.

Janus mesterien alkalmazta a szavak művészi elrendezését, a különböző sormetszetek gyönyörködtető változatosságát. Vadász Géza ezzel kapcsolatos fejtegetései szintén új oldaláról mutatják be a *poeta doctus* címet méltán kiérdemlő Janus epigrammáit (88, 92, 126–127, 135, 148, 159, 161, 163–164, 182, 186, 192–193, 209, 216, 223.).

Nehéz tömören összegezni azt a hatalmas munkát, amelyet az antik párhuzamok felkutatása terén végzett a szerző. A számtalan becses adalék közül most csak néhányat idézek ízeletül. Az *In Ugonem* című, kétsoros (I. 326: Barbara me mater quod protulit, obiicis Ugo. / De Phrygia nati sunt genetrix dei.) kapcsán telitalálatot jelentő megfigyelt ad Seneca egyik dialógusának Antiszthenészről szóló részlete (const. sap. 18,5: Antistheni mater barbara et Thraessa obiiciebatur; respondit et deorum matrem Idaeam esse.) összevetésével (33.). Janus ismerhette Diogenész Laertiosz azonos tartalmú anekdotáját is (Diog. Laert. 6,1), s a megfogalmazásban Cybele (= *Idaea mater*) nevét a statiusi *Idaea genitrix* (Theb. 10,170) alapján alkothatta meg. Az *Ad Prosperum* (I. 148) című epigrammával kapcsolatban az is mert horatiusi-juvenalisi párhuzamokat (Hor. epist. 2,1,244; Iuv. 10,48–50) szervesen egészíti ki Vadász Géza egy cicerói hely elemzésével (nat. deor. 2,42: „Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intellegendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso atque concreto.” (42–43.)). Janus Cicero állítását tagadva Vergilius Mantus-adta génuszát hozza fel hatásos ellenpéldaként e hippokratészi milióelméletet másoló mézettel szemben (I. 148,6: crassa dedit tenuem Mantua Vergilium). A *crassus* és a *tenuis* jelzők mindenképpen indokolják a cicerói locus feltüntetését, bár Vergilius jelzőjét magyarázhatjuk Claudianus alábbi sorával is (carm. min. 40,23: dignatus tenui Caesar scripsisse Maroni). Ugyancsak mintaszerű magyarázatot ad Vadász Géza (16.) a *De Marcelli trocheo* (Epigr. Ábel p. 125/2.) című epigramma zárósorának *Iliadae patri* kifejezését boncolgatva. (Epigr. Ábel p. 125/2. 9–10: Talia Virromari tergo detracta ferocis / obtulit Iliadae Claudius arma patri. – Ov. fast. 4,23–24: Hoc pater Iliades cum

longum scriberet annum, / vidit et auctores rettulit ipse soos:). A Romulus nevét helyettesítő *pater Iliades* kifejezés: Romulus Mars és Rea Silvia = *Ilia* (vö. Verg. Aen. 1,274) fia volt. Ezúttal Janusnál (értelemszerűen) Quirinus neve helyett szerepel. A Romulus-Quirinus istenazonosság közismert a latin irodalomban (vö. Serv. Aen. 6,859: *qualia et Quirinus ceperat, id est Romulus, de Acrone...*), s Janus ezt a névcserét mást is hasznosította (Pan. in Guar. 907–908: ... *Alta Quirinus / fundavit Romae, reparavit regna Camillus*). Az, hogy Claudius Marcellus az insuberek vezéré, Viridomarust Kr. e. 222-ben Clastidiumnál párviadalban megölte, s ily módon *spolia opimá*t szerzett, Vergiliusnál is olvasható (Aen. 6,855–859: *insignis spoliis Marcellus opimis... tertiaeque arma patri suspendet capta Quirino*). Az elmondottakat Vadász Géza megerősíthette volna Servius idevonatkozó kommentárjával, amelynek ismeretéről Janus igehasználata (*detracta*) árulkodik (Serv. Aen. 6,855: *SPOLIIS MARCELLUS OPIMIS hic Gallos et Popenos equestri certamine superavit. Viridomarum etiam, Gallorum ducem, manu propria interemit et opima retulit spolia, quae dux detraxerat duci, sicut Cossus Larti Tolumnio*). Az *Epitaphium in Bartholomaeum Montagnam physicum* (II. 3) című epigramma egyik motívumának (II. 3,5–6: *Quippe incredibiles poteras depellere morbos, / et vitae exanimis reddere paene viros*.) háttérben egy Hippokratésről szóló görög epigrammát (Anth. Pal. 9,53) fedezett fel a szemfüles szerző (166–167.), de hasznos instrukcióját gyarapíthatjuk egy másik asszociációval, hiszen Hippokratész mellett megjelenik a vers nyelv szövetében az orvostudomány istene, Aesculapius (= Aszklepiosz) is egy ovidiusi reminiscencia felhasználása révén. Phoebus és Coronis fiáról, a Chiron gondjaira bízott Aesculapiusról ezt jósolta Ocyroe (Chiron leánya)

..., „toto” que „salutifer orbi / cresce puer” dixit, „tibi mortalia saepe / corpora debebunt; *animas tibi reddere adeptas / fas erit, ...* (met. 2,642–645.). Janus versének zárósorai Basinio egyik epitaphiumának ismeretére valának (Bas. carm. var. 10,1–2: *Iuste, poeta iaces, sed non tua fama iacebit: / sis licet extinctus, nomine vivus eris*. – II. 3,7–8: *At licet extinctus sis corpore, nomine vivis. / nam longe Ausonio clarus in orbe viges*). A *De cervo regium trahante vehiculum* (I. 16) című epigramma elemzése során (199–200.) az értelmezést könnyítő vergiliusi, horatiusi és ovidiusi motívumok felmutatásával *paene omne tulit punctum scriptor*, ámbár hozzátehetjük, a janusi vers *mansuetus cervusa* sokat köszönhet Martialis I. 104. epigrammájának.

Az amphiatérumi látványosságok egyik attrakciójaként Martialis egyereg megszelídített vadat sorol fel (közük a szarvast is: 1,104,4: *mordent aurea quod lupata cervi*), amelyek mintegy az uralkodó (Domitianus) isteni numenjét hivatottak bizonyítani, miképpen ez a fürge nyulakat megkímélő oroszlánok kegyességéről olvasható (1,104,21–22: *Haec clementia non paratur arte, / sed norunt cui serviant leones*). Ugyanígy a könnyű királyi kocsi engedelmes-tanulékony nyakkal (vö. Hor. carm. 3,3,14–15: *vexere tigres indocili iugum: collo trahentes...*) húzó szarvas is azt példázza, hogy senki sem lehet olyan nyakas, vad, hogy ne fogadná el Mátyás uralmát, ha már maguk a vadak is önként-szívesen fogadják el jármát, zaboláját. Az *Invitat regem Matthiam ad hospitium suum* (I. 21) című epigrammában kimutatott vergiliusi, tibullusi (?) és senecai kifejezések (203–204.) mellett ezúttal is megcsodálhatjuk Janus páratlan művészi, nyelvi lelményét, amikor egy ovidiusi eredetű megoldással kombinálja az ismeretlen szerzőtől származó *Panegyricus Messalae* Héraklészre vonatkozó sorát (Pan.

Mess. 12–13: quin etiam *Alcides*, deus adscensus Olympum, / laeta *Molorcheis* posuit vestigia tectis. – I.21,5–6: Fertur et immensi *pacator* maximus orbis, / *parva Molorchae* tecta subisse casae. – Ov. fast. 4,55–516: Restitit et senior, quamvis onus urget, et orat, / tecta suae subeat quantalacumque casae. – 4,525–526: „Sic tibi, quam raptam quereris, sit filia sospes, / surge, nec exiguae despice tecta casae.”). Az Ovidiustól kölcsönzött kifejezések segítségével Janus emlékezetünkbe idézi a lányát (Persephonét) kereső Démétér (=Ceres) vendégeskedését Keleosznál. Ugyanez a nyelvi-költői bravúr ismétlődik meg a *Palaestra Galeotti* (I. 14) című epigramma expozícióban szereplő hasonlata (I. 14,1–4: Qualis in Aetola maerens Achelous arena / Herculea legit cornua fracta manu, / talis luctator Galeotto fusus Halesus / turpia pulvere signa reliquit humo.) nyelvi-építőköveinek összerakásakor, hiszen a jelenetben egyszerre három birkózóviadal (*palaestra*) képe tűnik a szemünkbe: Héraklész és Achelous párviadala (Ov. epist. 9,139: Cornua flens legit ripis Achelous in udibus – am. 3,6,35–36: Cornua si tua nunc ubi sint, Acheloe, requiram, / Herculis irata fracta querere manu:), Héraklész (*Aonio hospite*) és Erűx (*luctator fusus*) Szicíliában lezajlott ötödik (Erűx számára halálos) tusája (Ov. Ibis 393: Ut iacet Aonio luctator ab hospite fusus) és végül Tídeusz és a Kleónaiból származó Agylleus birkózóversenye, amely az utóbbi csúfos vereségével végződött (Stat. Theb. 6,903–904: sternitur, ac longo maestus post tempore surgit, turpia signata linquens vestigia terra.). Az *Ad Iohannem Archiepiscopum Strigoniensem* (I. 19) című epigramma második sorához (o nunquam curis non agitate pater) fűzött magyarázat (232.) nemcsak Cicero *Somnium Scipionis*ának, filozófiai mélységeibe ad betekintést (Somn. Scip. 9,2: sunt autem optima curae de salute patriae, quibus agitatus et exer-

citatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit;), hanem Macrobius kommentárjait (comm. 2,17,2,10) is értelmezve láttatja, hogy Vitéz János politikai erényei (*virtutes politicae*) az államrend biztos támaszai (*statum publicum virtutibus fulcit*), hogy fáradhatatlanul a legnemesebb célt (de salute patriae) áldozza életét.

A nagyszerű elemzések közepette olykor eltűnik a lényeg, így például a *De eodem* (II. 12) című epigramma értelmezéséből nem derült ki, hogy a Guarinóval összevetett személy (II. 12, 3: *Dulcia Maenaliae cedant inventa parentis*.) Carmenta, az arkadiai jósnő, akinek a latin betűket köszönhetjük. Ugyanitt (8.) a szerző az *inventa* szót eredetiségként kommentálja, holott ez a Carmenta-féle latin betűket jelenti. A *Threnos in eundem* (Leonellum) című epigrammában (Epigr. Ábel p. 98 (3) a szerző mindössze Apollos aranylantjához (*aurata testidine*) fűz magyarázatokat (15.); a jelzős szerkezet Martianus Capellánál is megtalálható: (9,906), pedig Leonelló jellemzésében, méltatásában Horatius Quintilius Varust elsirató ódájának részleteit (1,24,5–8) is érdemes lett volna *vallatóra* fognia, csakúgy, mint a *lucanusi iustitiae cultor* titulust (2,389), amely a nemes római jellem, M. Porcius Cato Uticensis attribútumaként ismert, vagy a *placidissimus heros* petrarciai (Afr. 1,437), illetve az *Italiae lumen* Leonardo Aretinóra vonatkoztatott, Marrasiótól származó (Ang. 1a,19) kifejezésein elidőzni. Az *Epitaphium in Andream Marionum sophistam* (II.22) című epigramma harmadik sorát (*Andreas parva, iacet hac Marionus, in urna*) Vadász Géza egy Geminosz-epigrammából eredezteteti (169.), noha a kifejezés (*parva urna*) sokkal inkább ovidiusi (am. 3,9,40; trist. 3,3,65; met. 12,616) hatást mutat. Az *Ad Gallum* című epigramma csattanójának (I. 70,3–4: ...qui mutua sumpsit / is debet, non qui solvere, Galle, potest.) magyarázatából

(41.) sajnálatos módon kimaradt az a megállapítás, hogy Janus itt mesterének, Martialisnak egyik abszurd humorú kétsorosát (2,3) Sexte, nihil debes, nil debes, Sexte, fatemur. / *Debet enim, si quis solvere, Sexte, potest.*) forgatja ki. Az *Ad Carbonem poetam* című epigramma kapcsán (I. 90) megemlíti a szerző Ludovico Carbone Guarino temetésén elmondott beszédének Janusra vonatkozó kitételét („...et Iohannes ille Pannoni inter celebres poetas recensendus...”) (59.), de elfelejti hozzátenni, hogy ugyanez a Ludovico Carbone a *De rebus gestis Matthiae regis* című dialógusában – három évvel Janus halála után (1475) – olcsó hízelgéssel *belemar* egykori csípős humorú iskolatársába („Dolendum est profecto tam nobile huius iuvenis ingenium ad tantam dementiae, insolentiae, ingratitudeisque temeritatem devenisse;”). A *Palaestra Galeotti* című epigrammában Galeottót Vadász Géza csak a szellem embereként jellemzi („A vers tehát a szellemi ember diadalával végződik a nyers erő felett.” 226.), pedig maga Galeotto is büszke volt testi erejére (a Giorgio Merula ellen írt invectivájában eldicsekedt az Alesus fölött aratott győzelemről), s Janus az *Ad Galeottum Narniensem* című elégiájában ugyancsak elismeréssel szól barátja palaestra-tudományáról (El. II. 4,39: Praecipue fortem scis exercere palaestram.). A Firenze által Hunyadi Mátyásnak küldött oroszlánokról írt epigramma-ciklus egyik verse (*De eodem ad Mathiam* – I. 296) kapcsán a szerző csak a „tengerek árján vágató-kocsizó Neptunus” alakját illusztrálja (227.) egy Homérosz-részlettel (II. 13,23–31), míg a vers központi motívumáról (I. 296,3–6: Seu te per terras vectari forte iuvabit: / *non cadet illorum sub pede laesa seges; / sive voles pelago Neptuni currere ritu: / planta levis summa non madefiet aqua.*), nem derült ki, hogy az eredetileg szintén Homérosztól való (II. 20,226–229), s

Vergilius (Aen. 7,807–811) – az egyezést Macrobius is konstataálta (Sat. 5,8,4) Ovidius (met. 10,653–655) és Claudianus (7,197–200) szintén versebe öntötte. Az *Optat coitum puellae* című bájos epigramma (I. 349) értékes észrevételei (44.) közül kimaradt a csattanót motíváló, Horváth János által korábban már észrevett martialisi párhuzam (Mart. 2,9); ugyanakkor a 14. sor Vadász Géza állításával szemben nem a szerelemre, hanem a vágyott szeretkezésre vonatkozik (*quo iucundius esse nil putatur*), s a gondolat háttérében nem annyira Horatius (epist. 1,6,65–66: ... sine amore iocisque / *nil est iucundum*,...) sorai állnak, mint inkább Aeneas Silvius *In Calciopem* című versének Janust több ponton is versenyre invitáló részletei (Cynth. 16,3–8: Da sibi *quod postquam dederis mira arte iuvabit*, et dices: tacui cur male sana diu? / *Experiere pio quanta est in amore voluptas; / gaudia mille dabis, gaudia mille feres.*) *Dulce rogatur opus, rerum nec dulcior ulla est, / quam semel ut dederis saepe dedisse voles.* – I. 349,3: *ambos quod pariter datum iuvabit* (19: *quod tu si dederis, lucrum assequeris.*). Az *In Brigidam podagrosam* című epigramma (I. 284) hasznos tudnivalói közepette (215–216.) elsikkadt az a kézenfekvő összefüggés, hogy a kurizóum, az érdekes sztori valójában a *Culex* című, Vergiliusnak tulajdonított parodizáló epylliont mintázza (vö. I. 284,1,3,6,8–10 – *Culex* 109, 157, 162, 187, 193, 210, 225).

Ugyancsak megróható a szerző a könyvében több helyütt is előforduló téves fordításokért, bántó leiterjakabokért. Az *Ad Linum* című kétsoros csattanójának *cuncta aetas* kifejezése nem minden korszakként fordítandó (62.), hanem az összes addig eltelt időszakként, a Janus koráig megélt emberi történelem idejeként. Az *In Severum* című epigramma (I. 239) zárósorának *summo margine* jelzős szerkezete nem a címlap *főhelyét* (154.) jelenti, hanem csak egy-

szerűen a címlapot. Ugyanígy a *De corona regni ad Fridericum Caesarem* című epigrammában (I. 17) az Imre hercegre vonatkozó sor (*primae fraudatus flore iuventae*) kissé pongyolán fordítottat „első ifjúságának virágában életétől megfosztott” (202.) formában a kora (zsenge) ifjúságának virágától megfosztott helyett. Az *Ad Leonellum* című epigramma (I. 185) negyedik sorának (*nec domus augustis splendida traxit avis*) *domus splendida* kifejezése nem uralkodóház (9.) értelemben interpretálendő, hanem a dicső ősök képmásaival, szobraival (?) ékes hercegi palotaként (vö. Verg. Aen. 7,177–181: ...veterum effigies ex ordine avorum... vestibulo astabant). A *De amatore librorum veterum* című epigramma (I. 364) kezdősora (*Sunt quaedam, prope mille, puto, iam scripta per annos,*) nem arról beszél, hogy „Bizonyos művek, amelyeket közel ezer esztendőn át írtak... (21.), hanem arról, hogy vannak bizonyos írások, művek, amelyek már közel ezer éve íródtak. Az *In Cyprianum* című epigramma (I. 337) első sorának (*Quod totiens ficta tua velas ora figura*) *ficta figura* alliterációja az Aiszkhülosznak tulajdonított *persona* (Hor. ars 278–279 ...personae... repertor... Aeschylus) körülírásaként értelmezendő (a *De Thespi et Aeschilo* című epigrammában Janus *fictae genae* formában adja vissza – I. 334,4), nem pedig *tettetett, színeskedő arckifejezésként* (84.). Az *Epitaphium Guarini* című epigramma gnómius *absolvere nemo fata potest* mondatát nem lehet *felmenteni a sorsot* tartalommal tolmácsolja a szerző (154.), valójában Janus azt állítja: a végzetet senki nem kerülheti el (vö. Aen. Silv. epigr. 86,11:... nulli fas vincere fatum; Cic. Phil. 8,29: nemo mortem effugere potest; Mart. 4,54,5–6/... nulli tres exorare puellas / contigit). A legsúlyosabb félrefordítást a Tibullus halálára írt Domitius Marsus-epigramma expozíciójának tolmácsolásában olvashatjuk: Te quoque Vergilio comitem non aequa, Tibulle, /

Mors iuvenem campos misit ad Elysios,... – „Ne tarts magad, Tibullusom, Vergilius egyenlő társának a halálban, hiszen ifjan küldött téged az élysioni mezőkre,... (172.) A nem sokkal Vergilius halála után (Kr. e. 19) meghalt költőtől valójában így búcsúzott Marsus: „Téged is Vergilius társaként, Tibullusom, az igazságtalanul ítélő halál (*non aequa mors*) ifjúként (ifjúkorodban) ragadott el az elíziumi mezőkre.”

A szerző csekély hibái, vétkei (*vitia mediocria*) közé sorolandók azok a tévedések, amelyeket az antik művelődéstörténet útvesztőiben követett el. Az *In Gryllum* című kétsoros (I. 190) elemzése során használt *maró itáliai ecet* kifejezés latin megfelelője nem az *acetum Italicum* (64.), hanem a horatiusi *Italum acetum* (sat. 1,7,32). Az *In Cyprianum* című janusi kétsoros rút arcú Cyprianusát Janus nem *Sarmentus* bohóc szerepére kárhoztatja (84.), hiszen Horatiusnál a *nil illi larva aut tragicis opus esse cothurnis* (sat. 1,5,64) vád a fugitivus Sarmentus szájából hangzik el a lóképtű Messius Cicirrus ellen. Az *Ad Lunam* című kétsoros kapcsán megemlített „VI. századi jogtudóst, Iustinianust” (67.) ildomosabb lett volna a „*Corpus Iuris Civilis*”-t 528-tól összeállíttató kelet-római császárként (I. Iustinianus – 527–565) aposztrofálni. A XV. századi Nápoly *redivivus Catullusa*, Giovanni Pontano nem tizenkét szótagból álló sorokat írt (174.), hanem hendecasyllabusokat, azaz tizenegy szótagúakat. Az *Ad Martem imprecatio pro pace* című epigramma (I. 7) kapcsán megidézett imája a *fratres arvaes* papi testületnek nem „En nos, Mamers, juvato; En nos, Lares, juvate!” (239.) formában ismert, hanem így hangozhattak a háromszor megismételt sorok: *Enos Lases iuvate... Enos Marmor iuvato*. Hasonlí típusú lapszusoknak minősülnek a pontatlanul megjelölt locusok. Így a Genézis, III. 9 (44.) helyett Gen. 9,1 (vagy 1,28); az Ezdrás IV. 2. 34 (10.) helyett IV. Esz 2,35; az

Auson. 12. Edyll. 9 (151.) helyett Auson. techn. 124 (= techn. 13,9); a Mart. III. 2. 4–5 (235.) helyett Mart. 12,61,8–10; Herc. Oet. sub fin. helyett Herc. Oet. 1989–1990 írandó. Podjebrád Katalinról azt állítja a szerző, hogy Mátyással 1463 elején házasodott össze (199.), valójában 1461. máj. 1-jén volt az esküvő. Ugyanitt a *De Catherina regina Hungariae* című versből (I. 6) idézve („*Nostri primus amor...*”) ez olvasható az ifjú aráról: „*Janus szívéhez igen közel állt. – Szeretetiünk első tárgya – írja róla a költő.*” (199.), holott e versben Janus nem a saját nevében beszél, hanem azt közli velünk (Juhász László értelmezése szerint), hogy Katalin Mátyás királyunk első szerelme (*nostri primus amor / sc. regis / – vö. Ov. met. 1,452: Primus amor Phoebe Daphne Peneia...*), a cseh király híres sarja (*stirps regis clara Boemi*). Janus előzékenyen elhallgatja uralkodója korábbi szerelmeit, Cillei Erzsébetet és Garai Annát. Plutarkhosz Janus által lefordított *De dictis regum et imperatorum* című művét Vadász Géza az *imperatorok* nélkül idézi (*De dictis regum*). A királyok mondásairól (36.). Nem említette a szerző az *Ad Guarinum Veronensem* című epigrammát elemezve, hogy az ebédre invitálásban Janus csak költői közvetítőszerepet töltött be, s a symposiont Lodovico Podocataro rendezte. A *Cuidam ardua suadenti* című epigramma (II. 20) ismeretlen címzettjét Vadász Géza minden kételevagy magyarázat nélkül azonosította Christophorus Crispusszal, a II. 21. epigrammában megszólított ismeretlen költővel. Beatus Rhenanus 1518-i bázeli Janus-kiadásának datálását elfogadva a szerző megállapítja, „*hogy költőnk még 1469-ben sem mindig tudta teljesen eltüntetni soraiból az összeforradási hegeket.*” (230.) Ha verset belső érvek alapján próbáljuk datálni, mindenképpen a legkorábbi évekre, 1450–1451-re kell helyoznunk; egyrészt a kortárs költőktől átvett reminiscenciák miatt

(II. 20,1: *Clarium redolentia vatem* – Epist. Guar. vol. I. no. 386. p. 554,2; Gal. Mart. carm. 1,84; 2,276; II. 20,6: *tot magnanimum splendida gesta ducum* – Basin. Isott. 3,2,4: Stroz. poems 18,38; Gal. Mart. carm. 2,283; II. 20,9: *spirant pectora* – Gal. Mart. carm. 2,276; II. 20,15: *maturis fuero cum doctior annis* – Gal. Mart. carm. 12,35–39: *Fata... servate meum... Ioannem...* Nam *puer et tenero complentur stamine fusi, Nondum maturum desine velle virum, / Ut vobis possit, fuerit cum grandior aevo*), másrészt a *Ioannes* nevet Janus névváltoztatása (I. 130,1: *Ioannes fuero, Ianum quem pagina dicit*) után költői műveiben nem használta többé. A lehetséges címzettek közül Galeotto Marzio és Tito Strozzi személye a legvalószínűbb.

A szerző több ízben is hivatkozik saját szövegkritikai észrevételeire, amelyeket a Vatikáni Könyvtár Januskódexeinek vizsgálata során fedezett fel (56,123,29). Az egyébként helyes szövegjavítások újdonságértékét sajnos csökkenti az a tény, hogy Boronkai Iván két évtizeddel korábban már publikálta e szövegvariánsokat.

A tárgyi magyarázatokat, irodalmi elemzéseket átfutva néhány komolyabb tévedést kell korrigálnunk. Az *Aurispae responsio* című Beccadelli-verse (Herm. 2,8) Vadász Géza igencsak elmarasztalja: „*Ha elolvassuk Aurispa válaszelevelét Beccadelli epigrammájára, azt kell mondanunk, hogy jobban tette, ha hallgatott... Aurispa közönséges stílusát ízléstelennek érezzük.*” (52.), és a szegény Giovanni Aurispát rója meg, holott ezt is Beccadelli követte el, ráadásul nem kevésbé szellemes (még ha kissé drasztikusabb is), mint az előző (*Ad Aurispam de Ursae vulva*) (Herm. 2,7), Ursá tekintélyes bájait (*vulva ampla*) bemutató Beccadelli-gyöngyszem. A *De sua aetate* című önletrajzi elemeket tartalmazó epigramma (I, 332) harmadik-negyedik sorával (*Septimus accedem, cum flava cucur-*

rerit aestas, / mitior et Phoebum devehet Erigone.) kapcsolatban a szerző az Erigonéhoz kapcsolódó tragikus mítoszt elmesélve rendkívül pesszimista mondanivalót kreál (önkéntesen): „A felnőtte éres pillanatában, a szerelmi láz, a sárguló nyár, az öntudatra ébredő ember derűs, lángoló képei közepette tehát egy pillanatra átsuhan a halál sötét árnya is, mintha csak sejtené, hogy – bár 17 éves fiatalember – két év múlva már élete deléhez érkezik el, és korán beköszönt a vég, mint ahogyan észrevétlenül közelít az ősz is a nyár utolsó fellobbanásai között.” (102.) Janus itt pusztán csak arról szól, hogy a tüzes nyári hónapokat (a Rák és az Oroszlán havát) a langyosabb-kedvesebb meleget hozó Szűz hava (= Virgo = Erigone) váltja fel, amelyre az ő születésnapja (aug. 29.) esik. Hasonlóképpen határozta meg Vergilius születésnapját (okt. 15.) Phocas grammatikus (Poet. Lat. min. V. p. 87, 44–46: Consule Pompeio vitalibus editus auris / et Crasso tetigit terras, quo tempore Chelas / Iam mitis Phaethon post Virginis ora receptat.).

Ugyancsak okulásképpen idézem a sokszor túlbuzgó lendülettel-lelkesséssel kimondott, fölösleges esztétizálások egyikét az *In Blasium pomilionem* című epigramma (I. 128) kommentárjaiból. „A törpéhez írt versében a reneszánsz harmóniaeszmény, a szép formák híveként küzd a deformis (formátlan), a turpe (rút) esztétikai kategóriái ellen, ha azok valamely általa szemlélt természeti jelenségben megnyilvánulnak.” (38.) Az epigrammában Janus javarészt Blasius törpe természetével (*pomilio*, *nanus*) élcelődik, felhasználva a klasszikus toposzt is (sc. I. 128,4: inter *Pygmaeos* vel *Polyphemos* eris). A csattanó végül is Blasius *púpjára* (I. 128,9: Sed tibi terga tument *putri* deformia *gibbo*) van kihegyezve, hiszen a lakomán váratlanul elhalálozott *Quasimodo-Blasius*nak Janus Martialis modorában (vö. 9,29,11–12: Sit tibi terra levis

mollique tegaris harena, / Ne tua non possint eruere ossa canes.) ezt kívánja búcsúzóul: „Terra tibi reliquos quantumlibet ingravet artus, / sit tantum gibbo non onerosa tuo.” E rekeszizmot kímélő poénról aligha állítható, hogy költője az esztétizálás szándékával követte volna el. Az *In Crispum* című kétsoros (I. 274: *Hispani* ne, quaeso, legas epigrammata vatis, / cum mes legisti, sed tua. Crispe, legas) meglehetősen nyakatekert értelmezése („Valahányszor epigrammáimat olvasod, ne a hispániai költőt olvasd bennük, hanem a tiedet. Vagyis verseim olvasása közben döbbenj rá arra, hogy az én epigrammáim nem oly szolgai utánzatai Martialis verseinek, mint a te epigrammaid az enyéimnek.”) (222.) a *Hispanus vates* két epigrammájának (1,91; 2,71) összevetésével még csak egyszerűsíthető lett volna, ám az utána felállított rangsor („Csupán a könyvemben idézett, és jelzettel ellátott, kimutatható kölcsönzéseket véve alapul, az első helyre Ovidius kerül 69 előfordulással. Nyomban utána Horatius következik (57). A korábbi bálvány, Martialis az epigrammák összességét tekintve a harmadik helyre kerül, 45 tőle származó, és Janus által felhasznált kifejezéssel.”) mindenképpen korrekcióra szorul, mert csupán Vadász Géza pontatlan filológiai-matematikai számításai, aprólékos szövegelemzéseinek hiánya miatt került sor Martialis detronizációjára. A valóságban ő mindvégig megmaradt Janus szemében a legjobb (*optimus*), a legszellemesebb (*festivissimus*) költőnek, aki viszont méltán tarthatná Janust legtehetségesebb, legtudósabb követőjének.

Legvégül azokról a patetikus megalapításokról, sommás értékelésekről szólnék, amelyek mindenképpen vitára késztetik az abszolút igazságokkal, irodalmi axiómákkal szemben kételkedő olvasót. Helyreigazításokra ezúttal aligha van szükség, Horatius szavaival élve: „*Ambitiosa recidenda orna-*

menta." – „Újabb jele annak, hogy Janushoz ifjúkorában közel álltak a kürénéi filozófiai iskola tanai." (62.) – „E kíméletlen janusi stílusra jó példa..." (65) – „Az epigramma a jellegzetesen janusi, magasrendű iróniát árasztja magából." (65.) – „...a párosodó kutyák lucrétiusi képe [IV. 1201 – *inkább ovidiusi* (ars 2,484) – T. L.] pedig már az elviselhetőség határáig fokozza a szenzuális verizmust." (71.) – „Míg Ady Léda nevét az Adél visszafelé történt olvasatából alkotta meg, félezer évvel megelőzve őt Janus álnévként használta a Léda nevet. Nála azonban többről van szó, mint Adynál, ugyanis névhasználata mögött ott ragyog a görög mítosz allegóriája." (73.) – „Ebben a leghumanistább versben..." (73.) – „A vers a keresztény etika tökéletes tagadása." (80.) – „Csodálatra méltó, hogy a diákköltő – kora ellenére – illúziók nélkül szemléli a sokszor kíméletlen valóságot..." (84.) – „A verizmus, a valóságghűség megszállottjaként odáig megy..." (90.) – „A témát a rá jellemző kíméletlenséggel Janus is feldolgozza..." (91.) – „Logikus, racionális elméje nem tűrte a homályt..." (91.) – „A magyar kultúrtörténet büszkeségei közé tartozhat az a tény, hogy Janus négy epigrammájával... megverselte Cicerónak Archias, a költő védelmében elmondott beszédét." (153.) – „Janus, akit felvilágosult nézetei miatt – barátjával, Galeottóval együtt – a reformáció előfutárának szokás tekinte-

ni..." (162.) – „A halott foglalkozásából kiindulva..." (170.) – „Érthető ez attól a Janustól, aki a valóság (verum) megszállottja..." (176.) – „Milyen csodálatos finomsággal ötvöződik itt a gótikus poézis a reneszánsz szellemiséggel!" (194.) – „Véresen verisztikus a levél 3–4. sora..." (194.) – „...a nagy Hunyadi János kis utóda..." (198.) – „Költőnk válaszversében egy szép sorral kezdi epigrammáját, amelyhez, amikor először olvastam, odajegyeztem: Ragyogó sor! Annál inkább kár, hogy nem Janus írta..." (218.) – „Ebből a reneszánsz ékítményekkel terhes firenzei aranybrokátból két helyen is kicsendül az egyéni hang a maga őszinteségével és bensőségességével." (219.) – „Erőteljes kifejezésekkel jellemzi az általa barbárnak talált kulturális viszonyokat, amelyek fényében kissé módosulhat a történetészek által kiszínezett kép a magyarországi korareneszánsz méreteiről..." (236.).

És mégis: mondjunk köszönetet e tudós szorgalommal és fáradsággal munkával (doctus et laboriosus) megírt műért, amelynek olykor túlfűtött sorai-
ból is a janusi költészet iránti szenvedélyes szeretet (furor et amor) sugárzik, és ha ez *numquam excidit*, joggal üzenhetjük: *Iane pater, tua carmina vivent... nec te venientia saecula tacebunt...**

Török László

* Jelen írásunk az OTKA kutatási szerződés (F 4695) keretében íródott.

ANTIKE REZEPTION UND NATIONALE IDENTITÄT IN DER RENAISSANCE INSBESONDERE IN DEUTSCHLAND UND IN UNGARN

Hg. v. T. Klaniczay, S. K. Németh, P. G. Schmidt. Budapest, Balassi Kiadó, 1993. 80 l. (Studia Humanitatis 9.)

A tanulmánykötet az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportja és a Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung közös szervezésében Pécsen 1991 júliusában elhangzott előadások szövegét tartal-

mazza. 1983 óta ez volt az ötödik alkalom a két intézmény keretei között a reneszánszkutatók találkozására.

A kitűzött témát megalapozza August Buck nagytávlatú áttekintése: „Rómaeszme és nemzeti identitás az itáliai re-

neszanszban". A folyamatosság, a hajdani római alapítás tudatát sok itáliai város ápolta a középkorban. Dante az egykori impérium föltámasztásának gondolatát már összekapcsolta Rómával, mint az itáliai kultúra központjának megtestesítőjével. Ebbe a gondolatmenetbe jól illeszkedett a rómaiak nyelvéből alakult népnyelv művelése, a latinnal egyenrangú irodalmi eszköz-zé emelése. Ókori olvasmányai formáltak Cola di Rienzót az idea: Itália egységének bajnokává. Petrarcanál a „Város” már nem romemlékek halmaza, hanem a jövő nagyságának szimbóluma. A „translatio studii”, a görög kultúra átmntése következtében egyedül Itália az örökös. Polemikus iratában Petrarca ebből az örökségből még a „barbár” franciákat is kirekeszti. A birodalom csak eszme maradt, de valóban vissza- vagy hazatért az ókori kultúra. Boccaccio Itáliának már a szellemi aranykort ígerte. Biondo műveiben virtuálisan állította helyre Rómát. Valla és követői a klasszikus latin nyelv segítségével remélték Itália „kultúrfölényét” biztosítani Európában. Ez a szellemi magabiztosság éles ellentétben volt Itália politikai helyzetével, a szétdarabolt-sággal és az európai nagyhatalmak invázióival. Ismét ókori olvasmányok készítették Machiavellit arra, hogy új elméletet dolgozzon ki Itália idegenek alól való fölszabadítására. Gyula pápa megkísérelte kiűzni a barbárokat, ezt követően Leó pápa Rómájában még egyszer és utoljára teljes pompájában mutatkozott a reneszánsz. A Sacco di Roma azután a nagy Róma-eszmét századokra elsöpörte.

A magyarországi identitástudat megnevezésének változását vizsgálja Klaniczay Tibor tanulmánya. A XV–XVI. századi forrásokban ugyanis Hungaria, illetve Pannonia váltakozva fordulnak elő a térség megnevezésére. Az akkori nagykiterjedésű ország egyes részeiből származó adatok fölsorakozta-

tásával a Hungarus név használatára vonatkozóan bizonyos következtetéseket lehet levonni. Az ókori Pannonia azonosítása a magyarság lakhelyével már Anonymusnál előfordul. A megnevezéssel már XI. századi királyaink pénzein is találkozunk. A Pannonius nevet Janus használta először Itáliában, humanista környezetben, mintegy magát így „rómaizálva”. Udvari humanistái olykor Mátyást is Pannoniae rexnek nevezték. A XVI. századig a Hungaria vagy Pannonia váltakozva fordul elő a térség és lakói megnevezésére. E századtól az etnikai elkülönülés a névhasználatban is változást hoz.

Az antikvitás és Mátyás király viszonyát vizsgálja Török Gyöngyi. Ismert a király vonzódása az ókori műtárgyak iránt. Bonfini toposzszerű jellemzése ezúttal fedi a valóságot: „priscam architecturam in lucem revocasti”. Különös figyelmet szentel a tanulmány a palota monumentális márvány- és bronzszobrainak. Ezek ugyanis időben megelőzik az itáliai udvarok ilyen jellegű műalkotásait. Az önálló szobrok és a bronzreliefek témája és kivitelezése a király ízléséhez igazodott. A Hunyadiak szobrai és az ókor hősei bizonyára egy ikonográfiai program szerint kerültek elhelyezésre. Ennek részletei ma még csak részben ismertek.

Bodo Guthmüller a nemzeti irodalom és a XVI. századi műfordítások viszonyával foglalkozik. Néhány itáliai költő (Lodovico Dolce, dell'Anguillara, Valvasone) fordításait vizsgálva arra az eredményre jut, hogy azok inkább nevezhetők imitációnak, mint az eredeti hűséges tolmácsolásának. A fordító a formához sem ragaszkodik, „belelép” a versbe, kiszól közönségéhez. Aktualizál, beleaplikál akár petrarkista betéteket, vagy utal az *Orlando Furiosó*ra. Érezhető a költőt körülvevő udvari közönség jelenléte. Hallgatóinak azután az ilyen toszkán Ovidius jobban tetszik mint az eredeti.

Claus Uhlig dolgozatában azt vizsgálja, beszélhetünk-e a reneszánszban nemzeti eposzról, hiszen a kor, a közfelfogás szerint, a nemzeti öntudat ébredésének kora is. Vizsgálatában a következő eredményekre jut: (a) a reneszánsz irodalomelmélet eposz-felfogásában szó sincs arról, hogy az eposz nemzeti jellegű kellene hogy legyen. (b) Boiardo, Ariosto, Tasso eposzai egyfelől dinasztikus jellegűek, másfelől a nemzetnél általánosabb erők összeütközését ábrázolják. (c) Valóban nemzeti jellegű (a nemzet dicsőségét megörökítő) Camöens *Luziáddák* c. eposza. (d) Bár Spenser *Tündérkirálynőjében* is vannak ilyen vonások, egészében megmarad az uralkodó család dicsőítésénél, illetve az általánosabb (erkölcsi) erők ütköztetésénél.

Hosszú az út Ovidius Fastijától Nanthan Chytraeus Fasti ecclesiae Christianae-jáig. Ezt Paul Gerhard Schmidt mutatja be a középkori verses kalendáriumokon át egészen a reformáció koráig. A kryptokálvinista Chytraeus is hónapról hónapra halad az ünnepek megnevezésében. A jeles napokat nála a történelem nagy formálói foglalják el. A reformátorokat is közéjük sorolja, akik bekészen megférnek az egyház régi szentjeivel. A törökkel küzdő magyarságra is figyelnek akkor Európában, ezért kapott helyet a kalendáriumban Szent István és Mátyás király is.

Borzsák István Bornemisza Péter Sophoklés-fordítását elemezi. Georg Tanner bécsi tanítványa Melanchthon tanítását is gyümölcsözteti, amikor sa-

ját korára, a sokféle zsarnokság alatt nyögő, meggyötört hazára igazítja az eredeti szöveg mondandóját. Az adaptáció rendelkezésre készült, hogy az Universitason belül elkülönülő kis magyar közösség összetartozását erősítse.

Az antik Róma szellemi öröksége és a régi magyar irodalom történelem-szemlélete a tárgya Havas László tanulmányának. A jelentős történeti munkák vizsgálata azt bizonyítja, hogy valamennyiüknél vezérelv az organikus szemlélet. A történelmet valamennyien úgy tekintik, mint egy élőlényt, amely a természet törvényeit követi. Ez a nézet már az ókori szerzőknél is kimutatható, de legalább ilyen erős hatással lehetett az úgynevezett „wittenbergi történetpszemlélet” a Melanchthon nevelte tanárok örökségeképpen.

Vásárhelyi Judit Szenci Molnár Albert keresztény humanizmusáról ír. Egyszerre volt tagja a res publica litterarianak és elkötelezettje a magyar nyelv kiművelésének ez a fáradhatatlan közvetítő. Amit odakint tanult és gyűjtött, azt honfitársai javára kamatoztatta. A tanulmányíró méltán figyelmeztet arra, hogy máig énekelt zsoltárai a szétszóródott magyarságot ma is összefogják.

Klaniczay Tibor emlékének szól a kötet ajánlása, a fáradhatatlan szervezőnek, aki olyan sokat tett azért, hogy hazájának a res publica litterariában helyet szorítson.

Ritoókné Szalay Ágnes

IOANNES BOCATIUS: OPERA QVAE EXSTANT OMNIA. PROSAICA

Edidit Franciscus Csonka. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 583 l. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova, tomus XII/3.)

Ioannes Bocatius (Bock) prózai műveinek kötetével teljes lett a három részes életműkiadás, előttünk áll a legjelentősebb magyarországi késői humanista költő munkássága. A recensens

nehéz helyzetben van, hiszen a dicséreteket és a bírálatokat már az első két kötettel kapcsolatban elmondta, mégis ismételtlen ki kell fejeznie csodálatát a munka szakmai pontosságá, alaposságá-

ga és méretei láttán. A kollégák számára ez maga a kihívás, nekünk is ilyen köteteket kell majd letennünk az asztalra.

Fontos műveket tartalmaz ez a kötet is, csak a legkiemelkedőbbeket említve: egy történelemelméleti tanulmányt „Historia parascève” címmel, a szerző beszámolóját Bocskay István és Mohamed nagyvezír 1605-ös Rákos mezei találkozójáról (benne a hódoltságbeli Pest és Buda egyedülálló leírásával), valamint a fogságáról szóló „Olympias carceraria”-t, amelynek kézírata a közelmúltban került elő, s már megjelent magyar fordításban. Ezeken túl elképesztő mennyiségű levéltári forrás olvasható itt Németországból, Bécsből, Eperjesről és Kassáról; különösen látványos a könyv végén található összeállítás, amely a Bocatiusról szóló kézíratos forrásokat adja évenkénti bontásban. Ezek után már semmi más nem következhet, mint a szerzőről szóló monográfia, remélem rövidesen olvashatjuk Csonka Ferenc tollából, mondjuk a „Humanizmus és reformáció” című könyvsorozatban.

A könyv olvastán megfogalmazandó tanulságok közül újra meg kell említenem azt, amit már előző recenziómban is pedzettem: mennyire különös és egyedi Kassa szellemi klímája a 17. század elején. Sehol az országban nem keverednek így a nemzetiségek (a kötetbeli példák: a szlovák Thoraconymus János házassága Papp Ferenc özvegyével, a szorb–német Bocatius fiának magyar nyelvű feljegyzése az apai ház eladásáról), s főleg nem keveredik máshol ilyen módon a két nagy protestáns felekezet: csak itt elképzelhető, hogy a kálvinista Alvinczi Péter a lutheránus többségű város elsőpapja legyen. Egyedül Kassán történhetett meg, hogy a felekezetiileg ortodox evangélikus Bocatius politikai szempontból úgy viselkedjen, mintha református lenne. Nemcsak Kassa kapuinak

megnyitására gondolok Bocskay előtt, hanem a németországi követjárására is: pontosan azokat a nagyrészt kálvinista fedelmeket kereste fel, akik az érlelődő harmincéves háborúban majd a Habsburgok ellen fordulnak, miközben a lutheránusok – élükön Szászországgal – császárhűek maradnak, illetve kívárnak.

A hibátlan szövegközlés mellett a harmadik kötetre is ugyanazok a gyengeségek a jellemzőek, mint az első kettőre: a nehezen áttekinthető szerkezet, illetve a névmutató hiányosságai. Az egész kiadást együtt látva eléggé kaotikus a kép, rengeteg a keresztbe utalás, főleg ha egy nyomtatvány prózát és verset is tartalmaz a szerző tollából. Nem tudom lehetne-e az alkalmazottnál jobb megoldás, de talán mégis célszerűbb lett volna egyszerű időrendben közölni a műveket, bennük a más szerzők által írott versekkel, levelekkel, s a végén jöhettek volna a rá vonatkozó levéltári források. A névmutató hibái számomra érthetetlenek, egy jó lektor kis munkával ki tudta volna őket igazítani, a lektor nevét azonban hiába kerestem a könyvben. Legfőbb baja az, hogy igen sokszor csak a szövegben található alakot vették be a mutatóba, pedig máshol megadja a helyes vagy mai alakot is (itt sem következetes formában). Így lett Hugo Grotiusból „Grotius Hügeianus”, színyei Merseből „Merse de Sine”, briberi Melithből „Melith de Priber”, Mladosewithből pedig „Mladosowith”. Többször hibás a csupán családnéven említett keresztnevének azonosítása: Matthaeus Dresser nem „Matthias”, Janus Gruter (Gruyter) nem „Johannes”, Kopácsi Ferenc (a Szepesi Kamara tanácsosa) és nem „Kopaczi(n) Stephanus” (az apja). A névmutató számára ismeretlen keresztnevű Heerbrand magiszterről tudjuk, hogy Johannak hívták és kassai elsőpap volt, amíg összeütközésbe nem került Mátyás főher-

ceggel, David Chytraeus nevét „y”-nal kell írni (ahogyan a főszövegben is volt), nem „i”-vel, mint a mutató teszi, Thury Györgyre, a hadvezérre hibás az utalás két esetben, ahol Thúri Farkas Pál leveléről van szó. Különösen furcsa – tudva, hogy Csonka Ferenc jól tud szlovákul – a hibás szlovák helységnevek felbukkanása: Gálszécs az Sečovce és nem „Sešovce”, Márkusfalva pedig Markušovce és nem „Markošovca”. Találtam a névmutatóban nem szereplő nevet is: a könyvjegyzékben (474. lap, 81. tétel) szó van egy bizonyos Major által összegyűjtött régi versekről, ő nem más mint Johann Major, neves

wittenbergi latin költő. S végül még egy téves névfeloldás: Kecskeméti M. István budai lelkész nevében az „M”-et nem lehet „Magister”-nek olvasni, az egyszerűen az ismeretlen családi név rövidítése a származásra utaló Kecskeméti mellett.

Az egész tudományos teljesítményen ezek csak apró szépséghibák, semmit sem csökkentenek azon a tiszteleten, amelyet a sajtó alá rendező Csonka Ferenc teljesítménye osztatlanul élvez az egész régi irodalommal foglalkozó szakma körében.

Szabó András

ARANY JÁNOS: „TISZTELT ÍRÓTÁRS!”

Kötetben még nem szereplő kritikai írások, glosszák. Kovács Sándor Iván irányításával és jegyzeteivel kiadja az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének Arany-szemináriuma: Bak Mariann, Bodó Teodóra, Erdei Anna, Gyenes Erzsébet, Simonyi András, Szegedi Eszter, Szundi Tamás. Budapest, 1993. 157 l. („Csak tiszta forrásból”. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság „Szövegkiadások” sorozata 2.)

Nem vagyok Arany-kutató, ahogyan Kovács Sándor Iván sem. De Arany életműve kikerülhetetlen: magam is írtam néhányszor róla; bemutattam a *Tengeri-hántás* azóta elveszett kéziratának szövegkritikai tanulságait; ismertettem Barta János monográfiáját; méltattam Juhász Gyula nyomán az *Őszikék* költőjének modernségét... Kovács Sándor Iván a *Zrínyi és Tasso* keletkezéstörténetét nyomozva került szembe az életművel, s az 1992. áprilisi békéscsabai meg nagyszalontai Arany-tanácskozás kínálta neki az alkalmat, hogy vizsgálódásainak tanulságait közölte (Az *Arany-folyóiratok és feltárásuk további lehetőségei*, Irodalomismeret, 1992, 38–43.). S ahogy korábban tanítványaiból verbuvált, egy évtizedig működő Zrínyi-szemináriuma a *Zrínyi könyvtár* és a *Zrínyi dolgozatok* köteteivel gazdagította irodalomtörténeti-írásunkat, most Arany-szeminá-

riumot hívott életre, s tagjai közül heten részt vettek a kiadvány anyaggyűjtésében.

Arany kritikai kiadásának 11. és 12. kötetében Németh G. Béla 1963-ban és 1968-ban kiadta a szerkesztő Arany széljegyzeteit, megjegyzéseit, üzeneteit. Már ott megállapította, hogy „Aranynak még egy kisebb kötetre való írása lappang, elsősorban két folyóiratában” (*AJÖM* 12: 608). Ez a két folyóirat a Szépirodalmi Figyelő (1860–62) és a Koszorú (1863–65). A kötetnyire becsült Arany-írás természetesen névtelen, ezért tanulmányozásuk, szerzőségük megállapítása vagy legalább valószínűsítése, attribúciója, a névvel jegyzett cikkek számbavételénél jóval több időt kíván. Közben az Arany kritikai kiadás sajnálatosan meglassult, így örülnünk kell, hogy Kovács Sándor Iván tanítványaival mintegy elébe ment az esedékes pótkötetnek, s addig

is, míg arra sor kerül, hozzáférhetővé tette Arany számos érdekes, sőt értékes megnyilatkozását, és közkinccsé tételükkel ösztönzést adott a további kutatás számára.

A kiadvány Németh G. Béla előszava után közli Kovács Sándor Iván már idézett tanulmányának az eredmények ismeretében módosított változatát. Ezek, valamint a kötet végén ugyancsak Németh G. Bélának az idézett kritikai kiadásokból vett tanulmányrészletei mintegy keretbe foglalják a 19 fejezetbe osztott Arany-szövegeket.

Az első három Kovács Sándor Iván miniatűr tanulmányaiba foglalva közli Arany szövegeit. Így az Ariosto (*Orlando furioso*) és Tasso (*Il Parnasso Italiano*) eposzához írt, az eredeti kötetek elpusztulása ellenére Voinovich Géza másolatában fennmaradt lapszéli jegyzeteit, Vida József *Nemzeti koszorú* (1860) című verseskötetébe rótt észrevételeit. Ez a példány a nagyszalontai Arany János Múzeumé, és Arany ceruzájának nyomait Deák Tamás közölte 1959-ben.

A 4. fejezethez érve az első pillanatban nem tudjuk, kinek a szövegét olvassuk: Kovács Sándor Ivánét-e, hiszen eddig ő szolt hozzánk ciceró betűnyelvűségben, s csak jegyzetként, petitttel Arany. Kiderül azonban, hogy megfordult a helyzet: most Arany szövegét kapjuk először nagy betűvel, s utána apróval a jegyzetet. Amint ez egyébként kritikai és más szövegközlő kiadásokban szokásos. Zavar a cím is: A „Barrett Browning Eliza”-nekrológ és angol előzménye. Ez megint nem Aranytól van, hanem a szöveg mostani kiadójától. Ilyenkor azonban kíváncsi a címet szögletes zárójelbe tenni, mert így különböztetjük meg az Aranytól való címeiktől. Ez utóbbiaknak egy része is csak úgy származik az írótól, hogy a szerkesztő tette címmé Arany szövegének bizonyos szavait, mint a kiadványnak is címet adó „Tisztelt Írótlars!” esetében. Itt Arany szövege így kezdődik,

tehát címként fölfogható. De így is csak szögletes zárójelben.

A 8. fejezet címe: *Egy komoly szó a közönséghez*. Ez nem is Arany szövegének első szavaiból van véve, hanem a negyedik mondatból, mégpedig Arany ilyen fordulata után: „Vegye úgy, mintha ez volna[!] oda fölírva: Egy komoly szó a közönséghez.” Alcímmé tette Kovács Sándor Iván, ami valójában e közlemény címe: *Előfizetési felhívás Arany János új lapjára*. Ez ugyan nincs külön sorba kiemelve, de ez az első, önálló mondat, mégpedig dőlt szedéssel. Egyértelműen ez tehát a közlemény címe: még szögletes zárójelbe sem kellett volna tenni. Ahogyan nyilván a 11. fejezetben közölt cikkét sem: *Végző a Zenészi Lapoknak*. Sajnálatos, hogy az Arany adta címek összerosódnak a Kovács Sándor Iván adta címekkel.

Amint a 14. fejezetben (*Jegyzetek Szász Károly „Machbeth”-fordításához*) megint visszaugrunk az első módszeréhez: itt „főszövegben” ismét Kovács Sándor Iván szól, s a jegyzetekben – Gergely Pál közlése nyomán – Arany. De a 15. fejezet (*Watts Tamás*) újból Arany szövegét, nekrológját közli, a jegyzetek pedig Gál Istvánt követik. A 16. fejezetben (*Glosszák a „Poésies Magyares” című francia antológiában*) megint nagy betűs a magyarázat, apró betűs – újfent Gergely Pál közleményéből véve – Arany szövege.

Ez az ugrabugrálás folytatódik. A *Réja és gajd* (17. fej.) Arany szövegével kezdődik, s Kovács Sándor Iván jegyzetével folytatódik. Itt bevallja, hogy a címet ő adta. A fejezet elűt valamenynyitól: hasonmásban közli Abafáy Gusztáv tanulmányát (*Arany János széljegyzetei a szalontai Arany-könyvtárban*, 1965). Hasznos, hiszen alig hozzáférhető kolozsvári folyóiratban jelent meg.

Valószínűleg ennek a közleménynek a beiktatása az oka, hogy az utolsó, 19. fejezet (*Szerkesztői megjegyzések és glosszák a „Koszorú” „Vegyes” rovatából*)

hibásan szintén 18.-nak van föltüntetve. Ez 1863. január 4-e és 1865. június 25-e közötti időből Aranynak 187 apró jegyzetét menti meg számunkra. Sok érdekes adalék halmozódott föl bennük. Egy részükre a jegyzetben Kovács Sándor Iván föl is hívja a figyelmünket, de bizonyára vannak olyanok is itt, amelyeket utóbb aknáz majd ki a kutatás. Nem tudom például, hogy az a Kertész József, akit 1863. december 13-án Arany mint ifjú nyomdászt emleget annak kapcsán, hogy beküldte a szerkesztőségbe betűmintáit és „tisztaságra, csínra és szépségre kitűnő” nyomtatványait, azonos-e azzal a Kertész Józseffel (vagy az apjával), aki a harmincas-negyvenes években az Ethnographiát meg a Kodály- emlékkönyvet nyomta a gyomai Knerékhez, a békéscsabai Tevanékhoz igazodó karcagi műhelyében. Nyomát találjuk itt a Petőfi szülőhelye körüli vitáknak, amint Arany Pásztor Ferencnek a Szegedi Híradóban megjelent híres cikkét

idézi. Mezősi Károly kutatásaiból tudjuk, hogy Arany is hajlott a félegyházi szülőhely elfogadására, mert emlékezett Petőfi szavára, amely szerint nem ott születettnek mondta magát, ahol keresztelték... Itt Arany csak a kérdőjelemben kifejeződő kétellyel a szállóigét idézte: Adhuc sub iudice lis est? Horatius mondja: Grammatici certant et adhuc sub iudice lis est. A nyelvészek (általában a tudósok) vitatkoznak, és a pör még a bíróság előtt van. Arany tehát nem tekintette eldöntöttnek, hogy Kiskőrös Petőfi szülőhelye.

Ha nem mind a 187 kis szöveg őrizi is Arany keze nyomát, közzétételük a további vizsgálódáshoz mindenképpen hasznos. Az Arany-szeminárium tagjai számára pedig ritka alkalom volt ez a kiadvány, hogy belekóstolhattak a tudományos munkálkodásba, a tudományba, amelynek gyökere – Apácai Csere János szerint – *késérű, gyümölcsé* *penig gyönyörűségé*.

Péter László

CSÁNYI LÁSZLÓ: BABITS ÁTVÁLTOZÁSAI

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 242 l.

Csányi László hosszú évek óta következetes kutatója Babits életművének. „Amikor a véletlen 1952 januárjában Szekszárdra vetett, első dolgom volt, hogy megkeressem életének helyszínét, s azokat, akik még ismerték” – írja Babitsról szóló tanulmánykötete előszavában. A dunántúli kisvárosban töltött évtizedek a Babits filológián belül Csányinak egyedi megközelítési módra adtak lehetőséget. Azt a tényt, hogy Szekszárd épp közömbösségével, sőt elutasításával lett elválaszthatatlan része Babits életművének, kritikus szeretettel elemzi. Egyszerre látja belülről és kívülről a várost, kötődik hozzá személyesen és vizsgálja elfogulatlan irodalomtörténeti szemmel. Tanulmányaiban mindvégig megőrzi azt a koor-

dinát a rendszert, ahol fontos viszonyítási pont a szülőváros véleménye, az hogy mit írt a Tolnamegyei Újság vagy a Közérdek Babits betegségeiről, Tanácsköztársaság-beli szerepéről, családtagjairól stb. Személyes ismerőseiként bukkannak fel a Babitsra emlékező szekszárdi tanúk: „Anyjáról ezt mesélték” (9.), „Egy tréfás kedvű borissza öregúr annyi év után is nem csekély kajánsággal mesélte...” (8.), „a kevés szekszárdi szemtanút próbáltam szóra bírni” (143.), „megkerestem a még fellelhető kortársakat” (158.), „az is tény – szemtanúktól magam is hallottam –, hogy a család más feleséget szánt Babitsnak” (196.). A szekszárdi környezet, a sok apró, személyes emlék a távoli, de beavatott ismerős szerepét

kölcsönzi Csányinak: írásaiban mintha nem csak tudását rögzítené, hanem saját emlékeit idézné föl, mintha egy memoárt tartanánk kezünkben, amely magába olvasztja az irodalomtörténész széleskörű műveltségét és a filológus alapkutatásainak eredményeit. Ez adja Csányi László egyéni stílusát, ez teszi olvasmányossá könyvét, de e műfaji keveredésből következnek tanulmányainak ellentmondásai is.

A kötetet nyitó, a *Szekszárd a századfordulón* című filológiai alapmunka rendkívül tanulságos, átfogó és (ami ilyenkor a legnehezebb) ráadásul élvezetes írás. Csányi e dunántúli kisvárosnak nemcsak száz évvel ezelőtti gazdasági és társadalmi helyzetét kutatja és összegzi, hanem sikerül felidéznie hangulatát, szokásait, ízlésvilágát, a hétköznapi kultúráját is. Megtudjuk, hogy mit olvastak és mit ettek, mennyi bort ittak és hogyan mulattak, sőt azt is, hogy miért párbajoztak a századforduló Szekszárdján. Észre sem vesszük, s már a beavatottak érdeklődésével olvassuk, mi történt majd három emberöltővel ezelőtt a nőegylet bálján. Az egész tanulmány mintha egy nagy és izgalmas nyomozás krónikája lenne annak tárgyában: „milyen isteneknek áldozott az a város, amelyik végtére soha nem fogadta be Babitsot?” (29.) A *Halálfi* forrásvidékén járunk, s a tanulmány végére megfellebbezhetetlenül bizonyítottnak érezzük, hogy az ellentét valóban kibékíthetetlen volt Szekszárd és híres szülöttje között, szükségszerű volt az, hogy „Babitsot soha nem fogadta szívébe a város” (39.). A *Családi krónika* ezt a nyomozást folytatja szűkebb, családi körben. Ezt az írást, szemben az előzővel, sajnos a csapongó szerkesztés, a váratlan asszociatív kitérők jellemzik, hasonlóan a kötet több más tanulmányához. Az életrajz feltárása azonban itt is szerencsésen kapcsolódik az életmű elemzéséhez. Rokontanulmánya ez a kötetben később álló, a *Halálfi*

bibliográfiai háttérét kutató írásnak, valamint az *Álom és szorongás* címűnek, melyben Csányi a *Gólyakalifa* forrásvidékét térképezi fel, az álom motívum felbukkanását keresi Babits emlékezeiben, tanulmányaiban, a *Halálfi*iban és verseiben; általában tanulságos eredménnyel, de beleesve e kutatás örök csapdájába is. Ugyanis a versek és a regény motívumkincsének összekapcsolása gyakran erőltetetté válik. Például Tábory Elemérnek az ép ész határát éppen átszakítani készülő, sikolyszerű mondatát („ezzel az álommal tovább élni nem lehet”), a *Július* című szerelmesvers szokványos költői sóhajával („ó, a boldogság kegyetlen”) gondolati rokonság címén összekapcsolni, hisz egy időben születtek az végül is bologtalanságról van szó mindkettőben, teljesen esetleges és zavaró (116.). Széteső a szerkezete az *Itália és Pannónia. Térkép-melléklet Babits korai verseihez* című tanulmánynak is, bár kiindulópontja az ihlet és látvány kapcsolatának vizsgálata termékeny gondolat.

Csányi három írásában foglalkozik Babits szerelmeinek történetével. *Sugár* címmel a fogarasi Emma-szerelem hirtelen felizzó szenvedélyét mutatja be, *Babits 1920-ban* című tanulmányában Csinszka gyorsan eltűnő, ellentmondásos alakját idézi fel, a *Kettős arcképben* pedig költő és hitvese egy életre szóló, szerelemmel, szenvedéssel teli kapcsolata írja meg. Az életrajzi tényeknek és a művek motívumainak szálait szoros fűzerbe fonja, de módszertanilag itt is néha problematikus. Mert amíg az események feldolgozása a racionális szabályokkal dolgozó filológia körébe tartozik, a versek és kötetek elemzése leginkább az impresszionisztikus esszé kategóriájába sorolható. E műfajok ötvözése természetesen nagy lehetőséget rejt magában, de egyszerű keveredésük zavaró. Egy példát említenék. A *Sugár* című vers keletkezésének körülményeit kutatva Csányi László Babits első

kötetének az időrendet valóban felrúgó szerkezetét elemzi, s ezen belül a *Sugár* (1909) és az utána következő *Húnyt szemmel...* (1906) című verseket vizsgálja: „Az időhatárok felborulnak, a 'bércek' (húnyt szemmel bérceken futunk), mintha már 1906-ban előrevetítene Fogarast, de a *Sugár* után [...] 'az álmok síkos gyöngyei' maradnak csak, a jelen élményévé változtatva az 1906-ban megálmodott tájat” (80.). Tehát mintha Babits, kötetét szerkesztve, az Emma-szerelem hatására a Fogarasi havasok képét akarná felidézni e korábbi vers segítségével. A költeményben, sőt a kötetben, azonban e konkrét képnél sokkal átfogóbb, intellektuálisabb, a költői létet szimbolizáló jelentése van a 'bérceken futunk' kifejezésnek. Most elég talán azt felidézni, hogy később, 1938-ban, az *In Horatium*, az *Óda a bűnhöz* és a *Himnusz Irishez* c. versekhez hasonlóan a *Húnyt szemmel...* címűt is kurzívan szedette Babits gyűjteményes kötetében, jelezve, hogy szerkezetileg és gondolatilag kiemelten fontos, programversnek tartja e két strófás költeményt, és hogy a *Levelek Iris koszorújából* kötetben jelentését tekintve kiemelkedik az őt körülvevő versek sokaságából. Ha Csányi László saját élményéről írna e vers kapcsán, arról, hogy benne a *Sugár* hatására a Fogarasi hegyek képe is felrémlik e vers olvasásakor, elfogadnám gondolatmenetét, de ha a „lélek rendező elvét” mint „logikai rendet” említi, mely „ellenáll az idő eróziós pusztításának is”, s ezt párhuzamba állítja valódi életrajzi adatokkal, akkor azt már vitathatónak tartom. Ugyanígy kérdőjelekkel fogadom, a *Kettős arckép* záró passzusának állítását: Török Sophie a *Beszélgető füzetek* oldalait magyarázó jegyzetekkel ellátva „társszerzője lett a világirodalom egyik fájdalomból épített remekművének” (203.). A *Beszélgető füzetek* kiadásának jogossága körül heves viták zajlottak. Voltak akik támadták e

fájdalom-gyűjtemény publikálását, és a betegséghez való, legelemibb személyiségi jogot érezték megsértve általa. Mások helyeselték közreadását, és főleg a kötet dokumentatív értékét, Belia György példamutató gondosságú sajtó alá rendezését dicsérték. Hiba e vita után változatlanul hagyni és egy évtized múltán népszerű kötetbe emelni a hajdanában recenzióként közölt, az első olvasás hatását tükröző lelkes mondatokat. Csányi először ugyan még csak a „világirodalom egyik legmegrendítőbb s teljesen rendhagyó könyve”-ként (188.) határozza meg a *Beszélgető füzeteket* (uo.), később azonban már egyértelműen irodalmi alkotásnak tekinti az esetlegesen lejegyzett sorokat, sőt világirodalmi jelentőségű remekműről beszél, amelynek immár nem is egy hanem két szerzője van (202., 203.). Egy ilyen elméleti horde-rejű állítás mindenképp indokolásra, védelemre szorul, mert így önmagában elfogadhatatlan, a kevésbé tájékozott olvasó számára pedig félrevezető lehet.

A kötet két fontos tanulmánnyal zárul. Az egyik a *Jónás könyvének* világirodalmi forrásait, a mű történelmi és életrajzi hátterét elemzi. Csányi László imponáló műveltséggel mozog az ótestamentumi történet motívumait elemmezve a görög mitológiától kezdve a régi magyar szerzőkig mindenütt. Népszerűsítő, élvezetes stílusban járja be a Jónás-történet legtávolabbi zegézugát is, a kötet célkitűzésének megfelelően egyszerre tanít és szórakoztat. A befejező tanulmány külön kiemelendő érdeme (melynek nem lenne szabad érdemnek lennie, de a körülményeink folytán mégis az), hogy üdítően objektív és megnyugtató hangon foglalja össze Babits műveinek hanyatttolt utóéletét. Ez a szélsőségektől mentes szemlélet az egész könyv alaptónusát is jellemzi, és egyik legfőbb értékét adja.

Csányi László kötete nem monográfia, de nem is egyszerű tanulmánykötet.

„Életrajz helyett azt kerestem, melyek voltak életének, munkásságának meghatározó fordulói, remélve, hogy a jelképes háromszögelési pontokról végigtekintve egységes kép alakul ki, s talán az sem hiú remény, hogy az egymásba fonódó fejezetek közelebb visznek Babits rejtelmes világához, átváltozásaihoz.” (11.) Így határozza meg Csányi saját kötetének műfaját, ami nem könnyíti meg a recenziót, de még az átlagolvasó dolgát sem. Ugyanis másképp olvasandó egy kronológiai sorrend szerint szerkesztett, különálló tanulmányokat magábafoglaló kötet, és másképp az, amely „egységes kép” kialakítására törekszik. A századforduló Szekszárdját bemutató és a családi krónikát felkutató írástól kezdve, Babits szerelmeinek történetét összefoglaló esszéeken keresztül, betegségét, majd utóéletét taglaló tanulmányokig a kötetben tagadhatatlanul biográfusi igénytel követik egymást az írások. Azonban a tanulmányok között gyakran vannak átfedések, zavaróak a kötetben belüli időrendi előre- és hátraugrállások, és megtévesztő, hogy egyik írás végén van összekötő, átvezető mondat a következő írásra, a másik végéről hiányzik. Például a *Családi krónika* utolsó mondatának nincs más funkciója („De előbb el kellett mennie Itáliába.”), mint az, hogy bevezesse a következő, *Itália és Pannónia* c. írást. Vagy legyenek a tanulmányok önmagukban teljesek és egészek, és akkor nem várjuk el azt, hogy a kötetben belül illeszkedjenek egymáshoz, vagy mindvégig tartsák meg, fonják tovább

az egymásra utalásoknak akárcsak laza, de tisztán kivehető hálóját.

A kötet címe is, *Babits átváltozásai*, a biográfiai jelleget erősíti. Egyrészt magában foglalja azt az állítást, hogy Babitsnak átváltozásai voltak, sőt azt is: ezek olyan nyira jelentősek, hogy egy kötet szerzője elvéve válhattak. Magát a szót sem tartom szerencsésnek, ugyanis ha valami ‘átváltozik’, akkor semmit sem őriz meg korábbi önmagából, ezzel szemben Babits életművének éppen a hagyományokhoz való hűség, a folytonosságot megőrző önmarcangoló továbblépés az egyik alapvonása. Másrészt a kötet címe és a szerkesztése azt is sugallja, hogy lapjain Babits életének minden lényeges fordulója, „jelképes háromszögelési pontja” számbavétetett. Néhány alapvetően fontos jelzőléc azonban nincs kitűzve, sőt még a helye is csupaszon maradt az egységes térkép megrajzolása közben. Nem kisebb dolog hiányzik, mint a világháború megrázkódtatásának érzékeltetése; valamint mégcsak említve sincs a Babits életében szintén rendkívül fontos Baumgarten-kuratórium. Egy közömbösebb, tárgyilagosabb cím e félreértéseket kiküszöbölhette volna, s zavartalanul előtérbe kerülhettek volna Csányi László Babits kutatásokban gazdag tudósi életének erényei. Az, hogy lankadatlan energiával gyűjtötte az adatokat, emlékeket, és hogy változó viszonyok között változtatlan hűséggel tartott ki, az ő szavaival élve, ifjúsága egének egyik „legfényesebb csillaga mellett”.

Kelevéz Ágnes

LŐRINCZY HUBA: „...SZEMÉLYISÉGNEK LENNI A LEGTÖBB...”

Márai-tanulmányok. Szombathely, Savaria University Press, 1993. 229 l.

Több szempontból öröndetes a századforduló, Ambrus Zoltán életműve kutatójaként, igazságosan szigorú kritikusként (el)ismert Lőrinczy Huba tanulmánykötetének megjelenése. Kezd-

jük talán messzebből. A felsőoktatás átalakulása-átalakítása folyamatának feltehetőleg egyik legfontosabb eredménye lesz – lehet: a Budapest-centrikusság megszűnése. Arra (is) gondo-

lok, hogy a vidéki egyetemek-főiskolák-múzeumok „actá”-iról eddig nemigen vett tudomást a szakkutatás, a bibliográfiai regisztrálás messze nem azonos a felhasználást jelző kritikai el-sajátítással. Még az olyan kiváló irodalmi folyóiratok, mint az Alföld, a Tiszatáj, a Jelenkor vagy az Életünk, nem is szólva a Forrásról vagy a Dunatájról, sem tudják (hiszen nem ez a feladatuk) pótolni a tudományos szakajtó biztosította szakmai nyilvánosságot. Így a „vidéki” kutató is Budapestre küldte fontosnak vélt, terjedelmesebb (és láb-jegyzetelt vagy elméleti jellegű) kéziratait, köteteit, hiszen csak ott léteztek a kiadók. Nem vigasza egyetlen „vidéki” kutatónak sem, hogy ez a fajta, nehézsé-ken, olykor tudatosan megnehezítet-ten, ám működő kiadási forma lassan-lassan megszűnni látszik. Ezzel párhuzamosan azonban nem csökkent a kutatói kedv, és az alapítványok, a helyi kezdeményezések, az egyetemi-főiskolai autonómia és vállalkozói szándék biztosította-sugallta törekvések egyre inkább az előtérbe állítják az egyetemi-főiskolai (nem pusztán jegyzet-, hanem) könyvkiadást (is). Szombathelyi dicséretes példájának eredménye Lőrinczy Huba rendszeresen vezetett Márai-olvasmánynaplójának kötetbe szervezése, a kötet ízléses kiadása. Olvas-mánynaplót említettem, hiszen a kötet keletkezésének histórikumához tartozik, hogy a szerző az Akadémiai és a Helikon Kiadó, illetőleg Vörösváryék vállalkozásának egy-egy darabját a megjelenést követően ismertette az Éle-tünk hasábjain (az első írás még a Te-kintetben látott napvilágot). A szintén dicséretes módon névmutatóval (!) el-látott kötetben négy ciklusba rendezve sorakoznak a tanulmányok: az eligazító, célkitűzést jelölő előszót az „Élet-elvek és irodalomfelfogás” követi (itt a *Füves könyvről* és az *Íhlet és nemzedék* című esszékötetről olvashatunk), majd a „Minden napló menekülés” című fe-

jezet Márainak 1943-tól 1975-ig veze-tett naplóit mutatja be öt tételben; ez-után a „Regényes életrajzok” cím alatt írásokat lelünk az *Egy polgár vallomásai-ról*, a *Föld, Föld...-ről*. Végezetül a „Re-gények” sorozata a Csutora, a *Válás Budán*, a *Szindbád hazamegy*, a *Vendégjá-ték Bolzanóban*, *Az igazi-Judit... és az utóhang*, valamint a *Béke Ithakában* című alkotások elemzését adja.

Már előljáróban le kell írnom: Lőrinczy Huba érzékenyen olvas, szá-mos jó megfigyelése van, mindenkép-pen számottevően gazdagítja az örven-detesen szaporodó, Máiról szóló szakirodalmat. Természetszerűleg ér-ződik némi alkalmyszerűség az íráso-kon, a szerző egyes művekről szól, vi-szonylag keveset utal az életmű egysé-gét reprezentáló (és Máira különösen jellemző, helyenként modorosságnak, önisméltésnek megbélyegzett) önidé-zetekre, szüntelen áthallásokra az egyes művek és az életmű más darabjai között, esetleg olyanokra, amelyek az életműsorozatban még nem jelentek meg. Ugyanakkor gondos filológus ol-vassa a könyveket, nemcsak a kiadói jegyzetelés esetlegességeit teszi szóvá, hanem a Márainál nem túlságosan gyakran előforduló tárgyi vagy egyéb vétségekre is fölfigyel. Más kérdés, hogy ezek a vétségek a szövegromlás, az emigrációban nehézkesen működő kiadás, lektorálás számlájára írhatók-e, vagy pedig valóban Zrinyivel mondha-tó el: néha még a nagy Homérosz is alszik. Lőrinczy Huba mindvégig szö-veggközelben marad, szöveget értel-mez, megkísérli, hogy Márait néhány elődjével és kortársával szembesítse, esetleg kortársi szellemi áramlatokkal rokonítsa, egyszóval rokonszenvesen lép túl a maga választotta határon: nem pusztán leír, bemutat, regisztrál, mi-nősít (nem titkolja ugyanis el, hogy nem mindegyik Márai-mű: remekmű!), hanem azzal a szándékkal fog íráshoz, hogy a lehetőségek szerint megkeresse

Márai helyét egy szélesebb, magyar irodalmi kontextusban. Ezért mondható rendkívül szerencsésnek az a körülmény, hogy a századutó-századelő kutatója veszi kézbe Márai kötetait. Márai több ízben leírta, mennyit köszönhet a századforduló kismestereinek: első, sokáig egyetlen írása a Nyugatban Török Gyuláról szól, mielőtt emigrált volna, hetekig forgatta Lovik, a Cholnokyak, Szini Gyula könyveit, s mint Lőrinczy Huba szemléletesen és meggyőzően állítja, Ambrus Zoltánnak is köszönhetett Márai egyet s mást, nem is szólva Krúdy Gyuláról, akinek több – lírai hangú – újságcikkben, egy Krúdy-könyvhöz írt utószóban, nem utolsósorban pedig a *Szindbád hazamegy* című műben állított emléket, olyképpen, hogy benne egy „jelet hagyni akaró” művész elmúlt-Magyarország látomását, turgenyevi erejű lírai groteszkeket szerző elégikusát láttatta. Egyszóval az *Egy polgár vallomásai* első kötetének világát kereste, lelte meg a századfordulós, nem annyira az őrzővé vált polgárságról, mint inkább a régi udvarházak legutolsó gazdáiról, a kivágandó cseresznyéskertek méla tulajdonosairól, az eltékozolt „Balóthy”-domíniumokról szóló írásokban.

Ide még egy megjegyzés kívánczik. Lőrinczy Hubának is feltűnik, hogy Márainak Jókai mindvégig kedves írója maradt. Talán érdemes lenne azon is eltöprengeni, hogy miképpen látta Márai (Krúdy közvetítésével és a századfordulós kismesterek „interludiumai” beiktatásával) a Jókai-világot, a tiszta-lelkű Berend Ivánét éppen úgy, mint a „kiskirályok”-ét, a hazafias áldozattal bűneit vezekelő magyar nábobét éppen úgy, mint a „valami nincs rendben” sejtelmeit korán érző Habsburg-főherceget, aki megkereste a szigetet (Márainak is témája lesz!), „ahol a pénz nem isten”. Márai az *lhlet és nemzedék* című tanulmánykötetébe is fölvette és *A tegnap kódlovagjai* címmel látta el be-

vezetésnek készült írását a Thurzó Gábor szerkesztette tanulmánykötethez, amely éppen Márai kedves korszakának íróportréit mutatta be (Sőtér István Krúdy-tanulmánya érvül használja Márai *Szindbád hazamegy* című regényét a tanulmány „főhőse” művészetének jellemzésére!). Lőrinczy Huba másutt Diltthey hermeneutikájával hozza párhuzamba Márai értekezéseinek magyarázó-kifejtő módszerét, nem tagadva, hogy az írói világszemléletnek más összetevői is vannak: Schopenhauer, Spengler, Nietzsche, Ortega (a magam részéről Unamunót is hozzátenném, akit Márai személyesen ismert, Párizsban több ízben ültek egy asztal mellett – meg Madariagát). Egyszóval: Márai művészetének, élet- és írószemléletének egyik igen lényeges forrásvidékére kalauzol ennek a forrásvidéknek avatott kutatója, Lőrinczy Huba. S minthogy egyes művek bemutatása a feladata (egy irodalmi folyóirat nagyvonalú, sorozatot biztosító gesztusa ellenére is kötött a terjedelem), aligha lenne jogos az az „elvárás”, amely egy, a századforduló és Márai tárgykörébe vágó összefoglaló tanulmányt igényelne ettől a kötettől. Kívánságképpen azonban megfogalmazható: Lőrinczy Hubától várom annak felderítését, mit köszönhet Márai ezeknek a kismestereknek, külön Ambrus Zoltánnak, méghozzá éppen az elbeszélőt és elbeszélést elbizonytalanító, az álom és valóság egybejátszatásán munkálkodó szerzői magatartás tekintetében; és még talán az sem tartozik a leglehetősebb kívánságok közé, ha a Lőrinczy Hubától ezúttal csak érintett Márai-Kosztolányi-viszonyról is a jövőben többet szeretnénk olvasni (méghozzá az ő tollából). Annál is inkább, mivel a könyv szerzője az Ambrus Zoltántól Kosztolányi Dezsőn át Ottlik Gézáig ívelő vonulatba sorolja Márait, akinek „érdemei a magyar epika korszerűsítésében igen jelentékenyek” (messze-

menően egyetértek ezzel a megállapítással). Egy további elemzés talán majd rávilágíthat arra, hogy milyen mértékben „követi” Márai, ideértve a *Szindbád hazamegyet*, Krúdy írásművészetét; a vendégszövegek, a Krúdy-figurák megidézése, Krúdy vendéglői időzéseinek megjelenítése vajon Krúdyt vagy a Márai által látott-láttatni akart Krúdy-világot írja le? E világ az irodalmi hagyományban konvencionálissá vált, ám Márai ennek a konvencionálnak ellenében emelte jelképpé Magyarország-víziója keretében. Lőrinczy Huba szép elemzése utal Márai regényének többszörösen parodisztikus jellegére (Angyalosi Gergely a pastiche műfajába sorolta ezt a Márai-művet); szól továbbá a szerző Márai szeretetteljes iróniájáról. S mindenképpen indokoltnak tetszenek kérdései: „kiről is szól ilyképp e pazar kisregény? Krúdyról? Szindbádról? Márairól?” S a válasz így hangzik: „Mindhármójukról – és egyikőjükéről sem, hanem egy fiktív figuráról, amely (aki?) mindnyájukhoz hasonlít, s valamennyiüktől különbözik.” Majd alább: „szemfényvesztés”-t emleget Lőrinczy Huba a szónak művészi értelmében (Täuschung – mondták valaha régi esztétikákban), a regény „főhőse inkább káprázat, elfoszló tűnemény, mintsem valóságos, azonosítható személy”. Bizonyára lesz még alkalmam arra, hogy visszatérjek erre a kérdésre. Ezen a helyen csak annyit, hogy egyáltalában nem meglepő a regény világának tárgyi hitelessége, az emlegetett kávéházak, kocsmák, a közös borozások alkotják a regény epikai hitelességű rétegét. Tudjuk, hogy alapos anyaggyűjtés előzte meg ennek a regénynek elkészülését, Márai ismét bejárta azokat a helyeket, amelyek a regény valóságosnak tetsző színhelyét alkotják. De bejárta olyan értelemben is, hogy elolvasta Krúdy Gyulának azokat a műveit is, amelyek közvetlenül belejátszottak az esemény-sorba. Itt jegyzem meg, hogy a regény-

ben a Szindbád utolsó írásának feltüntetett írásmű a valóságban a leginkább *A pénteki vendég* című novellával azonosítható, különös tekintettel a halfogyasztásra, mint szimbolikus erejű novella-témára. Az azonban a kutatásnak csak első állomása lehet (és inkább egy kritikai kiadás jegyzetanyagához szolgáltat adalékokat), ha földerítjük mindazokat a „reáliák”-at, amelyek azért nem pusztán háttérinformációként kaphatnak szerepet a kutatásban, hanem a valóságot az álommal egy szinten érzékelő írói módszer szerves részeként. Ne felejtjük, hogy maga Márai jellemzi ekképpen Krúdy Gyula művészetét: „Nem ismerek író, aki olyan csalhatatlan biztonsággal érzékelt volna a valóságot, mint ő, s ugyanakkor olyan öntudatosan megtagadta volna a valóság törvényeinek érvényét az élet mélyebb térfogata, az emlék, a vágy és a képzelet birodalma fölött.” Részben ezzel a felfogással hozható kapcsolatba Márai nemzetnevelő-pedagógiai hajlmainak, szerepvállalásának minősítése. Lőrinczy Huba erről is tanulságos és megszívlelendő sorokat vet papírra, rámutatva a kettősségre, amit Márai akadémiai székfoglalójában is föllelhetünk a *Szeptember végén* és a *Nemzeti dal* értelmezésekor. Ehhez teszem hozzá, ugyancsak *A tegnap ködlovagjai* című kisesszére hivatkozva, hogy Márai sem látta nagyon másként az írói „szereposztást”. Elsősorban a századvég, századelő elfelejtett és feltámasztásra érdemesített íróira hivatkozva alkot Márai művésztipológiát. Az egyik típus a „csak írók”-é (az idézőjel Máraitól származik), a másik típusba sorolja a „magyar lángész”-t. Ady Endre és Kosztolányi Dezső „szerepének” konfrontációja után jut el a pontosabb megkülönböztetéshez: „Tetemre hívni egy nemzetet, lehet mély erkölcsi parancs egy író számára, de mindig csábítóbb szerep, mint egy életen át és művön át következetesen végigvitt gyomláló és

alkotó munkával nemesíteni egy nyelvet, tisztázni a mellékmondatok szerepét, vagy feltárni, példával és gyakorlatban, az irodalmi kifejezés új lehetőségeit. A zseni, aki a társadalmi szerepet vállalja, legtöbbször nem ér rá e kicsinyes építő munkára. A »csak író« dolga marad hát, hogy félhomályban építse azt a szellemi szintet, melyen a magyarság megállhat és megmaradhat a világban.” Aligha kétséges, hogy melyik írótypus állt közelebb Máraihoz, de az sem kétséges, hogy történelmi színművének János mestere módján nem egy ízben maga is rákényszerült a társadalmi szerepre, jórészt ezt tette újságíróként, különös hangsúllyal az 1940-es esztendőkhöz, majd az emigrációban, a Szabad Európa Rádió munkatársaként. Természetesen Márai írószerep-felfogása is igényli a további elemző vizsgálódást, a följebbi néhány sorral koránt sincsen kimerítve ez a Márait minduntalan keserves válaszu-
tak elé állító probléma.

Lőrinczy Huba saját kötetét – írtam már – olvasónaplóként aposztrofálja, módszeréről pedig ekképpen nyilatkozik: „szövegközpontú és szövegtiszta”. Igyekszik feltárni a tágabb és a szűkebb kontextust, „a lehetséges vizsgálati szempontok közül számunkra a poétikai és a világképet vallató volt a legfontosabb [...] Nem ismervén egyedül üdvöztető elemzési módszert, de okulván többfelől is, metódusunkat írásról írásra az adott szöveg természetéhez igazítottuk.” Olvasónaplóról lévén szó, nem is igen tehetett mást Lőrinczy Huba, s éppen ez a öntudatosan bejelentett önkorlátozás szabadíthatja föl a Márai-művekről más elméleti megfontolások alapján nyilatkozókat. Más kérdés, hogy egy szigorúbb értelemben vett narratológiai elemzés esetleg ugyanolyan vagy hasonló következtetésekre juthat, mint e könyv

szerzője a közlés helye miatt szükség-szerűen oldottabb-olvasmányosabb előadásmódjával. Lőrinczy Huba határozott gesztusokkal utasítja el a szerinte ma „módi”-nak számító „irodalomról való beszéd”-et (az idézőjel tőlem való!): a „stiláris metörödömség”, a „ködgerjesztő misztikusság” és az „ezoterikus fogalmiság” vétkében marasztalva el a szakma egy részét. Máraira hivatkozva a „világosság, az érthetőség” stíluseideálját hirdeti. Hogy a magyar fogalmazás nem minden „szakmabeli” erőssége, nemigen vitatható. A fogalmisággal kicsit más a helyzet, s talán a világosság és az érthetőség sem oly egyértelmű, mint lehetnők. Magam is szívesebben írok „érthetően” (?), csak azt nem tudom, kinek számára kell „érthetően” írni. Hol az a mérce, amely ezt a nagyobb hányad számára viszonylag megnyugtatóan megítéli. Értem én Lőrinczy Hubát, sok tekintetben (és titokban, szívem mélyén) igazat adok neki, de kétségeimet sem hallgathatom el. Az irodalomtudománynak is megvan a maga fogalmi nyelve, és nagy baj lenne, ha ez nem változna. Mindezzel együtt Lőrinczy Huba könyvét valóban érdemes elolvasni, márcsak azért is, mert vitázni hív, olvasásra ösztönöz, nem akar erőszakkal úgy állni író és olvasó közé, hogy mindenáron a maga igazát egyedülinek és kétségen kívülnek tüntesse föl. „Nincs értelmezés – írja számomra rokonszenvesen –, amely helyettesíthetné az alkotás személyes meghódításának fáradságos gyönyörét”.

Lőrinczy Huba Márai-értelmezéseinek sora ezzel a kötetel nem zárult le, a jövőben az egymás után, rendszeresen megjelenő alkotásokról is van, lesz mondandója, mindennekelőtt az Életünkben – és reményeim szerint, egyszer majd egy újabb kötetben.

Fried István

Benda Kálmán

(1913–1994)

Barátai és ismerősei évtizedek óta úgy ismerték, mint aki kívül és belül soha semmit nem változott, nem is változtatható, s aki éppen emiatt bámulatra és tiszteletre méltó, sőt teljességgel nélkülözhetetlen, és akinek mély emberségét és tudósi magatartását a lassan múló munkás esztendők és a néha váratlanul nekilóduló időszakok csak igazolni tudtak. Mert hát más volt-e Benda Kálmán, amikor – még a negyvenes években – a Teleki Pál Tudományos Intézet vezető munkatársaként francia nyelvű tudományos folyóiratot szerkesztett, és mellesleg a negyvennyolcas forradalom centenáriumi előkészítve, pénztelen, állástalan ifjú tudósjelölteket támogatott; más lett-e, amikor – már az ötvenes években – hátizsákkal házalt, könyvekkel kereskedett, de minden szakmájához közelálló tudta, hogy tudományos pályájáról korántsem mondott le; és nem a kezdettől fogva benne élő páratlan egyéniség bontakozott-e ki szemünk láttára, amikor – 1960 tájától – egymás után jelentek meg monstruózus szövegkiadásai, könyvei és cikkei a Bocskai-felkelésről, a Rákóczi-szabadságharcról és a magyar jakobinusokról?

Benda Kálmán azon történészek közé tartozott, akik a szintézisalkotó, eredeti koncepciótól a szakszerű forráspublikációig a kutatás minden területén természetesen és otthonosan mozogtak, és teljesen világos fogalmai voltak tudományszakának külföldi és hazai közönségéről s ennek rétegeiről. Tudta először is, hogyan kell szólni a magyar históriáról nemzetközi konferenciákon, és feltehetőleg emiatt nyíltak meg lassanként előtte az akkoriban szögesdróttal őrzött határok. Így történhetett, hogy hazai munkatársa lett nagytekintélyű kinti vállalkozásoknak. (Aki legalább némi benyomást akar szerezni külső kapcsolatainak láncolatáról, nem kell mást tennie, mint átlapoznia a 80. születésnapjára megjelent impozáns emlékkönyvet.) Ő volt aztán az a nemzetközi tekintélynek örvendő magyar historikus, aki úgy írta meg itthoni könyveit és cikkeit, hogy – a múlt században kialakult hagyománynak megfelelően – a szűk szakmai keretén túl egy szélesebb olvasóközönség is értette azokat, s ő volt ezen felül az a történész, aki gyakran publikált a rokon tudományok folyóirataiban, az Irodalomtörténeti Közleményekben is. Személyében tisztelhattuk végül azt a tudománynépszerűsítő tudóst, aki tankönyvekben írt fejezeteket, munkatársa volt vidéki emlékkönyveknek, múzeumi és levéltári kiadványoknak. Tudománya népszerűsítésének legfőbb eszköze a rádió lett végül. Állandó sorozatait voltak, amelyeknek keretében hallgatói kérdésekre válaszolt, s egy-egy téma autentikus képviselőjét, legkiválóbb kollégáit szólaltatta meg.

A nagyváradi születésű Benda Kálmán a Lónyai utcai református gimnáziumban érettségizett 1932-ben, 1994-ben mint a Károli Gáspár Református Egyetem rektorától búcsúztak tőle. Egyetemi tanulmányait a régi Eötvös Collegium tagjaként végezte, melynek saját előadása szerint végtelenül sokat köszönhetett, utóbb a régi kollégisták szervezetének elnökévé választották. Az 1930-as években három éven át a tatai népfőiskolát vezette, majd a Magyar Népfőiskolai Társaság elnöke

lett. 1953-ban az állástalan Benda a Budapesti Református Levéltár élére került; 1980-tól a Dunamelléki Református Egyház Ráday Gyűjteményét igazgatta. 1956 októberében a Forradalmi Bizottság tagjaként került a Történettudományi Intézetbe, 1957. január 1-jén igazgatóhelyettesé nevezték ki: rangjáról persze le kellett mondania, de munkatársként maradhatott. Innen ment aztán tudományos tanácsadóként nyugdíjba.

A magyar történelemnek voltak viharos századai, s Benda Kálmán alighanem egyik legviharosabb korszakában élte munkás életét: mindenestre olyan időben, amelyhez talán csak a Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig terjedő évszázad fogható, s talán csak a jakobinus évtized hasonlítható. Nem véletlen talán, hogy történész-ként éppen ezekkel a nehéz időkkel foglalkozott behatóan. A két nagy válságperiódust a nyugodtabb élet és a szellemi fellendülés szakaszai követték: Benda Kálmán emberi magatartásával és tudósi munkájával, azt hiszem, ebbe az irányba mutat utat kortársainak és a következő nemzedékeknek.

Tarnai Andor

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1994

Megjelent 12,95 A/5 ív terjedelemben

Nyomta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház nyomdája

Felelős vezető: Zöldi Gyula

Munkaszám: : 983/94

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 219-98-632 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 660 Ft

Egy szám ára: 110 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Ára: 110 Ft

INHALTSVERZEICHNIS

<i>János Bollók: Astralmystik und Astrologie in der Dichtung von Janus Pannonius (Die Epigrammen)</i>	299
<i>István Fenyő: Zur jugendlichen theoretischen Orientation von József Eötvös und László Szalay</i>	329
<i>Béla G. Németh: Petőfi – Arany – Attila József?</i>	359

Kleinere Mitteilungen

<i>Judit P. Vásárhelyi: Die Aenigmen von Albert Szenci Molnár</i>	365
<i>Ákos Dömötör – Ferenc Kerényi: Die allgemeinen Märchenmotiven des János vitéz</i>	375
<i>Ilona Várhelyi: Die Handspuren von János Arany, Sekretär der Akademie im Archiv der Finnischen Literarischen Gesellschaft</i>	380

Werkstatt

<i>Gábor Tuskés: Der meditationsschreibende Rákóczi</i>	382
---	-----

Textologie

<i>Tibor Dörögő: Texttradition des Drama Szent László és kora (Der heilige Ladislaus und seine Zeit von Zsigmond Czakó)</i>	402
---	-----

Sammlung von Daten

<i>László Gergye: Die nicht-publizierte Werther-Übersetzung von Ferenc Kazinczy</i>	411
---	-----

Revue

<i>Géza Vadász: Die Epigrammen von Janus Pannonius (László Török)</i>	420
<i>Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn (Ágnes Ritoók-Szalay)</i>	429
<i>Ioannes Bocatius: Opera quae exstant omnia. Prosaica (András Szabó)</i>	431
<i>János Arany: „Tisztelt Írótlár!” (Geehrter Dichtergeführte) (László Péter)</i>	433
<i>László Csányi: Babits átváltozásai (Die Umwandlungen von Babits) (Ágnes Kelevész)</i>	435
<i>Huba Lőrinczy: „...személyiségnek lenni a legtöbb.” (Es ist das Meiste eine Persönlichkeit zu sein) (István Fried)</i>	438

Chronik

<i>Kálmán Benda (1913-1994) (Andor Tarnai)</i>	443
--	-----

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST